



Дніпровський національний
університет ім. Олеся Гончара



Центр соціально-політичних
досліджень



Національний технічний університет
"Дніпровська Політехніка"

ГРАНІ

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ АЛЬМАНАХ

2024 ТОМ 27 № 2

Видається з вересня 1998 року
6 разів на рік

Дніпро
Видавництво «Грані»
2024



Науково-теоретичний альманах

Том 27 № 2 2024

Засновники:
Дніпровський національний
університет імені Олеся Гончара,
Національний
технічний університет
"Дніпровська Політехніка",
ГО "Центр соціально-політичних
досліджень"

Свідоцтво про реєстрацію
КВ № 19758 – 9558 ПР від 19.03.13

Відповідно до Наказів Міністерства
освіти і науки України від
02.07.2020 № 886 та від 27.09.2021
№ 1017 альманаху надано статус
фахового видання категорії «Б»
з філософських, політичних,
соціологічних та історичних наук.

ISSN 2077-1800 (Print)
ISSN 2413-8738 (Online)

Індексується:
DOAJ
Index Copernicus
National Library of Ukraine Vernadsky
Google Scholar
CrossRef
ERIH PLUS
Ulrichs web
WorldCat
та інші.

Видавець:
Видавництво «Грані»
+38(050)258-83-86
grani-print.dp.ua
graniprint@gmail.com
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2131 від 23.05.2005

Передплатний індекс – 41703
Відповідальність за достовірність
фактів, цитат, власних імен,
географічних назв, підприємств,
організацій, установ та ін. інформації
несуть автори статей. Статті
публікуються в авторській редакції.
Висловлені у цих статтях думки
можуть не збігатися з точкою зору
редакційної колегії і не покладають
на неї ніяких зобов'язань.
Передруки і переклади дозволяються
лише за згодою автора та редакції.

© «Грані» 2024

ГРАН/

Редакційна колегія

Квітка С.

Аяган Б.
Бородін Є.
Бойко В.
Вільборг Е.
Вятр Є.
Гао Т.
Гладуш В.
Городяненко В.
Гугнін О.
Густафссон М.
Данканіч А.
Дудек М.
Іваненко В.
Іванова С.
Ісетті Дж.
Жук С.
Журба О.
Казакевич Г.
Кляйн В.
Кондрашова Л.
Кривошеїн В.
Кузнецовенко Й.
Кулик О.
Литвинова Т.
Лучанінова О.
Ніколенко Л.
Окороков В.
Омельченко М.
Плохій С.
Рагімлі Р.
Русецький А.
Ружевичус Ю.
Робертс К.
Світленко С.
Сидиков Е.
Сорокіна Л.
Схюрман П.
Токовенко О.
Тороп К.
Третьак О.
Хейнемаа С.
Шевцов С.
Шляхов О.

головний редактор
д.держ.упр., проф. (Україна)
д.і.н., проф. (Казахстан)
д.і.н., проф. (Україна)
к.соц.н., доц. (Україна)
д.політ.н., проф. (Швеція)
д.п.н., проф. (Польща)
д.екон.н., доц. (КНР)
д.пед.н., проф. (Словаччина)
д.і.н., проф. (Україна)
д.філос.н., проф. (Україна)
д.ф., доц. (Швеція)
к.філос.н., доц. (Україна)
д.габ., проф. (Словаччина)
д.і.н., проф. (Україна)
к.філол.н., доцент (Україна)
д.ф., с.н.с. (Італія)
д.і.н., проф. (США)
д.і.н., проф. (Україна)
д.і.н., проф. (Україна)
к.пед.н., проф. (Словаччина)
д.пед.н., проф. (Польща)
д.політ.н., проф. (Україна)
д.філос.н., проф. (Литва)
д.філос.н., проф. (Україна)
д.і.н., проф. (Україна)
д.пед.н., проф. (Україна)
к.пед.н., доц. (Україна)
д.філос.н., проф. (Україна)
д.пед.н., проф. (Україна)
д.і.н., проф. (США)
д.і.н., доц. (Азербайджан)
д.психол.н., асоц.проф. (Грузія)
д.н. із соц. ком., проф. (Литва)
д.соц.н., проф. (Великобританія)
д.і.н., проф. (Україна)
д.і.н., проф. (Казахстан)
к.соц.н., доц. (Україна)
д.філос.н. (Нідерланди)
д.філос.н., проф. (Україна)
д.пед.н. (Україна)
д.політ.н., проф. (Україна)
д.філос.н., проф. (Фінляндія)
д.філос.н., проф. (Україна)
д.і.н., проф. (Україна)

Редакція

Головний редактор: Квітка С.
Заступники головного редактора:
Іванова С., Кривошеїн В., Шевцов С., Шляхов О.
Виконавчий редактор: Мазур О.
Коректор: Лиман А.

Контакти:

+38(050)258-83-86; +38(097)269-55-13
granidp@gmail.com
www.grani.org.ua



Scientific and theoretical almanac

GRAN/

27 (2) 2024

Founders:
Oles Honchar Dnipro National
University,
Dnipro University of Technology,
NGO "Centre of Social and Political
Researches"

Registration license
KB № 19758 – 9558 PIP issued 19.03.13

By Decrees № 886 of 02 July 2020
and № 1017 of 27 September 2021
issued by the Ministry of Education
and Science of Ukraine the status of
specialized publication category "B" on
philosophical, political, sociological and
historical sciences was given.

ISSN 2077-1800 (Print)
ISSN 2413-8738 (Online)

Indexed:
DOAJ
Index Copernicus
National Library of Ukraine Vernadsky
Google Scholar
CrossRef
ERIH PLUS
Ulrichs web
WorldCat
and other.

Publisher:
Publishing house «Grani»
+38(050)258-83-86
www.grani-print.dp.ua
graniprint@gmail.com
Publishing license
ДК № 2131 dated 23.05.2005

Subscription index in Ukraine – 41703
Responsibility for facts, quotations,
private names, enterprises and
organizations titles, geographical
locations etc. to be bared by the authors.
Articles are published in the author's
editing. The editorial office and board
do not always share the views and
thoughts expressed in published articles.
Reprints and translations are allowed
on the written consent with the editorial
office and the author.

© «Grani» 2024

Editorial board

Kvitka S.	Editor in Chief
Ayahan B.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Borodin Ye.	Full Prof. Dr. (Kazakhstan)
Boiko V.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Vyatr E.	Assoc. Prof. Ph.D. (Ukraine)
Gao T.	Full Prof. Dr. (Poland)
Hladush V.	Assoc. Prof. Dr. (PRC)
Gorodyanenko V.	Full Prof. Dr. (Slovakia)
Gugin O.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Gustafsson M.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Dankanich A.	Assoc. Prof. Ph.D. (Sweden)
Dudek M.	Assoc. Prof. Ph.D. (Ukraine)
Ivanenko V.	Full Prof. Dr. (Slovakia)
Ivanova S.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Isetti G.	Assoc. Prof. Ph.D. (Ukraine)
Zhuk S.	Senior Researcher, Ph.D. (Italy)
Zhurba O.	Full Prof. Dr. (USA)
Kazakevych G.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Klein V.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Kondrashova L.	Full Prof. Ph.D. (Slovakia)
Kryvoshein V.	Full Prof. Dr. (Poland)
Kuznecoviene J.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Kulyk O.	Full Prof. Dr. (Lithuania)
Lytvynova T.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Luchaninova O.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Nikolenko L.	Assoc. Prof. Ph.D. (Ukraine)
Okorokov V.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Omelchenko M.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Plokhii S.	Full Prof. Dr. (USA)
Rahimli R.	Assoc. Prof. Dr. (Azerbaijan)
Rusetsky A.	Assoc. Prof. Dr. (Georgia)
Ruzhevichus Yu.	Full Prof. Dr. (Lithuania)
Roberts K.	Full Prof. Dr. (United Kingdom)
Svitlenko S.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Sydykov E.	Full Prof. Dr. (Kazakhstan)
Sorokina L.	Assoc. Prof. Ph.D. (Ukraine)
Schuurman P.	Full Prof. Dr. (Netherlands)
Tokovenko O.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Torop K.	Dr. (Ukraine)
Tretyak O.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Heinamaa S.	Full Prof. Dr. (Finland)
Shevtsov S.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Shlyakhov O.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Wihlborg E.	Full Prof. Dr. (Sweden)

Editorial office

Editor in Chief: Kvitka S.
Deputies Chief Editor: Ivanova S., Krivoshein V.,
Shevtsov S., Shlyakhov O.
Executive Editor: Mazur O.
Corrector: Lyman A.

Contacts:

+38(050)258-83-86; +38(097)269-55-13
granidp@gmail.com
www.grani.org.ua

Зміст

Філософія

С. 6

Кулик Олександр

Необхідні умови критичного мислення

С. 12

Дияк Вадим, Тушко Клавдія, Волобуєв Владислав

Особливості формування множинної ідентичності в умовах російсько-української війни

С. 19

Стовпець Олександр, Стовпець Василь, Сінковська Тетяна

Філософсько-історичні аспекти китайської освітньо-культурної політики як засобу збереження національної ідентичності

С. 27

Хавроненко Василь, Кондратюк-Антонова Тетяна, Садовніков Олег

Трансформація освітнього середовища в епоху цифрової революції: філософський підхід

С. 33

Дмитренко Марія

Глобальна соціокультурна парадигма корпоративної культури

Історія

С. 38

Бондар Сергій

Боротьба Олександра Гнатовича Лотоцького зі своїми та чужими за автокефалію української церкви

С. 47

Махінко Анна, Ігнатова Людмила

Перспективи вивчення умов повсякдення литовської доби в сучасній українській історіографії

С. 53

Іманлі Севіндж Салман

Перший загальнокавказький конгрес і національна боротьба народів Кавказу за свободу

С. 59

Гаджієв Ніямеддін

Історія духовного життя в місті Дарбанд на початку XIX-XX ст.

С. 64

Байрамова Ірада Зіядхан

Конституційно-правові основи архівної справи в Азербайджані

С. 70

Ісмайлов Надір, Халафова Севда

Етапи розвитку документних ресурсів з мовознавства в Азербайджані

Contents

Philosophy

P. 6

Kulyk Oleksandr

Necessary Conditions for Critical Thinking

P. 12

Dyjak Vadym, Tushko Klavdiia, Volobuiev Vladyslav

Features of the Formation of Multiple Identity in the Conditions of the Russian-Ukrainian War

P. 19

Stovpets Oleksandr, Stovpets Vasyl, Synkovska Tetiana

Philosophical and Historical Aspects of Chinese Educational & Cultural Policy as a Means of the National Identity Protection

P. 27

Havronenko Vasil, Kondratyuk-Antonova Tetyana, Sadovnikov Oleh

Transforming of the Educational Environment in the Era of the Digital Revolution: a Philosophical Approach

P. 33

Dmytrenko Maria

Global Socio-Cultural Paradigm of Corporate Culture

History

P. 38

Bondar Serhii

Oleksandr Hnatovych Lototsky's Struggle with His Own and Others for the Autocephaly of the Ukrainian Church

P. 47

Makhinko Anna, Ihnatova Liudmyla

Prospects of Studying the Conditions of Everyday Life During the Lithuanian Period in Contemporary Ukrainian Historiography

C. 53

Imanli Sevinj Salman

The First All-Caucasian Congress and the Peoples of the Caucasus National-Struggle for Freedom

C. 59

Hajiyev Niyameddin

The History of Spiritual Life in the City of Darband in the Early XIX-XX Centuries

P. 64

Bayramova Irada Ziyadkhan

Constitutional-Legal Basis of Archival Work in Azerbaijan

P. 70

Ismayilov Nadir, Khalafova Sevda

Stages of Development of Document Resources on Linguistics in Azerbaijan

Соціологія

C. 76

Калашнікова Людмила, Черноус Людмила
Соціальні ризики сучасного українського суспільства крізь призму соціологічних теорій

C. 85

Філіпенко Лариса
Роль штучного інтелекту у формуванні гендерних стереотипів сучасного суспільства

C. 93

Мікула Анастасія, Коваліско Наталія
Детермінанти та динаміка міграційних змін в контексті російсько-української війни

C. 101

Кривошеїн Віталій, Денисенко Денис, Балійчук Владислав
Зміни в системі цінностей громадян України зі статусом внутрішньо переміщених осіб

Політологія

C. 109

Приймич Андрій
Чорний піар у виборчих процесах сучасності

C. 116

Дідик Оксана
Роль чуток і пліток у формуванні та трансформації особистих брендів у політичному ландшафті Ірану

C. 124

Уджмаджурідзе Георгій
Політична стабільність України в умовах воєнного стану: евристичний потенціал застосування інституційного підходу

Педагогіка

C. 130

Дюжикова Тетяна, Максимов Олександр, Кулик Ірина
Дослідження ефективності активних методів навчання (лабораторні роботи, практичні заняття, дослідницькі проекти тощо) у викладанні природничих наук

C. 137

Рзаєва Фіруза Адалет
Педагогічні питання організації самостійної роботи студента на лекції

Sociology

P. 76

Kalashnikova Liudmyla, Chernous Liudmyla
Social Risks of Modern Ukrainian Society through the Prism of Sociological Theories

P. 85

Filipenko Larysa
The Role of Artificial Intelligence in the Formation of Gender Stereotypes in Modern Society

P. 93

Mikula Anastasiya, Kovalisko Natalia
Determinants and Dynamics of Migration Changes in the Context of the Russian-Ukrainian War

P. 101

Kryvoshein Vitaliy, Denysenko Denys, Baliichuk Vladyslav
Changes in the Value System of Ukrainian Citizens with the Status of Internally Displaced Persons

Politology

P. 109

Priymich Andrii
Technologies of «Black PR» in Contemporary Electoral Processes

P. 116

Didyk Oksana
The Role of Rumors and Gossip in the Formation and Transformation of Personal Brands in the Political Landscape of Iran

P. 124

Udzhmadzhuridze Heorhii
Political Stability of Ukraine under Martial Law: the Heuristic Potential of Using the Institutional Approach

Pedagogy

P. 130

Diuzhykova Tetiana, Maksymov Oleksandr, Kulyk Iryna
Research on the Effectiveness of Active Learning Methods (Laboratory Work, Practical Classes, Research Projects) in Teaching Natural Sciences

P. 137

Rzayeva Firuza Adalet
Pedagogical Issues of Organizing Student Independent Work in the Lecture

Necessary Conditions for Critical Thinking

UDC: 165.19

DOI: <https://doi.org/10.15421/172423>**Kulyk Oleksandr**Dr.Sc., Full Prof., <https://orcid.org/0000-0001-5581-7040>, prof.kulyk@gmail.com*Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine)*

Abstract

Relevance. The endeavour to generalise conceptual definitions of critical thinking from the corpus of scientific literature faces challenges due to the diverse emphases placed by scholars across different disciplines and approaches. Such diversity leads to definitions that are too expansive and lack detail regarding the essential qualities of this cognitive process. Additionally, the propensity of numerous researchers to rely on intuitive perceptions, combined with ongoing discussions surrounding the concept's core elements, exacerbates the challenge of formulating clear, concise definitions.

The purpose. This research aims to clarify the phenomenon of critical thinking amidst the existence of numerous, often conflicting interpretations. Specifically, it aims to propose an alternative to the broad definitions commonly accepted, which tend to classify any effective thinking as critical thinking. Furthermore, this investigation delves into the historical development and objectives of the critical thinking movement.

Results. Through the examination of definitions from distinguished scholars such as John Dewey, Peter Facione, Robert Ennis, and John McPeck, as well as an analysis of the critical thinking phenomenon itself, this study identifies the essential conditions for critical thinking. The research posits that critical thinking meets three fundamental criteria, each individually necessary and collectively sufficient, to classify certain forms of thought as critical. These criteria encompass the pursuit of rationality characteristics, including objectivity, reasonableness, accuracy, and efficiency; the incorporation of a metacognitive component; and the utilisation of thinking methods and strategies that are accessible to a diverse audience.

Conclusions. By contrasting this framework with alternative perspectives, the study articulates distinct benchmarks for differentiating critical thinking from other forms of thought. This delineation is particularly valuable in both scholarly and educational contexts, facilitating a deeper understanding of the parallels and distinctions between 'critical thinking' and related concepts.

Keywords: critical thinking, thinking, definition, metacognition, reasonableness, rationality, efficiency

Необхідні умови критичного мислення

Кулик Олександр*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна)*

Анотація

Актуальність даного дослідження викликана відсутністю в сучасній науковій літературі консенсусу щодо визначення критичного мислення. Спроби узагальнити наявні дефініції критичного мислення зіштовхуються з тим, що представники різних наукових дисциплін та підходів роблять акцент на відмінних аспектах критичного мислення, часто спираючись при цьому скоріше на інтуїтивні уявлення, ніж на результати обґрунтованого дослідження. Тривають активні дебати не тільки щодо різних аспектів критичного мислення, але і щодо його сутнісних рис.

Мета даного дослідження полягає в тому, щоб прояснити феномен критичного мислення в контексті наявності його численних та суперечливих визначень. Зокрема, у дослідженні робиться спроба запропонувати альтернативу надто загальним тлумаченням критичного мислення, які, не наводячи в своїх дефініціях конкретики, пропонують вважати критичним мисленням будь-який прояв вдалого мислення. Також при розгляді піднятих питань в цьому дослідженні взято до уваги не тільки концептуальну, але й історичну конкретність терміну «критичне мислення», аналізуючи специфіку появи та розвитку руху критичного мислення.

Результати дослідження полягають в тому, що завдяки аналізу визначень критичного мислення, у тому числі тих, що були надані у роботах Джона Дьюї, Пітера Фесіона, Роберта Енніса та Джона Макпека, а також в результаті ретельного дослідження самого феномену, який позначають ці дефініції, в статті було визначено необхідні умови критичного мислення. Дослідження виявило, що критичне мислення втілюється в життя завдяки трьом умовам, кожна з яких окремо є необхідною умовою, а всі вони у сукупності є достатньою умовою для даного типу мислення: по-перше, критичне мислення прагне втілити такі характеристики раціональності, як об'єктивність, обґрунтованість, точність та ефективність; по-друге, воно включає в себе метакогнітивний компонент; по-третє, критичне мислення використовує мисленнєві процедури, які доступні широкому колу осіб.

Висновки даного дослідження полягають в тому, що, у порівнянні з альтернативними поглядами, запропоноване у статті розуміння надає чіткі критерії, щоб відрізнити критичне мислення від інших типів мислення. Показано, що результати даного дослідження можуть бути цінними як у дослідницьких, так і в освітніх цілях, зокрема для з'ясування спільності та відмінностей між терміном «критичне мислення» і спорідненими термінами.

Ключові слова: критичне мислення, мислення, дефініція, метакогнітивний процес, обґрунтованість, раціональність, ефективність

Стаття надійшла / Article arrived: 04.03.2024

Схвалено до друку / Accepted: 25.04.2024

Introduction.

While the term ‘critical thinking’ is frequently employed in scholarly discourse, its precise definition often remains elusive. The literature reveals numerous descriptions that vary not only in nuances but also in their core components. This diversity underscores the necessity for renewed efforts in delineating the conditions and fundamentals that underpin critical thinking alongside an analysis of its existing conceptualisations.

The body of scientific literature concerning critical thinking is extensive, encompassing a wide range of perspectives and insights. Notably, Facione’s seminal work in 1990 synthesised the views of 46 experts, shedding light on the essence of critical thinking. McPeck’s 2017 publication provided a critical evaluation of prevailing interpretations, while Ennis’ 2016 study explored the critical elements for defining critical thinking. Furthermore, Paul and Elder’s 2019 work highlighted the importance of intellectual standards as a foundational element for the development and evaluation of this thought process, and Hitchcock’s 2022 overview, alongside Pithers and Soden’s 2000 review, illustrated its varied conceptual landscape. Despite the abundance of scholarly work, ongoing debates underscore the complex nature of critical thinking, with questions about its definitive characteristics persisting. These discussions extend beyond specific aspects, encompassing fundamental inquiries into its essence.

Our research aims to scrutinise the prevailing definitions of critical thinking and the phenomenon itself, with the objective of delineating its necessary conditions. In addition, we propose our perspective on what constitutes the sufficient condition for critical thinking. Through this investigation, we aspire to contribute to the continuing discourse by offering a definition that provides clear and concise criteria for understanding critical thinking. Our goal is to develop a framework that both practitioners and researchers can effectively apply in their respective endeavours, thereby fostering a deeper understanding of critical thinking principles.

The Pursuit of Objectivity, Reasonableness, Accuracy, and Efficiency.

The efforts to standardise definitions of critical thinking within the scientific community inevitably encounter several challenges. Firstly, scholars from varied fields such as logic, psychology, and pedagogy emphasise different aspects when discussing critical thinking, leading to diverse interpretations regarding its core essence. Secondly, the apparent simplicity and intuitiveness of the term often prompt researchers to rely on subjective notions rather than a comprehensive understanding. Thirdly, as ‘critical thinking’ is a relatively recent concept in academia, it is subject to ongoing discussions about its fundamental characteristics. Consequently, attempts to amalgamate the available definitions of critical thinking often yield general statements lacking specificity.

For instance, Pithers and Soden (2000) assert, “‘Good thinking’ and ‘thinking well’ are commonly used terms bound up with what is called ‘critical thinking’ in the research literature’ (p. 237). Yet, such terminology is vague and fails to precisely capture the essence of critical thinking, permitting a broad array of thought processes to be considered ‘good’ for various reasons. Indeed, while some traits identified by Pithers and Soden are common across multiple definitions, they do not sufficiently clarify the concept; rather, they highlight the ambiguity that pervades current understandings.

In the scholarly dialogue on critical thinking, certain authors endeavour to elucidate the concept of ‘good’ within its context. For instance, Hitchcock (2022) posits that critical thinking entails ‘careful thinking directed to a goal’. However, these characterisations lack the specificity required for a clear distinction between critical and non-critical thinking. Identifying the precise attributes that render thinking both careful and goal-oriented is crucial for this differentiation. Due to this lack of specificity, different authors may adopt disparate criteria for evaluating the thoroughness and purposefulness of thought. As a result, descriptors such as ‘careful’ and ‘directed to a goal’ are insufficient for substantially deepening our comprehension of this intellectual capability.

In our perspective, it is more judicious to describe critical thinking as a series of cognitive processes aimed at embodying the characteristics of rationality, commonly interpreted as objectivity, reasonableness, accuracy, and efficiency. The objective of critical thinking is to diminish elements of irrationality and fortify the rational dimension of cognitive activities, employing the previously mentioned criteria as indicators for this purpose. Therefore, we posit that alignment with these rationality attributes serves as the essential benchmark for classifying a cognitive process as critical thinking.

The question then arises: How can one ascertain whether a cognitive process is aligned with achieving these four characteristics? We contend that cognition cannot be deemed objective if it is predominantly influenced by emotions rather than factual evidence. Similarly, a cognitive process should not be considered as striving for reasonableness if it is not underpinned by robust evidence. Moreover, we maintain that cognition lacks accuracy if it depends on information that fails to accurately reflect reality. Furthermore, a cognitive process cannot be considered efficient if it does not demonstrate a commitment to excel in problem-solving skills.

To explore the indispensable nature of these characteristics for critical thinking, we pose the following inquiry: Is it possible for critical thinking to exist in the absence of a deliberate effort to foster objectivity, reasonableness, accuracy, and efficiency? Clearly, thought processes that do not adhere to this orientation cannot be classified as critical thinking.

In presenting the justification for the identified condition, it is imperative to clarify the rationale behind our preference for the terminology ‘characteristics of rationality’ over ‘intellectual standards’, as explored by Linda Elder and Richard Paul. In their work, Paul and Elder (2019) introduce a framework of 10 intellectual standards for critical thinking, which they describe as essential for ‘making sound judgments or for reasoning well, for forming knowledge (as against unsound beliefs), for intelligent understanding, for thinking rationally and logically’. In evaluating the alignment of thought processes with specific standards, individuals discern the presence or lack of particular traits. However, this methodology overlooks the fact that rationality attributes can manifest themselves with varying degrees of intensity. For instance, is it feasible for a singular standard concerning the depth of thought to uniformly apply across both routine decision-making and the intricate analysis required in research contexts? Given these considerations, utilising ‘characteristic’ instead of ‘standard’ seems more suitable for the assessment of thought. This terminology enables the recognition of distinct attributes without imposing a rigid, static framework, thereby allowing for the recognition of different degrees of expression.

Regarding the 10 standards outlined by Linda Elder and Richard Paul (clarity, accuracy, relevance, logicalness, breadth, precision, significance, completeness, fairness, and depth), our analysis recommends an exclusive emphasis on the fundamental characteristics of rationality. While reflecting aspects highlighted by Paul and Elder, these elements also integrate additional dimensions not explicitly mentioned in their framework.

Inclusion of a Metacognitive Component.

Is the pursuit of objectivity, reasonableness, accuracy, and efficiency sufficient to qualify as critical thinking? We posit that, while essential, these criteria alone are not adequate. Critical thinking is characterised not merely by its aspiration towards these attributes but also by its capability to embody them. It is a misconception to categorise all thought processes that claim to be critical as such. Authentic critical thinking, in its application, requires adherence to a specific methodology that encompasses meticulous consideration of its implementation process, necessitating a metacognitive element. This constitutes the second indispensable criterion; conformity to this principle distinctly marks the essence of critical thinking.

To effectively address the second necessary condition, an examination of prevalent perspectives among scholars is necessary to distinguish our viewpoint from theirs. Many authors define critical thinking as the process of identifying flaws and weaknesses. Yet, it is crucial to acknowledge that not all critique constitutes critical thinking. For instance, critique rooted in conflicting political ideologies often serves to perpetuate one belief system at the expense of another, lacking impartiality. Criticism can take various forms, and a mere

inclination towards critique does not inherently qualify as an indicator of critical thinking.

This concept is paralleled in the interpretation of critical thinking as ‘reflective scepticism’, as proposed by McPeck (2017, p. 8). It is our conviction that not all individuals who question the validity of their reasoning inherently demonstrate critical thinking abilities. For instance, ancient sceptics, driven by their doubts, advocated refraining from making any judgments, leading to numerous anecdotes where philosophers were unable to make necessary decisions in crucial circumstances, treating all propositions with scepticism.

It is true that ‘despite the variety of definitions of critical thinking and the multitude of components critical thinking encompasses, there appears to be agreement that one key aspect of critical thinking is the ability to avoid bias in reasoning and decision-making’ (van Peppen et al., 2022, p. 262). Indeed, critical thinking endeavours to reduce bias, aligning with the previously discussed goal of fostering rationality, which inherently includes the pursuit of objectivity. However, the challenge arises: How can one ensure critical thinking is devoid of its own biases? To counteract prejudiced thinking, individuals must critically evaluate their thought processes across various topics. Thus, critical thinking necessitates a metacognitive component – introspection into one’s cognitive processes. This enables the identification of biases and other cognitive flaws (e.g., vagueness, unreasonableness, superficiality) and the exploration of methods to refine these processes, such as the necessity for more information or the importance of enhanced cognitive structuring.

Engagement in critical thinking involves a deliberate focus on refining one’s cognitive activities to align with predefined objectives. While critical thinking undoubtedly goes beyond self-reflection to include the evaluation of others’ cognitive activities, it is important to recognise that the capacity to effect change in another’s cognitive processes towards improvement is inherently limited, if not entirely unfeasible.

We assert that the inclusion of a metacognitive aspect constitutes the second necessary condition for justifiably identifying an instance of thought as critical thinking.

Simplicity and Accessibility of Critical Thinking Techniques.

Thus far, we have delineated two necessary conditions for critical thinking. However, this prompts the question: Does mere orientation towards the acquisition of rationality characteristics such as objectivity, reasonableness, accuracy, and efficiency, coupled with the implementation of this orientation in life through a metacognitive aspect, suffice to categorise thought as critically engaged? We argue that this perspective on critical thinking might be inadequate, as it fails to consider the significant historical context that informed the emergence and evolution of the ‘critical thinking’

concept. To ground our understanding of critical thinking in a more tangible context, it is imperative to explore the term's origins and historical development.

In reviewing the history of the term 'critical thinking', it is vital not to erroneously merge this inquiry with the broader discourse on rationality. Historically, the discourse on rationality has been extensive, featuring contributions from Socrates' dialectical method to the philosophies of Plato, Aristotle, the ancient sceptics, the Stoics, and later thinkers such as Descartes, Leibniz, Kant, and Frege. Nonetheless, it is essential to recognise that while these intellectuals have profoundly impacted our understanding of rationality, they were not directly involved in founding or shaping the contemporary critical thinking movement, which has its roots in more recent history.

As many researchers agree, 'The father of the current critical thinking movement is the philosopher John Dewey' (Ennis, 2016). Dewey, an influential American philosopher in the early 20th century, leveraged his intellectual background in the rich tradition of philosophical rationality. His innovative approach aimed to distil and adapt these complex theories for practical application. Dewey's scholarly pursuits were primarily inspired by his commitment as an educational reformer, aiming to transform the instructional methodologies within his country to foster the development of cognitive abilities suitable for a broad array of activities, especially those pertinent to daily life.

In 1910, Dewey published the book *How We Think*, in which he writes, 'The essence of critical thinking is suspended judgment; and the essence of this suspense is inquiry to determine the nature of the problem before proceeding to attempts at its solution. This, more than any other thing, transforms mere inference into tested inference, suggested conclusions into proof' (p. 74). If we delineate the components of critical thinking based on Dewey's description, we observe the following: 1) suspending premature judgment to thoroughly investigate the issue, 2) asking questions and gathering information to attain clarity on the issue, and 3) formulating conclusions about the issue and testing them. Notably, Dewey (1910) frequently used another term in this work – 'reflective thinking', defined as 'active, persistent and careful consideration of any belief or supposed form of knowledge in the light of the grounds that support it, and the further conclusions to which it tends, constitutes reflective thought' (p. 6). The researchers' conceptualization of these two terms ('critical thinking' and 'reflective thinking') and the phenomena these terms represent established the groundwork for the critical thinking movement.

It is unsurprising that Dewey's ideas quickly gained popularity within pedagogical circles, as they aligned with the prevailing trend in US pedagogy at the time, which emphasised enhancing students' reasoning skills for tangible, real-life applications. In his seminal work,

he delves into various instances of reasoning, such as identifying gestures from afar, discerning the function of unfamiliar objects on a ferry, and formulating logical explanations for a room's disarray. The primary focus here was on fostering a foundational reasoning ability crucial for daily life rather than advancing the intellectual capabilities of scientists or scholars. The correlation between the early empirical validation of critical thinking proficiency, as demonstrated in studies with schoolchildren (Glaser, 1942), and its conceptual evolution, significantly shaped by the taxonomy of learning objectives proposed by Bloom et al. (1956), is not incidental. This convergence underlines the centrality of critical thinking's practical deployment, its relevance to everyday scenarios, and the commitment to nurturing these skills within school-age children as cornerstone principles advocated by the pioneers of the critical thinking discourse.

In our previous research, we provided data on the significant interest of university students in the development of critical thinking (Kulyk, 2020), as well as the fact that some university courses directly contribute to its enhancement (Kulyk, 2018). Within the discussion on critical thinking, a diverse array of scholars has contributed to the concept's evolution, extending its application beyond the initial contexts posited by Dewey and his contemporaries. Specifically, this broadening includes the integration of critical thinking in higher education and scientific endeavours (Fisher, 2004; Lack & Rousseau, 2016). Yet, these advancements serve to complement, not contradict, the foundational principles laid down by early advocates. That is, even as the discussion of critical thinking progresses into the 21st century, its proponents continue to emphasise its practical application, deliberately avoiding overly abstract or complex methodologies.

Given the term's historical development, a third necessary condition for critical thinking emerges: its applicability across a wide range of contexts, including everyday situations, and its adaptability for learners at all stages of education. Critical thinking should incorporate methods that are accessible to individuals without the need for specialised, extensive training. An illustration of this approach is the intentional avoidance of intricate technical language. Moreover, researchers highlight that numerous adept critical thinkers have achieved such competence without formal education in disciplines such as logic or scientific methodology (McPeck, 2017, p. 66).

Comparison of Definitions.

Upon examining the concept of 'critical thinking', we have identified three necessary conditions, which, when combined, form a sufficient condition for recognising thought processes as critical thinking. To encapsulate our investigation into critical thinking, we propose the following definition, denoted as 'Definition A': Critical thinking is a type of thinking that fulfils three conditions,

which are jointly sufficient and separately necessary for it. Firstly, such thinking is directed towards embodying characteristics of rationality, including objectivity, reasonableness, accuracy, and efficiency. Secondly, it accomplishes this by including a metacognitive component in the thinking process. Thirdly, critical thinking employs thinking procedures and techniques that can be mastered by a broad range of individuals.

In our discourse on critical thinking, it is pertinent to contrast our definition with two established definitions within the field. Definition B, proposed by Ennis (1996), posits, 'Critical thinking is reasonable reflective thinking focused on deciding what to believe or do. The emphasis is on reasonableness, reflection, and the process of making decisions' (p. 166). Similarly, Definition C, emerging from a collaborative effort led by Facione (1990) and commissioned by the American Philosophical Association, presents an insightful perspective: 'We understand critical thinking to be purposeful, self-regulatory judgment which results in interpretation, analysis, evaluation, and inference, as well as explanation of the evidential, conceptual, methodological, criteriological, or contextual considerations upon which that judgment is based.'

When comparing Definition A and Definition B, it becomes evident that the three essential conditions posited in Definition A find resonance in Definition B, albeit with notable distinctions. For instance, Definition A provides a more comprehensive description of the specific characteristics of rationality necessary for critical thinking. Moreover, while both definitions imply that critical thinking is accessible to a diverse array of individuals, Definition A broadens its application beyond mere decision-making processes.

Contrasting Definition A against Definition C reveals that in Definition C, critical thinking is expected to encompass the capacity for comprehensive understanding and articulation of its foundational bases, be they evidential, conceptual, methodological, criteriological, or contextual. These expectations align closely with the metacognitive requirement delineated as the second necessary condition in Definition A, albeit with Definition C delving deeper into this dimension of critical thought. In Definition C, the explicit mention of the first necessary condition of critical thinking, as identified in Definition A (the four characteristics of rationality), is absent. Nevertheless, one might infer their implicit consideration during discussions on the justification of evidential and other grounds. Despite this, we posit that merely possessing the capability to justify one's reasoning does not adequately fulfil the pursuit of objectivity, reasonableness, accuracy, and efficiency. Consider, for example, a situation where an individual arrives at a biased conclusion yet offers a justification rooted in emotional preference. Should this be regarded as critical thinking? Despite the rationale being coherently

presented, it fails to meet the criteria for critical thinking from our perspective. This scenario underscores a gap within Definition C's approach, which does not provide clear criteria to distinguish biased justifications from authentic critical thinking.

The third necessary condition identified in Definition A is not explicitly addressed in Definition C. Moreover, Definition C mandates that individuals proficient in critical thinking should be able to elucidate the conceptual, methodological, and criteriological foundations of their reasoning. This requirement seems to imply a need for critical thinkers to have a comprehensive education in scientific methodology. However, the instances of critical thinking provided by the experts in Facione's (1990) study predominantly feature everyday and educational contexts, highlighting examples such as 'appreciating the significance of a particular facial expression or gesture used in a given social situation' and 'restating what a person said using different words or expressions while preserving that person's intended meanings'. These illustrations suggest that understanding criteriological bases for reasoning might include abilities like discerning the emotional content of facial expressions in social interactions. Notably, the instances also encompass more complex tasks, such as clarifying terms and evaluating the reliability of information sources. Yet, it is apparent from Facione's examples that critical thinking is not deemed exclusive to those with extensive scientific education. Nevertheless, when comparing Definition A with Definition C, it is pertinent to note that Definition C does not directly affirm that critical thinking methodologies should be simple and universally accessible.

While each definition presents its advantages, we believe that Definition A offers the most explicit and comprehensive set of criteria for assessing whether a thought process can be classified as critical thinking.

Conclusions.

The abundance of definitions surrounding critical thinking underscores that introducing yet another interpretation will unlikely resolve ongoing debates regarding its precise nature. Nonetheless, our objective was not to create a universally accepted definition but rather to develop one capable of fulfilling its intended purpose. Our endeavour aimed to articulate a definition that establishes practical, clear, and succinct criteria for identifying critical thinking, thereby serving the needs of both practitioners and researchers within this field. We believe that our proposed definition aligns with these criteria.

The formulation of such a definition paves the way for expansive opportunities in the context of critical thinking research. It facilitates further exploration into the nuances that distinguish 'critical thinking' from closely related concepts such as 'logic', 'creative thinking', and 'rationality', thereby enriching our understanding of them.

REFERENCES

- Bloom, B. S., Englehart, M. D., Furst, E. J., Hill, W. H., & Krathwohl, D. (1956). *Taxonomy of educational objectives. Handbook I: The cognitive domain*. Longmans.
- Dewey, J. (1910). *How we think*. D.C. Heath. Retrieved from <https://archive.org/details/howwethink000838mbp>
- Ennis, R. H. (1996). Critical thinking dispositions: Their nature and assessability. *Informal Logic*, 18(2-3), 165-182. Retrieved from https://ojs.uwindsor.ca/index.php/informal_logic/article/view/2378/1820
- Ennis, R. H. (2016). Definition: A three-dimensional analysis with bearing on key concepts. In P. Bondy & L. Benacquista (Eds.), *Argumentation, objectivity, and bias: Proceedings of the 11th International Conference of the Ontario Society for the Study of Argumentation (OSSA)* (pp. 1-19). OSSA. Retrieved from <http://scholar.uwindsor.ca/ossaarchive/OSSA11/papersandcommentaries/105>
- Facione, P. A. (1990). Critical thinking: A statement of expert consensus for purposes of educational assessment and instruction. Research findings and recommendations (ED315423). ERIC. Retrieved from <https://eric.ed.gov/?id=ED315423>
- Fisher, A. (2004). *The logic of real arguments*. Cambridge University Press.
- Glaser, E. M. (1942). An experiment in the development of critical thinking. *Teachers College Record*, 43(5), 1-18. <https://doi.org/10.1177/016146814204300507>
- Hitchcock, D. (2022). Critical thinking. In E. N. Zalta & U. Nodelman (Eds.), *The Stanford encyclopedia of philosophy*. Retrieved from <https://plato.stanford.edu/archives/win2022/entries/critical-thinking/>
- Kulyk, O. (2020). Students' Opinions on Philosophy Courses. *Grani*, 23(6-7), 101-118. <https://doi.org/10.15421/172069>
- Kulyk, O. (2018). The Role of Philosophy at Universities. *Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies*, 21, 46-51. Retrieved from http://fps-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/21_2018/8.pdf
- Lack, C. W., & Rousseau, J. (2016). *Critical thinking, science, and pseudoscience*. Springer Publishing Company.
- McPeck, J. E. (2017). *Critical thinking and education*. Routledge.
- Paul, R., & Elder, L. (2019). *The thinker's guide to intellectual standards*. Rowman & Littlefield Publishers; The Foundation for Critical Thinking.
- Pithers, R. T., & Soden, R. (2000). Critical thinking in education: A review. *Educational Research*, 42(3), 237-249. <https://doi.org/10.1080/001318800440579>
- van Peppen, L. M., van Gog, T., Verkoeijen, P. P. J. L., & Alexander, P. A. (2022). Identifying obstacles to transfer of critical thinking skills. *Journal of Cognitive Psychology*, 34(2), 261-288. <https://doi.org/10.1080/20445911.2021.1990302>

Features of the Formation of Multiple Identity in the Conditions of the Russian-Ukrainian War

UDC: 1:316.3

DOI: <https://doi.org/10.15421/172424>**Dyjak Vadym**Dr.Sc., Full Prof., <https://orcid.org/0000-0003-1477-5803>, vadimd09@gmail.com**Tushko Klavdiia**Dr.Sc., Full Prof., <https://orcid.org/0000-0001-7684-5622>, kltushko@ukr.net**Volobuev Vladislav**Ph.D., <https://orcid.org/0009-0002-7293-9175>, volobuevvladislavit@gmail.com*The Bohdan Khmelnytskyi National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine (Khmelnytskyi, Ukraine)*

Abstract

The topicality of the topic is due to the fact that war for any society is a bifurcation point in which society changes at different levels. These changes are clearly manifested in the aspect of the transformation of identities. The problem has become acutely relevant for Ukrainian society, part of which until 2014 had a diffuse identity.

The purpose of the article is to investigate the peculiarities of the construction of a multiple identity in the conditions of the modern Russian-Ukrainian war, taking into account its existential dimension and the importance of the civilizational choice of our country.

The results of the study are aimed at considering the problem of identity in its conflictual projection, starting with the identification of an individual as a member of a certain community and his personal self-identification. The author aims to both define identity and harmonize its various perspectives (national, religious, linguistic, etc.), especially emphasizing the functioning of this category in the context of Russia's military aggression against Ukraine, which gives the problem a special existential significance.

Conclusions. In Ukrainian society, under the influence of Russian aggression, the blurred identity that previously belonged to a part of society is disappearing. Changes in identity are most representatively manifested at the level of national identity. The Ukrainian collective identity (and not an ethnic community, but a political nation) is clearly manifested here, which the survey results capture, especially after the full-scale invasion of 2022. Ukrainian national identity is representatively represented through virtual identity, as evidenced by the relevant markers. As for cultural identity, positive changes are also recorded here (switching to the Ukrainian language as the main language of communication, rejection of Russian cultural products and visits to the churches of the Ukrainian Orthodox Church (Moscow Patriarchate)). At the same time, rapid changes at the level of self-identification of an individual often lead to a fragmented identity, different aspects of which are inconsistent (or even conflicting), which destroys the integrity of the individual and threatens conflicts for society.

Keywords: multiple identity, religion, conflict, Russian-Ukrainian war, culture

Особливості формування множинної ідентичності в умовах російсько-української війни

Дияк Вадим, Тушко Клавдія, Волобуєв Владислав*Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького (Хмельницький, Україна)*

Анотація

Актуальність теми обумовлена тим, що війна для будь-якого суспільства є точкою біфуркації, в якій соціум змінюється на різних рівнях. Ці зміни виразно проявляються в аспекті трансформації ідентичностей. Проблема стала гостроактуальною для українського суспільства, частина якого до 2014 року мала дифузну ідентичність.

Мета статті – дослідити особливості конструювання множинної ідентичності в умовах сучасної російсько-української війни, враховуючи її екзистенційний вимір і важливість цивілізаційного вибору нашої країни.

Результати дослідження спрямовані на те, аби розглянути проблему ідентичності в її конфліктній проекції, починаючи з ідентифікації особистості як члена якоїсь певної спільноти та її особистої самоідентифікації. Автор ставить на меті як визначення ідентичності, так і гармонізацію різних її ракурсів (національного, релігійного, мовного тощо), особливо акцентуючи функціонування цієї категорії в контексті воєнної агресії росії проти України, що надає проблемі особливої екзистенційної значущості.

Висновки. В українському суспільстві під впливом російської агресії зникає розмита ідентичність, притаманна раніше частині соціуму. Зміни ідентичності найбільш репрезентативно виявляються на рівні національної ідентичності. Тут виразно проявляється українська колективна ідентичність (причому мається на увазі не етнічна спільнота, а політична нація), що фіксують результати опитування, особливо після повномасштабного вторгнення 2022 року. Українська національна ідентичність представлена і через віртуальну ідентичність, про що свідчать відповідні маркери. Щодо культурної ідентичності, то тут також фіксуються позитивні зміни (перехід на українську мову як основну мову спілкування, відмова від російського культурного продукту та відвідування храмів Української Православної Церкви (Московського патріархату)). Водночас швидкі зміни на рівні самоідентифікації індивіда нерідко призводять до фрагментованої ідентичності, різні аспекти якої є неузгодженими (або навіть конфліктними), що руйнує цілісність особистості й загрожує конфліктами для соціуму.

Ключові слова: множинна ідентичність, релігія, конфлікт, російсько-українська війна, культура

Стаття надійшла / Article arrived: 22.03.2024

Схвалено до друку / Accepted: 25.04.2024

Вступ.

Термін *ідентичність*, який веде своє походження зі сфери психології, достатньо розмитий вже у своїх основоположних параметрах: адже за своєю природою він є дещо двозначним, конфліктним. З одного боку, людині властиво ідентифікувати себе з певною соціальною групою, з іншого боку, не менш важлива для людини й ідентичність її особистості самій собі, власна неповторність та оригінальність. Зокрема, те почуття цінності особистості, власного Я, яке запровадила християнська цивілізація, спричинило формування таких основоположних концептів сучасного політичного мислення, як право на життя й взагалі права людини, свобода совісті, проблема влади тощо. Утім, це з часом призвело до того, що індивідуальність усе наполегливіше захищає власну незалежність і все більш рішуче пориває з традиційними засадами культури, які склалися в умовах самовизначення людства в царстві природи і в історії. Зростання атомізації особистості в сучасному людському колективі та редукція соціально-психологічних зв'язків у розвиненому суспільстві становлять неабияку соціально-психологічну проблему, навіть коли йдеться про нормальний стан миру та взаємодії членів людської спільноти. Коли ж соціум перебуває у точці біфуркації (а саме такою точкою виразно постає війна), надзвичайно актуальною стає проблема змін або трансформацій ідентичності. Війна є граничним виявом конфлікту та кризи культури. У контексті нинішньої російсько-української війни це виступає максимально виразно: адже в Україні, яку розташовано на перетині західної, православної та ісламської цивілізаційних платформ, об'єднано чимало етнічних спільнот, та в цілому й найперше вона споконвічно була, на відміну від Росії, ментально спорідненою з західними цінностями, що й визначило теперішні «лінії розлому». Крім цього, чимала частина наших співвітчизників до 2014 року мала дифузну (розмиту) ідентичність, і лише з початком війни (а особливо після повномасштабного вторгнення) всерйоз замислилася над своїми смислотворчими установками й аксіологією. Тому проблема ідентичності й самоідентифікації в умовах війни є гостроактуальною й вимагає уваги до різних її ракурсів.

Ми ставимо на **меті** дослідити особливості конструювання множинної ідентичності в умовах сучасної російсько-української війни, враховуючи її екзистенційний вимір і важливість цивілізаційного вибору нашої країни.

У статті використано комплексний підхід, який передбачає сукупність різних **методів**, оскільки ідентичність є багатоаспектним поняттям. Насамперед це культурно-історичний та порівняльний методи (які дають можливість розглядати ідентичність як соціокультурний феномен, який змінюється під впливом численних чинників), а також статистичний

(який дозволяє нам репрезентувати зміни, що відбулися в українському суспільстві з початку повномасштабного вторгнення).

Аналіз попередніх досліджень.

Спочатку визначимо термін «ідентичність», хоча це вже викликає значні складнощі – адже таких визначень існує чимало, і вони можуть суттєво різнитися, що дозволяє О. Зорич говорити про «конфлікт інтерпретацій» щодо цього феномену (Зорич, 2013). Ми використовуємо цю дефініцію у широкому значенні: ідентичність – це «уявлення людей про те, хто вони, якого кшталту людьми вони є і як вони пов'язані з іншими» (Hogg, & Abrams, 1988, с. 2). Це включає в себе ідентичності у різних сферах – національній, релігійній, соціальній тощо. Одна з фундаментальних праць, що грає ключову роль в усвідомленні означеної проблеми, – робота С. Гантінгтона «Зіткнення цивілізацій та зміна світового порядку» (1996). Хоча у ній і не розглядається безпосередньо проблема ідентичності, але тут відомий дослідник акцентує витоки феномену «західного універсалізму» та прогнозує глобальні конфлікти між основними цивілізаціями, зокрема – напружений характер співіснування західного та ісламського культурних світів. Автор стверджує, що сьогодні визначальними відмінностями між людськими спільнотами виступають вже не економічні, політичні або ідеологічні розбіжності, а різновекторність культурного пошуку, причому кордони протистояння й зіткнення культур визначаються традиційними зонами поширення тих чи інших релігій (Гантінгтон, 2006), а релігійна ідентичність – одна з основоположних для будь-якої особистості. Утім, сьогодні концепція Гантінгтона нерідко спростовується постмодерністсько-глобалістичною думкою. Фундаментальна розвідка Ч. Тейлора стверджує безсумнівні переваги мультикультурного співіснування спільнот у рамках одного суспільства (Тейлор, 2004). Особливого значення в якості ґрунтового базису підстави вивчення політичної ідентичності набуло дослідження Р. Брубейкера і Ф. Купера, в якому розроблено проблему ідентичності особистості в контексті різних аспектів соціальної взаємодії, причому автори обґрунтовують необхідність виходити за межі ідентичності заради «концептуальної чистоти» (Brubaker, & Cooper, 2000).

Проблема множинної ідентичності стала особливо актуальною завдяки процесам глобалізації, мультикультуралізму, розвитку технологій. М. Триняк та О. Руденко цілком слушно зауважують, що феномен множинної ідентичності став актуальним з часів Модерну, коли ідентичність людини перестала визначатись її походженням, приналежністю до певного соціального прошарку та відповідними культурними зразками (Триняк, & Руденко, 2023, с. 59). Множинна ідентичність стає ще більш

актуальною з розвитком інформаційних технологій, а проблема вибору (трансформації, зміни) ідентичності загострюється у часи війни.

Вітчизняна наука останнього десятиліття, не ігноруючи невідворотність глобалізації та майбутньої духовно-культурної інтеграції людства, не втрачає, однак, з поля уваги й тієї очевидної усе зростаючої конфліктності культур, яка спостерігається в сьогодишньому світі й виразно акцентується війною, що її розв'язала росія проти нашої держави. Так, у збірнику «Міжгрупова взаємодія в умовах війни: ідентичності, картини світу, долання травми» (2022) сьогодишні українсько-російські взаємовідносини визначено як війну ідентичностей великих соціальних груп; також тут обґрунтовано ціннісно-сміслові виміри, загострені війною, розроблено актуальні питання міжгрупової взаємодії під час війни. Російсько-українську війну визначено як форму екстремальної міжгрупової взаємодії (Горностаї, & Чорна, 2022). У статті О. Васильченка «Війна як засіб формування ідентичності» проаналізовано ситуацію війни як наслідок впливу міжнародної трансакції на становлення суб'єктної ідентичності на індивідуальному, груповому та національному рівнях та виокремлюється спеціальний підхід до конфліктів та війн як граничних способів досягнення цілей сторін (Васильченко, 2014). С. Катаєв зосереджує увагу на проблемі «примушення до ідентичності» Донбасу, розглядаючи прагнення росії й т. зв. ДНР і ЛНР спонукати жителів цього регіону відмовитися від української ідентичності як частину гібридної війни. У статті зазначається, що для успіху політики ідентичності важливе значення має менеджмент ідентичності, управління набуттям ідентичності (Катаєв, 2018). Про маніпулятивний вплив росії на українське суспільство задля формування ідентичності й складання образу росіянина як «свого» йдеться також у роботі О. Кіндратець та С. Сергієнко (Кіндратець, & Сергієнко, 2021). В. Борисенко пише не лише про об'єднання українського суспільства (у т. ч. через формування спільної національної ідентичності) «через загрозу звірячої поведінки з боку рашистів», але також і про зміну ідентичності, її «перефарбування» з меркантильних причин (Борисенко, 2022, с. 9).

Низка досліджень українських вчених зосереджує увагу на проблемах множинної ідентичності. У статті З. Шевченко «Передумови соціально-філософської концептуалізації множинної ідентичності» показано, що у сучасній постмодерністській філософії утвердилися уявлення про множинну ідентичність як нормальний стан розвитку суб'єктивності; водночас тут окреслено принципи соціально-філософської методології дослідження множинної ідентичності, яка є «осною для паралельних ідентифікацій особистості у сучасному соціальному світі» (Шевченко, 2017, с. 70). У розвідці О. Дзьобана та

С. Жданенко «Множинна ідентичність особистості у мережових умовах: до антропологічних засад інформаційного права» показано, що в умовах глобального інформаційного простору особистість стикається з системою множинності ідентичності, з формуванням «мережевої ідентичності»; зокрема сприяє формуванню «мережево-інформаційної особистості» в сфері комунікацій мережева культура (Дзьобань, & Жданенко, 2020). У статті Л. Хашиєвої «Множинна ідентичність: реалії глобалізованого суспільства» досліджено, чому феномен «множинної ідентичності» в умовах глобалізації стає поширеною ідентифікаційною моделлю та чому є перспективним конструювання національної ідентичності шляхом сполучення громадянської та етнічної ідентичності в межах «демократичного громадянства» (Хашиєва, 2014).

Наведених прикладів досить, щоб уявити собі гостроту дискусій про ідентичність в сучасній думці та актуальність звернення до неї. Водночас при всій увазі до проблеми ідентичності як такої, у тому числі проблеми множинної ідентичності, поки що відсутні роботи, які розглядали би специфіку множинної ідентичності під час російсько-української війни.

Результати дослідження.

Мабуть, ключове слово до нашої сьогодишньої ситуації в світовому масштабі – це *нестабільність*. Вона виявляє себе у криміналізації життя, втраті моральних критеріїв, небувалій за масштабами корупції. При цьому традиційні аксіологічні орієнтації нерідко редукуються й зневажаються, у суспільстві зростає аномія й панування некомпетентності, що сполучається з варварським культом вітальної сили, незрілої юності й просто енергії як такої безвідносно до її змістового спрямування.

Традиційна опора на національний образ світу, на політичні доктрини, притаманні даному суспільству протягом довгого часу, втрачають свою надійність. «Складність ідентифікаційних процесів у різних країнах світу пояснюється одночасним проявом тенденцій до політизації ідеї культурних відмінностей, вичерпанням «старих» сценаріїв мультикультуралізму, недостатністю ресурсів множинної ідентичності. Наразі сучасні держави намагаються зберегти свій авторитет, культурні цінності та традиції в умовах транснаціоналізації» (Хашиєва, 2014, с. 276-277). До цього додається й та обставина, що «однією із форм боротьби за ідентичність є примус до ідентичності, який перш за все розуміється як політичний примус...» (Катаєв, 2018, с. 30). У цілому ж забезпечення національної однаковості, формування української політичної нації в суто політичній площині (дихотомія «руського мира» і українського духовного світу, національний образ світу в контексті глобалізації тощо) стикається, як свідчить уся наша пострадянська історія, з численними труднощами. Їм не можуть чинити

належного опору спроби оперти цю аморфну стихію на показний пієтет до «титульного етносу» й відродження архаїки та безупинна активізація механізмів історичної пам'яті.

Ідентичність можна розглядати як діалектичну єдність доцентрових і відцентрових тенденцій в культурі, що завжди перебуває в невірноваженому стані. Зокрема, як вказував колись З. Фройд, людство завжди збуджуватиме феномен війни як вивільнення архетипного, ірраціонального тяжіння людини до Танатосу – смерті й руйнації, а також способи й результативність зусиль національної та міжнародної трансакції, спрямованої на становлення, вдосконалення та консолідацію засад політичної та загальної культури, які могли б оборонити існування людства взагалі й забезпечити перемогу суб'єктивно-індивідуальної, групової, національної та наднаціональної ідентичності над хаосом у трагічних умовах колосального за своїми масштабами здичавіння та руйнації культурної традиції й культурної спадковості. Водночас визвольна війна, яку веде зараз Україна, містить у собі не лише деструктивні елементи.

З початком повномасштабної війни росії проти України наше суспільство почало виразно трансформуватися. Опитування, проведене соціологічною групою «Рейтинг» у лютому 2023 р., наочно репрезентує позитивні зміни в аспекті національної ідентичності. Так, «абсолютна більшість опитаних ідентифікує себе як громадян України (порівняно з 2021 роком показник зріс з 76 до 94%). Половина ідентифікують себе європейцями (подвійний ріст)», а «головна емоція, яку відчувають респонденти, думаючи про Україну – гордість. Внаслідок повномасштабного вторгнення і героїчного спротиву українського народу цей показник виріс більш ніж вдвічі – з 34 до 75%» (Комплексне дослідження, 2023, с. 4). Російські ракети, які щодня падають на територію нашої країни, стали тим тригером, що значно пришвидшив процес остаточного формування української політичної нації. Україна з її постколоніальним синдромом, напевне, ще довго би перебувала у лабетах *колоніальної ідентичності*, протягом десятиліть притаманної багатьом нашим співвітчизникам. Утім, міф про спільну історію та «родной русский язык» стрімко відходять у минуле на тлі безперервних обстрілів з боку росії. Не можна стверджувати, що колоніальна ідентичність повністю зникає – вона проявляє себе на рівні цитування радянських стрічок або пісень, наприклад, але тепер для переважної більшості українців це пов'язано скоріше з фактами особливостей пам'яті старшого покоління, аніж свідомим вибором (навіть для того ж старшого покоління).

Своєю чергою накладає відбиток на ідентифікацію й інформаційне суспільство, в якому ми перебуваємо. Тут ми торкаємося фундаментальних онтологічних

питань щодо співіснування різних видів реальностей. Те, що з точки зору матеріалістичної свідомості дефініюється як «об'єктивна реальність», зараз для багатьох виступає менш «реальною», аніж простір віртуальних світів. Обшири всесвітньої мережі інтернет часто не лише модифікують, але формують нашу ідентичність. Особливо це стає відчутним у часи суспільних потрясінь, одним з яких і є війна. Численні свідчення обстрілів, вбивств, руйнувань тощо стали реальністю для багатьох українців, що примусило багатьох з них переосмислити власну ідентичність. Люди, які раніше ідентифікували себе як росіяни, тепер нерідко навіть розмови про «братерські» народи вважають образливими. З початком російсько-української війни у 2014 році (а особливо після повномасштабного вторгнення 2022 р.) багато хто з наших співвітчизників почав виразно позиціонувати себе у віртуальному просторі саме як українця(ку) (через такі ідентитети, як аватарка, вподобані сторінки, розміщений контент тощо). При цьому відзначимо, що наша «*віртуальна*» або «*мережева*» ідентичність може бути для нас більш реальною, ніж те, як ми позиціонуємо себе у не-цифровому світі. «Реальність даної сфери обумовлюється її повсюдним розширенням, а віртуальність визначається тим, що під впливом мультимедіа в ході формування особистості змінюються її картина світу, ціннісна система, уявлення про світ, які є стрижневими, більш істотними, аніж вплив живих, навіть найближчих людей» (Дзьобань, & Жданенко, 2020, с. 39-40). Під час війни українці почали гостро, болюче або й агресивно реагувати на віртуальну ідентичність тих, хто обстоює цінності країни-агресора. Відслідковування маркерів ідентичності через Інтернет стало звичайною справою останніх років, особливо з 2022 року. Утім, це призводить не лише до деструкції (написання образливих коментарів, видалення з переліку друзів тощо), але також до формування й укріплення колективної ідентичності на макрорівні.

Водночас «...якщо шукати засади ідентичності особистості у соціальній реальності, то знайти їх можна найшвидше і найбільш певно саме у соціальній ідентичності, хоча й редукувати їх лише до неї також буде неправильно» (Шевченко, 2017, с. 67). Тому варто, згадавши методологічні настанови С. Гантінгтона, звернутися до першооснови культури – релігії й відповідно – *релігійної ідентичності*. Адже саме акцентовані в С. Гантінгтона духовно-релігійні цінності, які не втрачають свої ваги й у секуляризованих суспільствах Нового часу, навіть трансформуючись, за К. Шміттом, у політичні доктрини, набувають характеру константних параметрів, увага до яких дозволяє відфільтрувати глибинні основи означених процесів від тимчасових і скороминучих нашарувань. Насамперед зазначимо, що у нашому соціумі очевидно падає довіра до

домінуючих у нас традиційних релігійних інституцій візантійського гатунку, яка донедавна була такою високою. Тут у відповідь на злободенні виклики сучасності пропонують у незмінному вигляді середньовічні моральні орієнтири та моделі поведінки, ігноруючи глобалістичний дискурс. Не кажучи вже про повний моральний крах РПЦ Московського патріархату з його освяченням війни, мусимо констатувати, що і Константинопольський патріархат в зовсім недавньому документі «За життя світу / На шляху до соціального етосу Православної Церкви» (2020 р.) запевнив, що православна церква ніколи не підтримувала ідеї справедливої війни. ПЦУ фактично не дотримується цього погляду, але й не подає поки що серйозного доктринального обґрунтування тому ж православному капеланству, практика якого сильно випереджує теологічні висновки.

У складному положенні опиняється греко-католицька церква, яка, при виразному прагненні до модернізації, явно розгублена перед неочікуваними політичними ескападами нинішнього папи Франциска. Римо-католицька церква, в лоні якої й було колись сформульовано вчення про справедливі війни («De Civitate Dei contra paganos» Августина та «Summa theologiae» Томи Аквінана), нині в Україні устами єпископа Львівської архідієцезії неочікувано виступає на оборону РПЦ. Неоднорідна позиція протестантських деномінацій: хоча в цілому в протестантизмі від часів Гуго де Грота підтримується ідея «природного права війни і миру», у багатьох протестантів помітна тенденція до неприйняття будь-яких воєнних дій, пацифізм у чистому вигляді. Таким чином, Україна, історично й географічно розташована на перетині цих трьох великих християнських континуумів, опиняється в положенні суспільства, приреченого на конфліктність в найглибших основах своєї духовності. До цього додається ще той чинник, що самі віряни починають змінювати свою релігійну ідентичність: агресія росії змусила багатьох відвернутися від російської православної церкви й долучитися до ПЦУ або й римо- чи греко-католиків. Це, у свою чергу, містить вже не прихований, а явний конфлікт між тими, хто вважає, що «Бог один, і немає великої різниці, до якого храму йти» та тими, хто розцінює парафіян Московського патріархату як прибічників й певною мірою спонсорів «руського міра».

Таким чином, український соціум зараз виразно змінюється. На рівні буденної свідомості нерідко це може сприйматися як «втрата ідентичності»: людина позбувається власної звичної соціокультурної ідентичності і починає ледь не з «нуля» вибудовувати нову ідентичність (на рівні використання мови, приналежності до іншої культури тощо). Утім, з наукової точки зору тут правильніше було би використовувати запропоновану З. Бауманом ідею «плинної ідентичності» – для окреслення ситуації

втрати певних соціальних характеристик; власне, за цим автором, йдеться зазвичай не про втрату ідентичності, а лише про її зміну (Bauman, 2006).

Водночас ця зміна ідентичності не завжди відбувається цілісно. Спостерігаючи за процесами, що відбуваються на теренах України з 2014 року, можна стверджувати, що ці трансформації ідентичності часто не відбуваються гармонійно, людина нерідко втрачає цілісність особистості. Справа у тому, що «множинна ідентичність легко трансформується у фрагментовану» (Триняк, & Руденко, 2023, с. 60). Так, одна й та сама людина може ненавидіти росію, але продовжувати ходити до церкви Московського патріархату або дивитися російські серіали. Раніше у подібних ситуаціях не було конфлікту ідентичностей, оскільки різні їх типи (соціальна, релігійна, культурна тощо) гармонійно співіснували: людина розмовляла російською мовою, відчувала свою приналежність до цієї культури (на рівні релігії, містечтва тощо). Тепер, при формуванні нової ідентичності різні її аспекти можуть бути конфліктними, що, до речі, навіть не завжди усвідомлюється самою цією людиною; ідентичність при цьому постає *фрагментованою*. Це може бути небезпечним для соціуму та містити у собі конфліктні ситуації, що ми вже спостерігаємо. За певними маркерами людина сприймається як «Свій», але за іншими – постає як «Чужий», і в чорно-білому світі суспільства в стані війни, не схильному до півтонів, такий «напів»-Свій радше сприйматиметься як «Чужий».

Отже, можна стверджувати, що українське суспільство зараз проходить через період виразної трансформації ідентичностей. Невипадково у народі жартують, що Путін зробив для України більше, ніж багато хто з українських політиків – він об'єднав народ перед обличчям небезпеки, яку вже нерідко визначають не лише як війну, але також як спробу геноциду українського народу. Наскільки змінилося наше суспільство за останні роки, можна судити хоча б по одному прикладу. Наведемо думку Л. Нагорної, висловлену у статті 2007-го року «"Війни ідентичностей": сценарії і ризики», де авторка говорить про девальвацію понять «патріотизм», «національна гордість», «амбівалентність ціннісних настанов», виразні ознаки «регіональних розмежувань» і т. п. (Нагорна, 2007, с. 48-49). Усе це дійсно було у нашому суспільстві напередодні початку війни, і багато хто говорив про небезпеку зіткнення ідентичностей Сходу та Заходу нашої країни. Утім, парадоксально, але саме війна позитивно вплинула як на формування спільної ідентичності для громадян України, так і допомогла визначитися з власною ідентичністю тим, хто до 2014 року не вважав це питання важливим. Усе вищезазначене дає можливість говорити про те, що «війна, будучи найрадикальнішим засобом і проявом соціальних і, серед іншого, особистісних змін, може по-справжньому вважатися одним з найбільш

ефективних інструментів побудови, утвердження, формування і безпосереднього впливу на явище ідентичності» (Васильченко, 2014, с. 169).

Концепції множинної ідентичності в такій ситуації можуть стати основою для обґрунтування системи ідентифікацій та самоідентифікацій особистості у сучасному плюралістичному й диференційованому світі. Визначення механізмів конструювання множинної ідентичності у сучасній Україні повинне ґрунтуватися на єдиній аксіологічній системі, що консолідуватиме суспільство. Цьому має сприяти державна політика у сфері культури (на рівні мовного питання, релігійної свободи, засад формування спільної політичної нації тощо). Важелями впливу тут можуть виступати різні соціальні інституції: освітні заклади, церква, просвітницькі організації та числ. ін. Необхідно проводити роз'яснювальну роботу щодо, наприклад, важливості декомунізації, формування динамічного погляду на історичну пам'ять, відмінностей між різними культурними моделями й т. ін. Багато що у цій сфері вже робиться. Наприклад, реформується правова система у відповідності до законодавства країн ЄС (це дозволяє створити єдиний ціннісний європейський простір), запроваджено численні курси вивчення української мови та культури (що сприяє розумінню української культури як базової у нашій країні). Одним з найбільших викликів після війни стане також реінтеграція тимчасово окупованих територій, і засади, і конкретні шляхи втілення цієї політики повинні розроблятися вже зараз.

Висновки.

Таким чином, можна констатувати, що у сучасному українському суспільстві відбуваються виразні зміни, пов'язані з повною зміною або суттєвими трансформаціями ідентичності. Множинна ідентичність виникає в епоху Модерну,

коли людина перестає бути представником лише тієї соціальної страти, в якій вона народилася й цінності якої представляє. У сучасному глобалізованому світі кожна особистість поєднує різні типи ідентичностей, і протягом життя може неодноразово змінювати їх. Однією з точок біфуркації, в якій трансформуються ідентичності цілого соціуму, виступає війна. Під час російсько-української війни особливо яскраво це проявляється на рівні національної ідентичності, менше – на рівні культурної. Опитування фіксують позитивні зміни щодо ідентифікації переважної більшості представників українського суспільства саме як українців (мова йде про політичну, а не етнічну націю).

Щодо культурної ідентичності, то тут також фіксуються позитивні зміни, але не настільки репрезентативні. Утім, промовистою є кількість людей, які перейшли на українську мову, перестали споживати російський культурний продукт та відвідувати храми Московського патріархату. Водночас швидкі зміни на рівні самоідентифікації індивіда нерідко призводять до фрагментованої ідентичності, різні аспекти якої є неузгодженими (або навіть конфліктними), що руйнує цілісність особистості. Нерідко ми можемо спостерігати ситуацію, коли людина зробила чіткий вибір в одній ідентичності (наприклад, релігійній, перейшовши від УПЦ (МП) до ПЦУ), але не готова відмовитися від іншої (скажімо, мовної – продовжуючи спілкуватися російською мовою). Подібні ситуації залишаються непоодинокими, і такі фрагментовані ідентичності не лише є дисгармонійними для самої людини, але також загрожують конфліктами для соціуму. Ця ситуація вимагає подальшого поглибленого аналізу всіх означених тут ракурсів з метою подолання існуючого на сьогодні зіткнення смислів та послаблення соціально-психологічного напруження в суспільстві.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Борисенко, В. (2022). Дискусійні проблеми національної ідентичності під час російсько-української війни у XXI столітті. *Етнічна історія народів Європи*, 68, 7-13.
- Васильченко, О. М. (2014). Війна як засіб формування ідентичності. *Філософія і політологія в контексті сучасної культури*, 8, 167-171.
- Гантінгтон, С. П. (2006). *Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку*. (Пер. з англ. Н. Климчук). Львів: Кальварія.
- Горностай, П. П., & Чорна, Л. Г. (Eds.). (2022). Міжгрупова взаємодія в умовах війни: ідентичності, картини світу, долання травми. *Матеріали круглого столу (Київ, 9 червня, 2022 р.)*. Київ: Талком.
- Дзьобань, О. П., & Жданенко, С. Б. (2020). Множинна ідентичність особистості у мережових умовах: до антропологічних засад інформаційного права. *Інформація і право*, 3(34), 34-45.
- Зорич, О. (2013). Феномен ідентичності: конфлікт інтерпретацій. *Наукові записки політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кюраса НАН України*, 5(67), 4-13.
- Катаєв, С. Л. (2018). Примусшення до ідентичності як технологія гібридної війни (випадок Донбасу). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи*, 41, 29-34.
- Кіндратець, О. М., & Сергієнко, Т. І. (2021). Особливості формування ідентичності українців в умовах гібридної війни. *Політикус*, 1, 40-46.
- Комплексне дослідження соціологічної групи «Рейтинг» «Як війна змінила мене та країну. Підсумки року». (2023). Взято з https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rating_war_changed_me_and_the_country_february_2023.pdf

- Нагорна, Л. (2007). «Війни ідентичностей»: сценарії і ризики. *Політичний менеджмент*, 2, 47-54.
- Тейлор, Ч. (2004). *Мультикультуралізм і «політика визнання»*. (Пер. з англ.). Київ: Альтерпрес.
- Триняк, М. В., & Руденко, С. О. (2023). Феномен множинної ідентичності в контексті парадигмального повороту від інструментальної до комунікативної раціональності. *Вісник національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*, 3 (58), 58-72.
- Хашиєва, Л. В. (2014). Множинна ідентичність: реалії глобалізованого суспільства. *Актуальні проблеми державного управління*, 1, 276-283.
- Шевченко, З. (2017). Передумови соціально-філософської концептуалізації множинної ідентичності. *Вісник Львівського університету. Серія «Філософські науки»*, 19, 63-73.
- Bauman, Z. (2006). *Liquid Fear*. Cambridge: Polity Press.
- Brubaker, R., & Cooper, F. (2000). Beyond «identity». *Theory and society*, 29(1), 1-47.
- Hogg, M. & Abrams, D. (1988). *Social Identifications: A Social Psychology of Intergroup Relations and Group Processes*. London: Routledge.

REFERENCES

- Bauman, Z. (2006). *Liquid Fear*. Cambridge: Polity Press.
- Borysenko, V. (2022). Discussion issues of national identity during the Russian-Ukrainian war in the 21st century. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*, 68, 7-13.
- Brubaker, R., & Cooper, F. (2000). Beyond «identity». *Theory and society*, 29(1), 1-47.
- Complex research of the sociological group "Rating" "How the war changed me and the country. Results of the year". (2023). Retrieved from https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rating_war_changed_me_and_the_country_february_2023.pdf
- Dzoban, O. P., & Zhdanenko, S. B. (2020). Multiple identity of the individual in network conditions: to the anthropological foundations of information law. *Informatsiia i parvo*, 3(34), 34-45.
- Huntington, S. P. (2006). *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. (Per. z anhl. N. Klymchuk). Lviv: Kalvariia.
- Hogg, M. & Abrams, D. (1988). *Social Identifications: A Social Psychology of Intergroup Relations and Group Processes*. London: Routledge.
- Hornostaj, P. P. & Chorna, L. G. (Eds.). Intergroup interaction in the conditions of war: identities, world pictures, overcoming trauma. *Materials of the round table (Kyiv, June 9, 2022)*. Kyiv: Talkom.
- Kataiev, S. L. (2018). Identity coercion as a technology of hybrid warfare (the case of Donbas). *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriia: Sotsiologichni doslidzhennia suchasnoho suspilstva: metodolohiia, teoriia, metody*, 41, 29-34.
- Khashyieva, L. V. (2014). Multiple identity: the realities of a globalized society. *Aktualni problemy derzhavnoho upravlinnia*, 1, 276-283.
- Kindratets, O. M., & Serhiienko, T. I. (2021). Peculiarities of the formation of the identity of Ukrainians in the conditions of the hybrid war. *Politykus*, 1, 40-46.
- Nahorna, L. (2007). Identity wars": scenarios and risks. *Politychnyi menedzhment*, 2, 47-54.
- Shevchenko, Z. (2017). Prerequisites of socio-philosophical conceptualization of multiple identity. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia «Filosofski nauky»*, 19, 63-73.
- Teilor, Ch. (2004). *Multiculturalism and "the politics of recognition"*. (Per. z anhl). Kyiv: Alterpres.
- Tryniak, M. V., & Rudenko, S. O. (2023). The phenomenon of multiple identity in the context of a paradigm shift from instrumental to communicative rationality. *Visnyk natsionalnoho yurydychnoho universytetu imeni Yaroslava Mudroho. Seriia: Filosofiia, filosofiia prava, politolohiia, sotsiolohiia*, 3(58), 58-72.
- Vasylchenko, O. M. (2014). War as a means of identity formation. *Filosofiia i politolohiia v konteksti suchasnoi kultury*, 8, 167-171.
- Zorych, O. (2013). The phenomenon of identity: a conflict of interpretations. *Naukovi zapysky politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy*, 5(67), 4-13.

Philosophical and Historical Aspects of Chinese Educational and Cultural Policy as a Means of the National Identity Protection

UDC: 130.2 + 930.85 : 327.8

DOI: <https://doi.org/10.15421/172425>**Stovpets Oleksandr**Dr.Sc., Full Prof., <https://orcid.org/0000-0001-8001-4223>, a.stovpets@gmail.com**Stovpets Vasyl**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0002-2354-2852>, valstovp@gmail.com**Synkovska Tetiana**Senior Lecturer, <https://orcid.org/0000-0003-0823-2597>, cvd16.onmu@gmail.com*Odessa National Maritime University (Odessa, Ukraine)*

Abstract

The relevance of the article stems from the realization of the seriousness of China's current status, as well as the desire to understand how important is the Chinese state educational and cultural policy's role in maintaining this status. It is also assumed that understanding the examples of successful Chinese experience will be useful for Ukraine in our efforts to build a proper strategy of self-representation in the world.

The purpose of the study is to examine the peculiarities of today's Chinese educational and cultural policy, as a tool for preserving national identity, and a means of global popularization of Chinese culture.

Results. There were studied certain aspects of the meritocratic model applicable in imperial China in the realms of educational and governing policy. An attention was drawn to the key features of the "Sinitic worldview" inherent to the Chinese as the bearers of cultural codes of the Sinitic civilization. There were highlighted some specific qualities that characterize modern Chinese society. The part of these qualities have been generated over millennia, but the rest ones appear as the result of historical traumas, which have occurred since the XIX and XX centuries. Those traumas have shaken the foundations of Chinese statehood and changed the structure of civil society. Here was also presented a brief overview of the important changes, which are contributing to China's return into the cohort of the world leaders. In this context, it was studied the essence of China's foreign cultural policy, including the development of Confucius Institutes (CI) network all over the world. It was made an affirmation in respect of CI high efficiency (in the set of tools of Chinese 'soft-power'), as well as their ambivalent potential. The assertion is that China's current educational & cultural policy strengthens the national identity and helps to spread the Chinese culture worldwide.

Conclusions. The Chinese government has reconsidered its attitude to Confucianism, as it is very convenient to be used as a 'cultural sign' and as an original national symbol. The pro-Chinese historical narrative is actively disseminated through the network of Confucius Institutes, which are agents of influence on the mass consciousness, in order to overcome negative stereotypes and prejudices against China.

Keywords: China, national identity, Chinese language, educational & cultural policy, Confucius Institutes

Філософсько-історичні аспекти китайської освітньо-культурної політики як засобу збереження національної ідентичності

Стовпець Олександр, Стовпець Василь, Сінковська Тетяна*Одеський національний морський університет (Одеса, Україна)*

Анотація

Актуальність дослідження зумовлюється усвідомленням серйозності нинішнього статусу Китаю й прагненням розібратися, наскільки вагомим роль відіграє у підтриманні такого статусу китайська державна освітньо-культурна політика, що робить ставку на "м'яку силу". Робиться припущення, що розуміння зразків успішного китайського досвіду буде корисне й Україні в її намаганнях побудувати належну стратегію саморепрезентації у світі.

Метою статті є вивчення особливостей сучасної китайської освітньо-культурної політики як інструменту збереження національної ідентичності й засобу глобальної популяризації китайської культури.

Результати. Досліджуються окремі аспекти меритократичної моделі імперського Китаю у сферах освітньої й управлінської політики. Привертається увага до ключових особливостей "синітського світогляду", притаманного китайцям як носіям культурних кодів Синітської цивілізації. Висвітлюються специфічні ознаки, якими характеризується сучасний китайський соціум, й частина з яких генерувалися упродовж тисячоліть, а решта є наслідком історичних травм XIX-XX століть, що похитнули основи китайської державності й змінили характер громадянського суспільства. Наводиться стислий огляд важливих змін, які повертають Китай до когорти країн світового авангарду. Вивчається сутність зовнішньокультурної політики КНР через розвиток мережі Інститутів Конфуція. Робиться висновок про їхній амбівалентний потенціал.

Висновки. Уряд Китаю останніми десятиліттями істотно переглянув своє ставлення до конфуціанства, адже його дуже зручно використовувати як культурну вивіску та як споконвічний національний символ мудрості, етичності й поміркованості. Прокитайський історичний наратив активно розповсюджується через мережу Інститутів Конфуція, що є агентами впливу на масову свідомість, з метою подолання негативних стереотипів та упереджень щодо Китаю.

Ключові слова: Китай, національна ідентичність, китайська мова, освітньо-культурна політика, Інститути Конфуція

Вступ.

Постановка проблеми. Перш ніж намагатися намалювати картину сучасної китайської освітньо-культурної політики, спрямованої на збереження національної ідентичності, спробуємо позначити ряд важливих штрихів, які допоможуть задати координати дослідження китайської ідентичності та роль культурної політики КНР у збереженні національної самобутності.

Для початку, хотілося б відзначити: Китайська цивілізація розвивається *безперервно*, хоча даний факт зовсім не виключає масу міфів, частина з яких підтримуються самими китайцями. Один з таких міфів полягає в тому, що нібито увесь Китай, як він є сьогодні, розвинувся з одного єдиного центру, зосередженого в районі ріки Хуанхе. Насправді ж, *по-перше*, те що сьогодні називають Китаєм, сформувалося хоч і давно, але не настільки давно, як стверджують самі китайці: про утворення першої китайської імперії – Імперії Цін (秦朝) – можна говорити не раніше ніж із III століття до н.е. *До того*, як імператор Цін Шихуанді, котрий поклав кінець двохсотрічному періодові Воюючих Царств – Чжаньго (战国时代), створив імперію у 221 році до н.е., на цій території існували сотні державних утворень (т.зв. царств, що перебували між собою у стані нескінченних міжусобних воєн). Однак це був зовсім інший Китай. Та, по-друге: існує думка, що субстратом китайської культури міг бути не регіон в долині Хуанхе, а південний Китай (там, де сьогодні провінції Хунань 湖南, Фуцзянь 福建, Гуандун 廣東 – найбільш родючі регіони). Не випадково Китай і історично, і культурно поділяється на *північний* та *південний*.

Не менш важливим для загального розуміння особливостей синітського культурного простору виявляється т.зв. *парадокс китайської мови*: у реальному житті нормативною, літературною китайською (тобто, на «мандарині» 普通话) говорить лише телебачення, радіо, офіційні джерела, проте ця китайська – дещо штучна. Дійсно, вона є нормативною, тобто її мають розуміти всі китайські регіони. Однак в реальності виходить так, що, наприклад, пекінці розмовляють на пекінському діалекті китайської (власне «путунхуа»), шанхайці – на шанхайському діалекті («у»), жителі Гуанчжоу – на кантонському діалекті («юе»), жителі провінції Аньхой – на діалекті ваньнань, китайці у провінції Фуцзянь й на Тайвані – на фуцзяньському діалекті, і так далі. Але всі вони, хоча й ґрунтуються на одній і тієї ж ієрогліфічній писемності, – взаємно *незрозумілі* для різних носіїв, тому що звучать зовсім по-різному.

Із китайськими *етносами* інша справа – етносів дуже багато, проте всі вони ідентифікують себе як «китайці» (за виключенням меншин ряду сепаратистських регіонів).

Китайська нація формується доволі дивним чином: з одного боку, вона існує *безперервно*, та з іншого – постійно зазнає ударів з різних напрямків. В китайській історії налічується майже 30 династій, і майже третина з них – династії «некитайські», такі як табгачі (засновники династії й Імперії Тан, 618-907), монголи (династія Юань, 1271-1368), маньчжури (Імперія Цін, 1644-1912)... Зрештою ці «некитайські» династії стали розмовляти китайською, прийняли китайські зразки адміністрування, перейняли традиції попередніх, споконвічно китайських династій.

Китай погано воював, часто його захоплювали варвари, але виявлялося, що Китай перемагає не війною, а якоюсь містичною силою китайської культури, яка немов огортала будь-яких загарбників і поступово перепідпорядковувала їх Китаю, переплавляла їх у «китайців». У цьому сенсі китайська культура залишалася безперервною, хоча країна була неодноразово завойована. Попри це, китайська мова (особливо *писемна*) *ніколи* не ставала мовою другого плану, вона завжди залишалася і мовою адміністративного спілкування, і міжлюдського.

Китайська імперія завжди відрізнялась «експортом культури». *Культура управління* була у Китаї неймовірно відрегульованою: моделі "правитель-народ", "государ-чиновники", "батько-син", тощо – все було прописано, кодифіковано, імплементовано. Із концептуалізацією цих моделей домоглося особливого успіху конфуціанство. Та за всіх часів культурна експансія Китаю супроводжувалась економіко-політичною експансією. Що важливо, *китайська модель мислення* розповзалася по всьому макрорегіону. Не будь регулярних нападів на Китай кочівників, або, скажімо, якщо не відбулась би європейська інтервенція у XIX ст., можливо, сьогодні ми б не побачили на мапі ані Кореї, ані Японії, ані країн Південно-Східної Азії (Таїланду, В'єтнаму, Лаосу та всіх інших).

Нарешті, в Китаї ніколи не було концепції *єдиного бога*, не було монотеїзму в західному його розумінні. Основним регулятором, як вважається, було конфуціанство, котре можна вважати світоглядом, суспільною етикою, політичною традицією, ідеологією, способом життя. Воно швидше схоже на філософію, ніж на релігію. Друге за значенням у Китаї традиційне вчення – даосизм – теж може бути назване "релігією" вельми умовно. Історія китайської культури в даному випадку показує, що духовність може успішно існувати без *релігійності*.

Тут можна було б навести й інші не менш важливі факти з історії Синітської цивілізації (із центром у Китаї). Однак навіть наведених вище, мабуть, цілком достатньо для розуміння *самодостатності* китайської культури. В такому світлі навряд чи можна вважати, що китайська ідентичність нині знаходиться під загрозою зникнення або розмивання. Не менш цікавим є питання, чи не становить вона сама загрозу

для інших національних ідентичностей? Особливо враховуючи такі її перевірені тисячоліттями якості, як живучість, адаптивність, експансивність.

Отже, **актуальність** досліджуваної проблематики визначається усвідомленням серйозності нинішнього статусу Китаю (в сенсі економіки, демографії, геополітики) й прагненням розібратися, наскільки вагому роль відіграє у підтриманні такого статусу китайська державна політика, що робить ставку на "м'яку силу", на популяризацію китайської культури, зокрема, шляхом "експорту" китайської ідентичності через глобальні культурно-освітні інституції. Актуальність підсилюється ще й тим, що вивчення *успішного досвіду КНР щодо своєї репрезентації світові* може стати в нагоді для України, якій варто взяти окремі успішні китайські моделі саморепрезентації – в якості зразків для створення власної стратегії підтримання української національної культури (особливо у час післявоєнного відновлення, коли *відкритість* та *зрозумілість* України для решти світу відіграватиме визначальну роль для іноземних інвестицій).

Метою статті є вивчення особливостей сучасної китайської освітньо-культурної політики як інструменту збереження національної ідентичності й засобу глобальної популяризації китайської культури.

Аналіз попередніх публікацій.

Методологічно важливими для даного дослідження ми вважаємо окремі раніше опубліковані праці. Серед них: нещодавно видана робота з китайської соціолінгвістики, котра вивчає, як мова сприяє формуванню соціальної, культурної та етнічної ідентичності у Китаї (Yang, 2024); цікаве дослідження щодо еволюції форм праці та відпочинку в Китаї, включаючи порівняльно-історичний аналіз політики відпусток, практик дозволів та ідеологічних впливів на ці практики в різні часи (Liu, 2024); переосмислення, поширення та "споживання" культурної спадщини у Китаї (Ludwig, Walton, & Wang, 2020); культурні та економічні стратегії сучасного Китаю (Svyrydenko, & Stovpets, 2020); питання культурної саморепрезентації країни у контексті історичної травми (Ankersmit, 2002). Думку про те, що історичні травми впливають на ідентичність, можна зустріти ще у ряді впливових публікацій (Felman, & Laub, 1992; Macintyre, 2005; LaCapra, 2014). Для розуміння Китаю вивчення цих питань є достатньо релевантним.

Результати дослідження.

Китай по праву можна вважати ядром Синітської цивілізації, що упродовж тисячоліть був свого роду атрактором для різних етносів, залучаючи їх до свого культурного й економічного простору, поглинаючи та асимілюючи. Історія демонструє чимало прикладів, коли носії інших культур (сюнну 匈奴, мяо 苗, уйгури 维吾尔, монголи 蒙古族, маньчжури 满族, та інші – колись самодостатні народи) потрапляють

у «китайський плавильний котел» і з плином часу стають китайцями. Вони можуть зберігати власні діалекти, окремі традиції та навіть релігійні особливості, однак ментально вони стають частиною синітської культури та, що не менш важливо, успішно інтегруються до китайської соціально-економічної системи (Стовпець, 2020а, с. 72). Ці процеси можуть тривати століттями. Мабуть, вони відбуваються і зараз.

Китай у попередні часи у більшості випадків відсторонено, спокійно та індиферентно спостерігав за чередою бурхливих соціально-економічних й ідеологічних перетворень на Заході, зводячи своє спілкування із «західними варварами» здебільшого до торговельних операцій. Для китайської традиційної системи цінностей світоглядні шукання європейців були незрозумілими. Європейці, натовість, на всіх вітрилах рухалися у модерн, проходячи такі ключові соціокультурні етапи, як утворення університетів, Ренесанс, розвиток мореплавства й створення величезних колоніальних імперій, Реформація і секуляризація, зародження капіталізму в огні буржуазних революцій в Європі й прихід парламентаризму, Просвітництво, наукова і промислова революція, із подальшою індустріалізацією та урбанізацією, розвал імперій і розбудова національних держав. Останні обзавелися новою інституційною системою та специфічними ідеологіями (зокрема, націоналізмом й соціалізмом, які є різними частинами програми модерну).

Всі зазначені події, складні та суперечливі за своїми наслідками, відбувалися в європейській історії десь упродовж 500 років, і на початку XX століття розбудова структур модерну в Європі була доведена до свого логічного завершення. У той самий час Китай знаходився у глибокій політичній, соціально-економічній, технологічній кризі. Інтервенція західних держав фактично перетворила його на напівколоніальну країну. Тисячолітня імперія *вперше за декілька тисячоліть* втратила своє лідерство в регіоні, та згодом взагалі припинила існування у форматі «імперії». Це була перша (і мабуть найбільш відчутна) *історична травма* в китайській історії. І це – точка відліку в зародженні китайського націоналізму як процесу становлення політичної нації.

Очевидно, що подібно до інших великих держав, які зазнали своїх історичних травм на початку XX століття (серед них – і Германська імперія, і Османська імперія, й Австро-Угорщина), Китай напружено переосмислював свою історію й шукав власні суспільні стандарти, котрі мали б забезпечити швидку індустріалізацію, мілітаризацію, а із ними – відновлення суверенітету, міжнародної поваги й економічного процвітання. Можливо, що саме *фактор історичної травми* (а точніше – черода цих травм: Опіумні війни, принизлива британська окупація, жорстока японська окупація, маоїстська внутрішня

політика) призвів до того, що на загальносвітових вагах різних тоталітарних культур XX-XXI століть КНР зайняла своє вагоме місце. Можна сперечатися, чи є нинішній Китай *авторитарною* державою, або ж все-таки *тоталітарною*. Проте можна однозначно погодитися із думкою, що КНР сьогодні є однією з найбільших «інформаційних автократій» (Guriev, & Treisman, 2019).

Китай надзвичайно *високо цінить свою історію*, та оцінює її в цілому як позитивну. Підхід китайських істориків і філософів можна синтезувати за допомогою наступної формули: «в розвитку Китаю не було критичних помилок». І цей підхід застосовний як до «імперського» Китаю, так і до «соціалістичного». Навіть Мао Цзедун (毛泽东), – говорять китайці, – був у своїй політиці на 80 % правий, і лише на 20 % помилявся. Нехай під час його правління, за різними оцінками, й загинуло від 20 до 40 мільйонів (!) людей (Тао Yang, 2008, р. 6), в основному від голоду (в результаті т.зв. політики «Великого стрибка» 大跃进), однак саме Мао, – вважають китайці, – заклав *фундамент для китайського суверенітету* в умовах нового світу, саме він підготував підґрунтя для Ден Сяопіна (邓小平).

Дозволимо собі припущення, що тут позначається могутній вплив конфуціанської традиції відносно *статусу правителя*, який завжди був дуже високий у патріархальному Китаї. Й ця традиція почасти знаходить продовження у розвитку суспільної системи КНР. Що ж до питання зовнішньополітичної репрезентації себе, тут КНР виходить з такого бачення, що Китай *майже завжди* (за виключенням останніх 150 років історії) *випереджав* Європу та решту світу за ключовими показниками: за кількістю населення та його освіченістю, за тривалістю життя, за продуктивністю праці, навіть за кількістю кілокалорій у споживанні на людину. Таким чином, сьогодні Китай *просто відновлює свої цивілізаційні позиції*, втрачені, по мірках історії, нещодавно, та які він утримував майже завжди протягом свого існування (Stovpets, 2019a).

Зокрема, технологічний фактор був важливою передумовою цивілізаційного лідерства. Цей фактор й у минулі часи доволі сильно впливав на культурну ідентичність (Nagai, 2018), а тим більш сьогодні, коли від нього безпосередньо залежать добробут і безпека нації у висококонкурентному глобалізованому світі. «Демон» технологій має пряме відношення до сучасної «кризи самоідентичності». А такі критерії, як гендерний паритет, динаміка дітонародження, спадковість фізичних й розумових здібностей, співвідношення молодих та літніх людей, статевовікова піраміда нації чинять істотний вплив на перспективи розвитку кожної країни.

З огляду на зазначене, звичним, і навіть бажаним, виявляється часта зміна роду занять і професійна перепідготовка. Соціальна мобільність, економічна

міграція, динамічність розвитку суспільства, науки і культури утворює нову норму життя. *Освіта* має тут ключове значення. Тому Китай не випадково робить ставку саме на *освітньо-культурні* установи у своїй політичній стратегії щодо збереження національної ідентичності.

У подібній практиці в Китаї – дбати про освіту й готувати кадровий управлінський резерв – давня історія. Якщо держава хоче бути ефективною, керівні пости повинні займати найбільш здібні люди, незалежно від їхнього соціального походження і фінансового стану. Китай, в бутність свою імперією, був близький до реалізації *меритократичної* моделі управління державою (Chan, 2007, р. 182). Це було можливим завдяки кецзюй (科举, kējū) – державним іспитам в імператорському Китаї. Вони були невід'ємною частиною системи конфуціанської освіти, яка забезпечувала претендентам не тільки доступ до державного бюрократичного апарату, а й соціальну мобільність в цілому.

Система кецзюй проіснувала близько 1300 років: від утворення в 605 році (за династії Суй 隋) й до 1905 року (на заході династії Цін, 大清国). Її існування було однією з найважливіших сторін життя сильної централізованої імперії. Починаючи з XVI ст. представники китайського чиновницького класу, сформованого за допомогою цієї екзаменаційної системи, стали відомі європейцям як «мандарини». Вони були ядром шеньші (绅士, shēnshi), що буквально перекладається як «вчені мужі, що носять широкий пояс» (тодішній символ влади). Шеньші склали вчену еліту стану *ши* 仕 – одного з чотирьох офіційних станів імператорського Китаю. Спочатку *ши* були воєнно-аристократичним станом, але із утвердженням в Китаї конфуціанства семантика *ши* 仕 зазнала змін. Тепер під цим станом стали, насамперед, мати на увазі інтелектуалів, які отримали кар'єрне просування завдяки системі державних іспитів кецзюй 科举. Шеньші виступали хранителями конфуціанської ідеології, ритуалів і традицій, що диктували прихильність ідеям державності (Elman, 2008).

При більшості династій складання іспитів, природно, вимагало відмінного знання традиційної китайської літературної мови – веньянь 文言. Успішне складання всієї серії іспитів забезпечувало кандидатові посаду в корпусі вищих чиновників. Однак реальна вигода від участі в іспитах варіювалася залежно від імперської політики: альтернативною дорогою для просування, особливо в смутні часи, залишалася військова служба. Та у пізніші часи військове відомство було відмежоване і не користувалося популярністю. Так, згідно із тодішньою розхожою китайською приказкою, «із гарного заліза не виробляють цвяхів, із талановитих людей не роблять солдатів» (Jackson, & Hugus, 2005, р. 129). І це різке відрізняє наш час від багатьох попередніх

епох, адже нинішня високотехнологічна армія як раз *потребує* талановитих людей, винахідливих і технічно-кваліфікованих, здатних ефективно користуватися складним арсеналом озброєнь. Втім, як ми обмовилися раніше, Китай майже завжди програвав війни, та був не надто стійким до агресії ззовні, у випадках масштабних навал різних варварів.

У плані внутрішньої політики система державних іспитів була «мостом» між імператорським домом та місцевими елітами, забезпечувала їхню лояльність і, у певній мірі, гарантувала рівноправне представництво всіх регіонів імперії у столиці. В якості захисту від локальної корупції та небажаного посилення місцевих кланів, важливою умовою для статусних владомощів було регулярне змінення місця їхньої служби.

У своєму класичному варіанті організації, що укорінився на початку епохи Сун (宋朝, 960-1279), система кецзюй складалася з трьох ступенів: 1) Шеньюань (生员, shēngyuán) – ліцензіат, володар диплому першого ступеня, щось на кшталт західного бакалавра. Іспит проводився у регіональних центрах щорічно. 2) Цзюйжень (举人, jǔrén) – набувач другого ступеня, присуджуваного на провінційному рівні раз у три роки. 3) Цзіньши (进士, jìnshì) – набувач найвищого ступеня на іспиті, що проводився в столиці при імператорському дворі раз на три роки.

Пізніше, зі збільшенням території Китайської імперії в епохи Мін і Цін, кожен зі ступенів набув додаткових градацій. Загальна кількість кандидатів, які досягли ступеня цзіньши 进士, за двох останніх династій становила понад 50 000 людей (Hang, 2011). Знаками відмінності утримувачів вчених ступенів служили квадратні нашивки (буфан, 补子) із зображенням різного роду тварин на грудях парадного вбрання, а також вигадливі шапки та пояси.

Циркуляція кадрів по імперії була також вкрай важливим фактором національної єдності: будучи представниками державної влади, чиновники користувалися уніфікованою мовою (у протиставлення місцевим діалектам й говорам), і були носіями єдиних культурних кодів й етичних цінностей. Отримуючи значне фінансування з центру, вони ставали ініціаторами і координаторами важливих локальних проектів (інженерних, освітніх, соціальних), суддями, патронами мистецтв і вчителями.

Із певним ступенем умовності, тодішню систему комплектування адміністративного кадрового резерву в імперському Китаї, завдяки кецзюй, можна назвати меритократичною. Однак крах імперії на рубежі XIX-XX ст. порушив цю важливу традицію. «Культурна революція» 1966-1976 рр. звісно була жахом по відношенню до носіїв споконвічних китайських традицій, і для багатьох просто більш-менш інтелектуальних людей, чие пролетарське походження «викликало сумнів» Компартії КНР. Маоїстський терор обернувся для соціально-економічної системи

Китаю закономірним крахом, бо переважну більшість інтелектуальної еліти було винищено, тож людський потенціал КНР за часів Мао істотно знизився.

Все те, що відбувалося починаючи з «Політики реформ та відкритості» 改革开放, можна розцінювати як «ренесанс Китаю» як у соціально-економічному, так і в освітньо-культурному вимірах. Це видно по визначних досягненнях КНР у побутовій, бізнесовій, науковій сферах життя. Китайська фундаментальна і прикладна наука, що вирощується у провідних освітніх закладах КНР, має безпосереднє застосування в індустріальній та інших бізнес-сферах. Аналогічно до “Russell Group” (групи найпрестижніших британських університетів) та американської «Ліги плюща», у КНР створено «Лігу С9» 九校联盟 – альянс дев'яти елітних китайських вишів, п'ять з яких (Університет Цінхуа, Пекінський університет, Університет Фудань, Шанхайський університет Цзяотун, Чжецзянський університет) протягом останніх років впевнено входять до рейтингу топ-50 найкращих університетів світу. Кількість власних розробок Китаю, захищених міжнародними патентами, щороку показує зростання (Stovpets, 2019b, p. 76).

Звісно, якщо подивитися з реалістичних позицій на китайську соціально-економічну модель, то вона лише формально «соціалістична». Насправді ж вона, скоріше, являє собою якийсь «турбо-капіталізм» (в країні настільки тривалий час не було ніяких соціальних гарантій для робочих, що на фоні Китаю «соціалістичними» виглядали навіть США; і ось тільки останніми роками у КНР почали з'являтися соціальні гарантії для населення, пенсії для міських жителів, участь трудових колективів в управлінні підприємствами). Значну частку Компартії Китаю 中国共产党 складають класичні капіталісти, наприклад, Джек Ма, мільярдер, засновник і співвласник Alibaba Group. І взагалі, якщо говорити про співвідношення державного і приватного секторів економіки у «соціалістичному» Китаї, то це співвідношення складає приблизно 30 % на 70 % на користь приватного сектору. До того ж, традиційно, соціалістичні держави декларували прихильність ідеям Інтернаціоналу, у той час як КНР робить ставку на «державний націоналізм», однак не на етнічний.

З огляду на, по меншій мірі, вище означені особливості, а також на *декларативний* характер багатьох атрибутів соціалізму, чи не може виявитися, що й Інститути Конфуція є такою ж "ширмою"? Та які завдання в їхній діяльності є домінуючими: *культурні?* або *геополітичні?* і чи мають Інститути Конфуція якесь реальне значення для збереження *культурної ідентичності* китайської нації? (Стовпець, 2020b, с. 109).

Щоб мати загальне уявлення про розповсюдженість даних установ, наведемо певні статистичні дані стосовно їхньої поширеності у світі. До пандемії, на початку 2020 року в 162 країнах світу працювало 548

інститутів Конфуція й 1193 школи та класи Конфуція. За рахунок істотного державного фінансування, Китай планував до кінця 2020 року сукупно мати 1000 таких інститутів за кордоном, позначаючи подібну динаміку «революцією Конфуція», та маючи на меті задовольнити зростаючий в світі попит на вивчення китайської. За усередненими оцінками (Hanban, 2016), десь до 100 мільйонів іноземців вивчають китайську мову. На території Європи у "до-пандемічні" часи було представлено 187 установ (зокрема, в Україні до повномасштабного російського вторгнення функціонували 6 інститутів і 2 класи Конфуція), в Америці – 138 установ (зокрема, у США – 81 інститут Конфуція), в Азії – 135 установ; є вони і в Африці, й у Австралії, й у Канаді, навіть не дивлячись на нинішнє охолодження стосунків КНР з багатьма західними країнами (в тому числі – через "неоднозначну" позицію Китаю в оцінках російсько-української війни, та сприяння китайськими компаніями обходу антиросійських санкцій).

Немає жодних сумнівів, що Інститути Конфуція націлені на виконання одночасно двох функцій: освітньо-культурної та зовнішньополітичної. Остання реалізується шляхом поступового нарощування Китаєм своєї «м'якої сили». Soft-power китайської культурної політики уможливлюється, перш за все, завдяки *повсюдній культурній присутності*. Саме з цією метою і засновуються в різних куточках земної кулі Інститути і «класи» Конфуція. На сьогодні, як показано вище, вже сформована потужна міжнародна мережа культурно-освітніх центрів. За розширення й функціонування цієї мережі відповідає Міжнародна Рада з поширення китайської мови (у розмовному варіанті відома як «Ханьбань» 汉办), яка асоційована з китайськими державними інституціями (зокрема, із Міністерством освіти Китаю) та фінансується за рахунок КНР (Стовпець, 2020b, с. 110).

Система Інститутів Конфуція являє собою доволі ефективний механізм розширення культурного впливу Китаю в світі. Така форма активності Китайської держави, хоч і немало коштує, однак *сприяє* збереженню китайської ідентичності в колах діаспори, та зростанню національної самосвідомості китайців. Більш того, саме діяльність Інститутів Конфуція, серед іншого, призвела до того, що *китайська мова* інтегрована в освітні системи понад 40 країн. Організація Інститутів та класів Конфуція використовує мережевий підхід, а гнучкість у використанні правових форм заснування цих установ дозволяє створити їх практично у будь-якій державі.

Інститути Конфуція, відкриті для широкої публіки, *популяризують* китайську мову, та китайську культуру як таку – від каліграфії та кулінарії – до тайцзи (різновид ушу) і китайської класичної філософії. Вони спонсорують освітні

обміни, проводять публічні заходи і лекції. Інститути Конфуція безпосередньо відповідають як за поширення китайської мови в різних країнах світу, так і за знайомство їхнього населення (інтелектуалів та широкого загалу) з історією й традиційними цінностями Китаю (Стовпець, 2020b, с. 111).

Ще одна важлива задача, визначена Hanban 汉办 (Канцелярією з розповсюдження китайської мови), – збереження мови в колах *китайської діаспори*. Справа в тому, що багато молодих етнічних китайців, які належать до другого і третього поколінь емігрантів, здебільшого знають лише розмовну мову (і нерідко, це певний діалект китайської, а не класичний варіант), при цьому вони можуть зовсім не володіти китайською писемністю.

Аксіологічна концепція Інститутів Конфуція орієнтована на патріархальні, ієрархічні, консервативні цінності, що не зовсім-то сумісно із ліберальними стандартами західної освітньої політики. Відомі випадки, коли Інститути Конфуція закривалися в західних університетах. Тим не менш, ці культурно-освітні установи виконують свою головну місію – *сприяють глобальній популяризації китайських духовних цінностей*, та роблять Китай більш зрозумілим і менш «лякаючим» для решти світу, *допомагають м'яко лобювати китайські інтереси повсюдно*, досягати морального лідерства. В рамках конфуціанського мислення моральне лідерство також є частиною «м'якої сили». Це бачення знаходить відгук в китайській традиції. А збереження національної ідентичності будь-де не обходиться без традицій.

Висновки.

Філософсько-історичний аналіз китайської освітньо-культурної політики, з точки зору її ефективності як інструменту збереження національної ідентичності в умовах глобалізованого, однак мультикультурного світу, дозволяє зробити певні узагальнення.

Усвідомлюючи, що національна ідентичність є важливим *інтегративним фактором* для будь-якої держави (особливо для такої поліетнічної, як Китай), а сама держава – гарантом національної безпеки та добробуту, КНР намагається проводити різноспрямовану культурно-освітню політику всередині країни й за її межами.

Одним з головних пріоритетів КНР на нинішньому історичному етапі є розвиток науково-орієнтованої економіки, прагнення до гегемонії у високотехнологічних й інноваційних секторах глобального ринку. Розуміючи *визначальну роль освіти* в даному процесі, Китай дбає про створення розгалуженої системи навчальних, науково-дослідницьких, експериментально-виробничих закладів та установ. Окремі китайські університети вже увійшли у топ-100 навчальних закладів світу. А кількість зареєстрованих китайських патентів із

року в рік зростає у геометричній прогресії. Деякі з них вже можуть гідно конкурувати на міжнародному ринку інновацій.

На культурно-ідеологічному рівні у КНР робиться спроба сформулювати власну, «китайську мрію» 中国梦. Це комунітарна мрія, спрямована на досягнення суспільної злагоди і добробуту (розбудова «соціалізму із китайською специфікою в нову епоху»), зокрема, залучення *усього* населення Китаю до категорії «середньозаможного суспільства» 小康社会, подолання дисбалансу в розвитку різних регіонів Китаю, та прагнення повернути собі (як вважає Китай) почуття національної гідності, «поранене» у XIX столітті. Всі ці ідеї доносяться до міжнародної спільноти і з офіційних трибун КНР, і за допомогою «недержавних» каналів впливу, різновидом яких є *глобальна мережа Інститутів Конфуція*. Це важливий інструмент реалізації «м'якої» сили сучасного Китаю.

Схоже, що «комуністичний» Китай переглянув своє ставлення до *конфуціанства*. Тепер вже майже неможливо на офіційному рівні зустріти звинувачення конфуціанської ціннісно-світоглядної системи як фактору відсталості чи стагнації. Натомість, конфуціанство розцінюється як китайська варіація «духовних скріп», яку до того ж дуже зручно використовувати як культурну вивіску, як національний символ та «свідчення» споконвічної мудрості цілої нації.

На іміджевому рівні Китай воліє позиціонувати себе як миролюбна країна, що завжди прагнула транслювати досягнення цивілізації й «експортувати» кращі зразки китайської культури. І цей *прокитайський історичний наратив* активно підтримується й розповсюджується через мережу Інститутів Конфуція, що є агентами впливу на масову свідомість, з метою подолання негативних стереотипів та упереджень щодо Китаю.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Стовпець, О. В. (2020а). Назад до мегаімперії: філософсько-економічні й культурно-політичні страгати сучасного Китаю. *Філософські обрії*, 43, 71-84. <https://doi.org/10.33989/2075-1443.2020.43.212697>
- Стовпець, О. В. (2020b). Роль сучасних освітньо-культурних закладів у збереженні національної ідентичності (на прикладі інститутів Конфуція). Сучасні проблеми національно-культурної ідентичності: регіональний вимір (збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції 24-25 вересня 2020 р.) (с. 107-112). Полтава: ПНПУ ім. В.Г. Короленка. Відновлено з <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/15959/1/15.pdf> ; <http://elcat.pnpu.edu.ua/docs/%D0%86%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C.pdf>
- Ankersmit, F. (2002). *Historical representation*. Stanford University Press.
- Chan, J. (2007). Democracy and Meritocracy: Toward a Confucian Perspective. *Journal of Chinese Philosophy*, 34 (2), 179-193. <https://doi.org/10.1111/j.1540-6253.2007.00408.x>
- Elman, B. (2008). *A Cultural History of Civil Examinations in Late Imperial China*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Felman, Sh., & Laub, D. (1992). *Testimony: Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis and History*. New York; London: Routledge.
- Guriev, S., & Treisman, D. (2019). Informational Autocrats. *Journal of Economic Perspectives*, 33 (4), 100-127. <https://doi.org/10.1257/jep.33.4.100>
- Hanban: About Confucius Institutes & Hanban. (2016). Retrieved from <http://www.iecep.cn/bbx/1071727-1123792.html?id=27381&newsid=715399>
- Hang, L. (2011). Traditional Confucianism and its Contemporary Relevance. *Asian Philosophy*, 21 (4), 437-445. <https://doi.org/10.1080/09552367.2011.635896>
- Harari, Y. (2018). *Sapiens: a brief history of humankind*. New York: Harper Perennial.
- Jackson, B., & Hugus, D. (2005). *Ladder to the Clouds: Intrigue and Tradition in Chinese Rank*. Berkeley, CA: Ten Speed Press.
- LaCapra, D. (2014). *Writing History, Writing Trauma*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Liu, H. (2024). *Leisure and work in China*. Abingdon, Oxon: Routledge.
- Ludwig, C., Walton, L. A., & Wang, Y.-W. (2020). *The heritage turn in China: the reinvention, dissemination and consumption of heritage*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Macintyre, A. (2005). *The Unconscious: a conceptual analysis*. London; New York: Routledge.
- Stovpets, O. (2019a). Chinese legal-philosophic syncretism and its influence to value orientations of the Chinese society. *Skhid*, 1 (159), 55-60. [https://doi.org/10.21847/1728-9343.2019.1\(159\).157856](https://doi.org/10.21847/1728-9343.2019.1(159).157856)
- Stovpets, O. (2019b). Intellectual Property transformation in China under the influence of Confucian philosophy and Socialism with Chinese characteristics (儒家哲学与中国特色社会主义对中国知识产权发展的影响). *Confucian Academy: Chinese Thought and Culture review*, 6 (3), 68-83. <https://doi.org/10.16349/j.cnki.52-5035/c.2019.03.008> ; Retrieved from <https://chn.oversea.cnki.net/kcms/detail/detail.aspx?filename=KXTK201903009&dbcode=CJFQ&dbname=CJFDLAST2020&uniplatform=NZKPT>
- Svyrydenko, D., & Stovpets, O. (2020). Cultural and Economic strategies of modern China: in search of the cooperation models across the global world. *Future Human Image*, 13, 102-112. <https://doi.org/10.29202/fhi/13/11>
- Tao Yang, D. (2008). China's Agricultural Crisis and Famine of 1959-1961: A Survey and Comparison to Soviet Famines. *Comparative Economic Studies*, 50, 1-29. <https://doi.org/10.1057/ces.2008.4>
- Yang, C. (2024). *Chinese sociolinguistics: language and identity in Greater China*. London: Routledge.

REFERENCES

- Ankersmit, F. (2002). *Historical representation*. Stanford University Press.
- Chan, J. (2007). Democracy and Meritocracy: Toward a Confucian Perspective. *Journal of Chinese Philosophy*, 34 (2), 179-193. <https://doi.org/10.1111/j.1540-6253.2007.00408.x>
- Elman, B. (2008). *A Cultural History of Civil Examinations in Late Imperial China*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Felman, Sh., & Laub, D. (1992). *Testimony: Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis and History*. New York; London: Routledge.
- Guriev, S., & Treisman, D. (2019). Informational Autocrats. *Journal of Economic Perspectives*, 33 (4), 100-127. <https://doi.org/10.1257/jep.33.4.100>
- Hanban: About Confucius Institutes & Hanban. (2016). Retrieved from <http://www.iecep.cn/bbx/1071727-1123792.html?id=27381&newsid=715399>
- Hang, L. (2011). Traditional Confucianism and its Contemporary Relevance. *Asian Philosophy*, 21 (4), 437-445. <https://doi.org/10.1080/09552367.2011.635896>
- Harari, Y. (2018). *Sapiens: a brief history of humankind*. New York: Harper Perennial.
- Jackson, B., & Hugus, D. (2005). *Ladder to the Clouds: Intrigue and Tradition in Chinese Rank*. Berkeley, CA: Ten Speed Press.
- LaCapra, D. (2014). *Writing History, Writing Trauma*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Liu, H. (2024). *Leisure and work in China*. Abingdon, Oxon: Routledge.
- Ludwig, C., Walton, L. A., & Wang, Y.-W. (2020). *The heritage turn in China: the reinvention, dissemination and consumption of heritage*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Macintyre, A. (2005). *The Unconscious: a conceptual analysis*. London; New York: Routledge.
- Stovpets, O. (2019a). Chinese legal-philosophic syncretism and its influence to value orientations of the Chinese society. *Skhid*, 1 (159), 55-60. [https://doi.org/10.21847/1728-9343.2019.1\(159\).157856](https://doi.org/10.21847/1728-9343.2019.1(159).157856)
- Stovpets, O. (2019b). Intellectual Property transformation in China under the influence of Confucian philosophy and Socialism with Chinese characteristics (儒家哲学与中国特色社会主义对中国知识产权发展的影响). *Confucian Academy: Chinese Thought and Culture review*, 6 (3), 68-83. <https://doi.org/10.16349/j.cnki.52-5035/c.2019.03.008> ; Retrieved from <https://chn.oversea.cnki.net/kcms/detail/detail.aspx?filename=KXTK201903009&dbcode=CJFQ&dbname=CJFDLAST2020&uniplatfo rm=NZKPT>
- Stovpets, O.V. (2020a). Back to mega-empire: philosophic-economic and cultural-political stratagems of modern China. *Philosophical Horizons*, 43, 71-84. <https://doi.org/10.33989/2075-1443.2020.43.212697>
- Stovpets, O.V. (2020b). The role of contemporary educational and cultural institutions in saving national identity (on the example of Confucius Institutes). *Contemporary Problems of National Cultural Identity: Regional Dimension* (Proceedings of the All-Ukrainian Scientific-Practical Conference, September 24-25, 2020) (pp. 107-112). Poltava: Korolenko National Pedagogical University. Retrieved from <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/15959/1/15.pdf> ; <http://elcat.pnpu.edu.ua/docs/%D0%86%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C.pdf>
- Svyrydenko, D., & Stovpets, O. (2020). Cultural and Economic strategies of modern China: in search of the cooperation models across the global world. *Future Human Image*, 13, 102-112. <https://doi.org/10.29202/fhi/13/11>
- Tao Yang, D. (2008). China's Agricultural Crisis and Famine of 1959-1961: A Survey and Comparison to Soviet Famines. *Comparative Economic Studies*, 50, 1-29. <https://doi.org/10.1057/ces.2008.4>
- Yang, C. (2024). *Chinese sociolinguistics: language and identity in Greater China*. London: Routledge.

Transforming of the Educational Environment in the Era of the Digital Revolution: a Philosophical Approach

UDC: 101.37.01/09

DOI: <https://doi.org/10.15421/172426>**Havronenko Vasil¹**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0003-0919-6620>, havronenkovasil@gmail.com**Kondratyuk-Antonova Tetyana²**Ph.D., Full Prof., <https://orcid.org/0009-0002-6548-7772>, tkfilosof@gmail.com**Sadovnikov Oleh³**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0002-0216-3183>, sadovnikovoleg14@gmail.com¹*Kyiv National University of Construction and Architecture (Kyiv, Ukraine)*²*Kyiv Institute of the National Guard of Ukraine (Kyiv, Ukraine)*³*National University of Pharmacy (Kharkiv, Ukraine)*

Abstract

Relevance. The relevance of the article lies in the necessity to understand and adapt the educational environment to the challenges arising from the digital revolution. With the rapid development of technologies, educational institutions are faced with the need to rethink their teaching methods and curricula. The article proposes a philosophical approach to considering the transformation of the educational environment in the context of the digital age. The research highlights key aspects of the changes occurring in the field of education due to the increasing influence of technologies. Specifically, the article examines the impact of the digital revolution on changing approaches to organizing the learning process, the role of teachers and students, as well as the principles of curriculum development.

The aim is to implement a philosophical approach to the transformation of the educational environment in the era of the digital revolution. Based on the conducted research, it is established that the digital revolution significantly alters perceptions of education, necessitating the implementation of innovative approaches and tools in the learning process.

The analysis **results** also show that successful adaptation of the educational environment to the digital age requires a comprehensive approach that combines technological, pedagogical, and philosophical aspects. However, the research also identified challenges related to unequal access to digital technologies among students and teachers. For example, some student groups may have limited access to the internet or modern devices, creating inequalities in learning opportunities.

The conclusions of the article underscore the necessity for continuous improvement of the educational process and active implementation of innovative technologies in pedagogical practice. It is noted that only through the combination of technological progress with a deep understanding of the philosophical principles of education can effective transformation of the educational environment in the era of the digital revolution be achieved.

Keywords: educational environment, digital revolution, philosophy of education, digital technologies, critical thinking, pedagogical philosophy

Трансформація освітнього середовища в епоху цифрової революції: філософський підхід

Хавроненко Василь¹, Кондратюк-Антонова Тетяна², Садовніков Олег³¹*Київський національний університет будівництва і архітектури (Київ, Україна)*²*Київський інститут Національної гвардії України (Київ, Україна)*³*Національний фармацевтичний університет (Харків, Україна)*

Анотація

Актуальність статті полягає в необхідності розуміння та адаптації освітнього середовища до викликів, що виникають у зв'язку з цифровою революцією. У зв'язку зі стрімким розвитком технологій, освітні інституції стикаються з потребою переосмислення своїх методів навчання та навчальних програм. Стаття пропонує філософський підхід до розгляду трансформації освітнього середовища в контексті цифрової епохи. Дослідження висвітлює ключові аспекти перетворень, що відбуваються у сфері освіти через зростання впливу технологій. Зокрема, стаття розглядає вплив цифрової революції на зміну підходів до організації навчального процесу, роль тьютора та здобувача освіти, а також принципи побудови навчальних програм.

Мета полягає у впровадженні філософського підходу для трансформації освітнього середовища в епоху цифрової революції. На основі проведеного дослідження встановлено, що цифрова революція значно змінює уявлення про освіту, викликаючи необхідність впровадження новаторських підходів та інструментів у навчальний процес.

Результати аналізу також показують, що успішна адаптація освітнього середовища до цифрової епохи потребує комплексного підходу, що поєднує технологічні, педагогічні та філософські аспекти. Проте дослідження також виявили, що існують виклики, пов'язані з нерівним доступом до цифрових технологій серед здобувачів освіти та тьюторів. Наприклад, деякі групи здобувачів освіти можуть мати обмежений доступ до інтернету або сучасних пристроїв, що створює нерівності в можливостях навчання. Крім того, виникає питання професійної підготовки тьюторів для ефективного використання цифрових технологій у навчальному процесі.

Висновки статті підкреслюють необхідність постійного вдосконалення освітнього процесу та активного впровадження інноваційних технологій у педагогічну практику. Відзначається, що лише через поєднання технологічного прогресу з глибоким розумінням філософських принципів освіти можливо досягти ефективної трансформації освітнього середовища в епоху цифрової революції.

Ключові слова: освітнє середовище, цифрова революція, філософія освіти, цифрові технології, критичне мислення, педагогічна філософія

Стаття надійшла / Article arrived: 27.03.2024

Схвалено до друку / Accepted: 25.04.2024

Вступ.

В епоху цифрової революції, яка перетворює усі сфери нашого життя, освіта стає ключовим чинником адаптації до нових викликів та можливостей. Сучасний світ вимагає від нас постійного оновлення знань і навичок, а цифрові технології надають нам потужний інструментарій для досягнення цієї мети (Hashim, 2022). Тому важливо розглядати освітнє середовище не лише як платформу передачі інформації, але й як простір для розвитку критичного мислення, творчості та інновацій.

Цифрова революція прискорила темпи змін у суспільстві та економіці, що вимагає від освіти реагувати на ці зміни з відповідними стратегіями. У цьому контексті, філософський підхід допомагає зрозуміти глибинні причини цих змін та визначити їх вплив на індивідуума та суспільство в цілому. Такий підхід дозволяє розглядати освіту як процес, спрямований на формування особистості, здатної адаптуватися до непередбачуваних викликів та використовувати цифрові технології для власного розвитку.

Тому, у наш час важливо не лише адаптувати освітній процес до вимог цифрової епохи, але й активно формувати нові підходи та стратегії, що враховують глибинні трансформації, які відбуваються в суспільстві та економіці. Тільки тоді освіта зможе ефективно відповідати потребам сучасної людини та сприяти її розвитку в умовах цифрової революції.

Актуальність.

Трансформація освітнього середовища в епоху цифрової революції є однією з найактуальніших тем сучасності. Стрімкий технологічний прогрес та швидка дифузія цифрових інструментів змінюють усі аспекти життя, включаючи освіту. Філософський підхід до цієї теми допомагає не лише розуміти сам процес трансформації, але й аналізувати його вплив на суспільство, культуру та індивідуальний розвиток. Одним з ключових аспектів філософського підходу є розуміння сутності освіти та її місця у сучасному світі, своєю чергою це дозволяє виявити, які зміни необхідно внести у навчальні програми, методи навчання та організацію навчального процесу для відповідності вимогам цифрової епохи. Філософський аналіз також допомагає виявити етичні аспекти використання цифрових технологій у навчанні та їх вплив на розвиток особистості.

Крім того, філософський підхід до трансформації освіти в епоху цифрової революції сприяє розумінню впливу цих змін на суспільство в цілому. Він допомагає вирішити питання щодо доступності освіти, рівності шансів у навчанні, а також впливу цифрової трансформації на робочі місця та економіку. Засадничий філософський підхід також дозволяє глибше розуміти природу технологій та їх роль у формуванні сучасної освіти (Горбунова, 2016) й це допомагає визначити, які інструменти та підходи

є найбільш ефективними для досягнення освітніх цілей у цифрову епоху.

В цілому, філософський підхід до трансформації освітнього середовища в епоху цифрової революції допомагає розкрити глибинний зміст цих змін та визначити оптимальний шлях для подальшого розвитку освіти в цифровому віці.

Мета статті полягає у впровадженні філософського підходу для трансформації освітнього середовища в епоху цифрової революції.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій.

Аналіз попередніх досліджень та публікацій з трансформації освітнього середовища в епоху цифрової революції вказує на те, що цей процес є невід'ємною частиною сучасного освітнього ландшафту. В. Бех (Bekh, 2021), Л. Горбунова (2016), Н. Горишна (2020), Р. Серл (Searle, 2021), К. Олівейра та Р. Соуза (Oliveira, & Souza 2022) відзначають, що філософський підхід до цієї проблеми допомагає розглядати не лише технологічні та методологічні аспекти, а й глибше розуміти філософські та етичні питання, які виникають у зв'язку з цією трансформацією.

Перш за все, цей аналіз підкреслює важливість розуміння цифрової революції не лише як технологічного явища, але й як культурного та філософського перетворення. М. Ашмель, Р. Метьюз, І. Тлемсані та М. Хашим (Hashim, Ashmel, Tlemsani, & Matthews, 2022), А. Роляк (Roliak, 2021), С. Шеффер (Shaeffer, 2019) вказують на те, що цифрові технології впливають на спосіб, яким ми сприймаємо знання, спілкуємося та взаємодіємо один з одним у освітньому середовищі. Таке розуміння допомагає враховувати не лише технічні аспекти впровадження цифрових інструментів у навчальний процес, а й їх соціокультурні наслідки.

Другий аспект, на який звертає увагу аналіз попередніх досліджень, – це необхідність філософської рефлексії щодо етичних проблем, пов'язаних з використанням цифрових технологій у навчанні. Н. Гіанг (Giang, 2021), О. Заболотська (Zabolotska, 2021), Дж. Кієн (Kien, 2021), Д. Кокс (Cox, 2022), Н. Покровська (Pokrovskaia, 2020), М. Пітерс, М. Тесар і Л. Джексон (Peters, Tesar, & Jackson, 2020) зауважують, що такі питання, як приватність даних, доступність контенту та цифрова нерівність, стають ключовими в контексті цифрової революції в освіті. Філософський підхід допомагає розуміти ці етичні проблеми у контексті загальних цінностей суспільства та освітніх цілей.

Результати дослідження.

Становлення освітнього середовища в епоху цифрової революції змінюється настільки швидко, що важко відстежити всі аспекти цього процесу. Початок цифрової революції в освіті можна віднести до введення комп'ютерів у навчальні заклади, але з часом ця тенденція еволюціонувала в інтеграцію новітніх

технологій, таких як штучний інтелект, віртуальна реальність (Сох, 2022). Одним із головних аспектів цього процесу є зміна ролі тьютора та здобувача освіти: замість традиційного моделювання знань, тьютори стають співробітниками в навчальному процесі, а здобувачі освіти – активними учасниками, які займаються дослідницькою роботою та співпрацею (Pokrovskaiia, 2020). Цифрова революція також вплинула на зміну змісту навчання, адже тепер освітні програми стають більш гнучкими та адаптивними до потреб сучасного суспільства, включаючи практики розвитку м'яких навичок, критичного мислення та проблемного вирішення.

Однак з цифровими технологіями приходять і виклики, зокрема в сфері кібербезпеки та захисту особистих даних, а забезпечення безпеки в інтернеті та збереження конфіденційності даних стають надзвичайно важливими завданнями для освітніх закладів (Searle, 2021). Крім того, цифрова революція вимагає постійного навчання тьюторів та адміністраторів, щоб вони могли ефективно впроваджувати нові технології в навчальний процес та вирішувати виникаючі проблеми.

До початку цифрової революції освітнє середовище було в основному зосереджене на традиційних методах навчання, таких як лекції, підручники та робочі зошити й це часто означало, що знання передавалося в основному в односторонньому напрямку від тьютора до здобувача освіти, і доступ до інформації був обмеженим на певних ресурсах, які були доступні в бібліотеках або через друковані видання. З іншого боку, з появою цифрових технологій змінилося багато речей. Інтернет надав здобувачам освіти та тьюторам безмежний доступ до інформації з будь-якої точки світу, а електронні презентації, відеоуроки, вебсемінари та інші інтерактивні засоби навчання, – стали стандартом (Giang, 2021) й своєю чергою це відкрило двері до нових методів навчання, таких як змішане навчання та дистанційна освіта, які дозволяють здобувачам освіти навчатися власним темпом та відповідно до власного розкладу.

Проте разом з цими новими можливостями виникають і виклики. Наприклад, проблеми з доступністю до технологій та навчальних ресурсів є перешкодою для деяких здобувачів освіти. Також важливо вміти аналізувати та оцінювати інформацію, яка стала доступною через Інтернет, оскільки не все з неї може бути достовірним або корисним (Kien, 2021).

Філософський підхід до освіти в епоху цифрової революції акцентує увагу на розвитку критичного мислення, творчого мислення та вміння аналізувати та синтезувати інформацію. Він підтримує ідею, що освіта повинна не лише передавати знання, але й навчити здобувачів освіти думати самостійно та критично оцінювати інформацію, яку вони зустрічають у цифровому світі (Shaeffer, 2019). На нашу думку такий підхід підкреслює важливість

етичних питань, пов'язаних з використанням технологій у навчанні та спілкуванні, та спонукає до розуміння впливу цифрової революції на суспільство та культуру загалом.

Важливим аспектом філософського підходу є акцент на розвиток глибокого розуміння та внутрішньої мотивації здобувачів освіти. Замість простого накопичення фактів і даних, філософська освіта ставить перед собою завдання розвивати здобувачів освіти та їх здатність до самонавчання та постійного розвитку. Філософія сама собою спонукає до пошуку глибинного розуміння теми, здійснюючи аналіз не лише того, що відомо, але й того, що може бути за межами поточних знань, та стимулює творчий підхід до розв'язання складних проблем.

У контексті цифрової революції філософські концепції відіграють ключову роль у формуванні освітнього середовища. Перша концепція, що варто згадати, – це ідея постмодернізму, яка стверджує відхід від метанарративів та бінарних опозицій у світі цифрових технологій й це відображається в підходах до навчання, які акцентують на індивідуалізації, гнучкості та демократизації знань. Друга концепція, що впливає на освіту в цифрову епоху, – це конструктивізм. Згідно з цією ідеєю, знання будується через активну участь здобувачів освіти у процесі навчання. У цифровому світі це перекладається у застосування інтерактивних технологій та співпрацю в мережі для сприяння активному конструюванню знань. Критична теорія, яка розглядає освіту як інструмент соціальної та політичної трансформації, своєю чергою у цифрову епоху це означає розгляд критичних питань, пов'язаних з цифровим розривом, таких як доступ до технологій, цифрова нерівність та проблеми приватності даних (Hashim, Ashmel, Tlemsani, & Matthews, 2022).

Приміром, постгуманізм підкреслює переосмислення людської природи та взаємодії з технологіями, а в контексті освіти це виявляється в заохоченні здобувачів освіти розуміти себе як частину ширшого екосистемного світу. Також важливою концепцією – ідея віртуальної реальності та розширеної реальності, які дозволяють створювати іммерсивні навчальні досвіди, які допомагають здобувачам освіти відчувати та зрозуміти складні концепції у реальному часі (Peters, Tesar, & Jackson, 2020).

Концепція, яка варта уваги, – це філософія відкритого доступу до знань, яка пропагує безкоштовний та вільний доступ до освітніх ресурсів. У цифровій епоху це набуває особливої важливості, оскільки Інтернет дозволяє широкому колу людей з усього світу отримувати якісну освіту без фінансових обмежень (Zabolotska, 2021).

В рамках дослідження варто відзначити, що в епоху цифрової революції освітнє середовище зазнає значних змін, що вимагають філософського

підходу для розуміння їхнього впливу та відповідного адаптування, а саме:

- цифрова революція розширює обсяг доступних знань, забезпечуючи можливість швидкого доступу до інформації через Інтернет. Однак, це також породжує питання про якість та достовірність інформації, що вимагає критичного мислення та уміння фільтрувати інформацію;

- традиційні моделі навчання, базовані на лекціях та підручниках, поступово витісняються більш інтерактивними та відкритими формами навчання, такими як відеоуроки, онлайн-курси та спільне вирішення завдань;

- у цифровій епосі тьютори виступають не тільки як джерело знань, але й як наставники, що сприяють розвитку критичного мислення, творчості та співпраці;

- цифрові технології дозволяють навчатися в будь-якому місці та в будь-який час, що робить освіту більш доступною для людей з різних куточків світу;

- цифрові технології можуть збільшити рівень доступу до освіти, але виникає питання про те, чи всі мають рівний доступ до неї, а от філософський підхід вимагає розгляду рівності участі та можливостей для всіх, незалежно від соціального статусу, економічного положення чи географічного розташування;

- цифрова революція в освіті створює нові можливості для збору та аналізу даних про здобувачів освіти, але вона також породжує серйозні питання щодо приватності та безпеки цих даних. Філософський підхід дозволяє врахувати етичні аспекти збору, зберігання та використання особистих даних у навчальних цілях;

- у зв'язку з глобалізацією та розширенням доступу до освіти через Інтернет, виникає питання про те, як зберегти та врахувати культурну різноманітність у процесі навчання, приміром філософський підхід допомагає розглядати це питання через призму взаєморозуміння, культурного діалогу та взаємоповаги;

- цифрова революція може впливати на соціальні структури, змінюючи роль освіти у суспільстві та розподіл можливостей. Філософський підхід допомагає аналізувати цей вплив та розробляти стратегії для забезпечення соціальної справедливості та рівності в доступі до освіти (Roliak, 2021).

Зауважимо, у епоху цифрової революції освітнє середовище переживає значні трансформації, що впливають на всі його аспекти. Адже саме цифрові технології змінюють спосіб, яким ми отримуємо, обробляємо та сприймаємо інформацію, а також впливають на методи навчання та спілкування. Від доступу до навчальних ресурсів в Інтернеті до можливостей дистанційного навчання та персоналізованого підходу до кожного здобувача освіти – цифрові інновації відкривають нові горизонти для освіти. В епоху цифрової революції

освітнє середовище пройшло значні трансформації, які вплинули на всі його аспекти, а саме:

- Інтернет та цифрові технології зробили інформацію більш доступною ніж коли-небудь раніше й завдяки цьому здобувачі освіти можуть швидко знаходити відповіді на свої питання, використовуючи пошукові системи, онлайн-курси, електронні книги;

- замість традиційних друкованих матеріалів, таких як підручники, все більше освітніх ресурсів стають електронними, своєю чергою це включає в себе відеоуроки, інтерактивні вправи, онлайн-лекції та інші цифрові ресурси, які можна легко адаптувати до різних потреб та стилів навчання;

- завдяки технологічним засобам, навчання віддалено стало дійсністю, тобто здобувачів освіти можуть навчатися з будь-якого місця, використовуючи відеоконференції, вебінари, платформи онлайн-навчання й це особливо корисно для тих, хто має обмежені можливості або живе в віддалених місцях;

- цифрові технології дозволяють створювати навчальні програми та матеріали, які можна адаптувати до індивідуальних потреб кожного здобувача освіти, приміром алгоритми штучного інтелекту можуть аналізувати дані про навчання та створювати персоналізовані рекомендації для оптимізації навчального процесу;

- інтерактивні цифрові інструменти сприяють спільній роботі здобувачів освіти, навіть якщо вони знаходяться в різних частинах світу й тому можуть спільно працювати над проектами, обмінюватися ідеями та здійснювати взаємодію в реальному часі;

- освіта в епоху цифрової революції ставить більший акцент на розвиток навичок, які необхідні в сучасному цифровому світі, таких як комп'ютерна грамотність, аналітичне мислення, критичне мислення, робота в команді (Bekh, 2021).

Тому на нашу думку, адаптація освітнього середовища до цифрової епохи є складним завданням, яке потребує комплексного підходу, – технологічні інновації можуть значно полегшити процес навчання та підвищити якість освіти, проте успіх залежить від того, наскільки ефективно вони інтегруються в педагогічний процес та чи враховуються філософські принципи освіти.

Але, нерівний доступ до цифрових технологій є серйозним викликом, який може призвести до подальшого поглиблення соціальних нерівностей в освіті. Для забезпечення успішної адаптації, потрібно здійснювати значні зусилля для зменшення цього нерівності, своєю чергою це може включати в себе надання фінансової підтримки для ЗВО та здобувачів освіти з малозабезпечених сімей, створення програм підготовки тьюторів до використання цифрових технологій, а також розвиток ініціатив, спрямованих на забезпечення доступу до Інтернету та комп'ютерів

у всіх здобувачів освіти. Науковці відзначають, що цифрова революція суттєво змінює підходи до організації навчального процесу, а саме:

- цифрові технології дозволяють створювати інтерактивні навчальні матеріали, які можуть бути адаптовані до потреб кожного здобувача освіти й навчальні програми стають більш індивідуалізованими, дозволяючи кожному здобувачеві освіти працювати на своєму власному рівні;

- тьютори вже не лише передають знання, а й стають фасилітаторами навчання використовуючи цифрові інструменти, щоб стимулювати самостійне дослідження, сприяти співпраці між здобувачами освіти та розвивати критичне мислення;

- цифрові технології дозволяють створювати більш сприятливе навчальне середовище, з використанням інтерактивних вправ, відеоуроків, веб-квестів, де здобувачі освіти можуть брати активну участь у своєму навчанні, що сприяє кращому засвоєнню матеріалу;

- завдяки цифровим технологіям, навчання може відбуватися в будь-який час та в будь-якому місці, що дозволяє здобувачам освіти більш гнучко організовувати свій навчальний процес (Oliveira, & Souza, 2022).

Принципи побудови навчальних програм також змінюються, орієнтуючись на розвиток ключових компетентностей, таких як критичне мислення, творчість, комунікація та співпраця. Навчальні програми стають більш гнучкими і адаптивними, зокрема шляхом використання технологій, які дозволяють персоналізувати навчання для кожного здобувача освіти. На наш погляд, такий підхід сприяє більш ефективному засвоєнню матеріалу та розвитку здобувачів освітиських навичок, необхідних у цифровому суспільстві.

Окрім цього, важливо розробляти та впроваджувати програми професійного розвитку з цифрової компетентності для педагогічних кадрів (Горішна, 2020). Тьютори повинні отримати підтримку та навички, необхідні для успішного використання цифрових технологій у навчальному процесі, – тренінги, семінари, вебінари та інші форми навчання з цифрової грамотності та використання цифрових інструментів у навчанні.

Додатковою стратегією може бути партнерство з громадськими та комерційними організаціями для забезпечення доступу до безкоштовних або знижених цін на цифрові пристрої та послуги для освітніх установ та здобувачів освіти із малозабезпечених сімей. Такі партнерства можуть стимулювати розвиток програм підтримки та збільшення

доступності цифрових ресурсів для всіх учасників освітнього процесу.

Висновки.

Освітнє середовище, безумовно, переживає значні трансформації в епоху цифрової революції. Цей процес вимагає фундаментального переосмислення філософії освіти та підходів до навчання. Перш за все, варто визначити, що революція в інформаційних технологіях розширює доступ до знань, роблячи їх більш доступними та інтерактивними. Однак ця трансформація також поставляє перед нами виклики. Зокрема, необхідно вирішити питання професійної підготовки тьюторів для ефективного використання цифрових технологій у навчальному процесі. Важливо, щоб тьютори не лише володіли технічними навичками, але й розуміли філософські аспекти використання цифрових засобів у навчанні та розвитку здобувачів освіти.

Також слід звернути увагу на те, що цифрові технології можуть створювати нові форми нерівності в освіті. Нерівний доступ до цифрових ресурсів загострює існуючі соціальні дисбаланси та поглиблює розрив між здобувачами освіти з різних соціальних шарів. Для забезпечення успішної трансформації освітнього середовища в епоху цифрової революції потрібен комплексний підхід, який поєднує технологічні та філософські аспекти. Це означає розробку інноваційних методик навчання, які сприяють розвитку критичного мислення та творчих здібностей здобувачів освіти, а також забезпечення рівного доступу до цифрових ресурсів для всіх учасників освітнього процесу.

Крім того, важливо не забувати про етичні аспекти використання цифрових технологій у навчанні. Збереження приватності даних, боротьба з дискримінацією та забезпечення кібербезпеки – це лише деякі з питань, які потребують уваги та обговорення всередині освітньої спільноти. Філософський підхід допомагає розглядати ці аспекти через призму значення освіти для суспільства, розуміння сутності навчання та розвитку особистості, а також врахування моральних та етичних питань, пов'язаних з використанням цифрових технологій у навчальних цілях.

Отже, трансформація освітнього середовища в епоху цифрової революції вимагає не лише технічних інновацій, але й глибокого філософського розуміння цих змін та їх впливу на суспільство в цілому. Лише злагоджений підхід, що поєднує технологічні можливості з етичними принципами та філософськими цінностями, дозволить досягти повноцінного розвитку особистості в умовах цифрової епохи.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Горбунова, Л. (2016). Ключові компетенції у транснаціональному освітньому просторі: визначення та імплементація. *Філософія освіти*, 2(19), 97-117.
- Горішна, Н. (2020). Розвиток категорії інклюзивна освіта у філософсько-освітніх концепціях та сучасному науковому дискурсі. *Social Work and Education*, 7(1), 65-75.
- Bekh, V. (2021). Education as a way of human existence in a postmodern society. *Postmodern Openings*, 12(3), 1-14.
- Cox, D. (2022). Theoretical frameworks in social work education: A scoping review. *Radical Challenges for Social Work Education*, 18-43.
- Giang, N. (2021). Exploring the readiness for digital transformation in a higher education institution towards industrial revolution 4.0. *International Journal of Engineering Pedagogy*, 11(2), 4-24.
- Hashim, M. (2022). Emergent strategy in higher education: postmodern digital and the future? *Administrative Sciences*, 12(4 (196)), 1-24.
- Hashim, M., Ashmel, M., Tlemsani, I., & Matthews, R. (2022). Higher education strategy in digital transformation. *Education and Information Technologies*, 27(3), 3171-3195.
- Kien, G. (2021). Postmodernism trumps all: The world without facts. *Qualitative Inquiry*, 27(3-4), 374-380.
- Oliveira, K., & Souza, R. (2022). Digital transformation towards education 4.0. *Informatics in Education*, 21(2), 283-309.
- Peters, M., Tesar M., & Jackson, L. (2020). After postmodernism in educational theory? A collective writing experiment and thought survey. What Comes After Postmodernism in Educational Theory? *Routledge*, 3-12.
- Pokrovskaja N. (2020). Intellectual analysis for educational path cognitive modeling: digital knowledge for post-modern value creation. *Wisdom*, 14(1), 69-76.
- Roliak, A. (2021). Problem-based learning in pedagogic tertiary education: european context through denmark environment. *Independent Journal of Management & Production*, 12(3), 71-84.
- Searle, R. (2021). Postmodernism and the western rationalist tradition. Campus Wars. *Routledge*, 28-48.
- Shaeffer, S. F. (2019). Inclusive education: A prerequisite for equity and social justice. *Asia Pacific Education Review*, 1-12.
- Zabolotska, O. (2021). Digital competencies of teachers in the transformation of the educational environment. *Journal of Optimization in Industrial Engineering*, 14(Special Issue), 25-32.

REFERENCES

- Bekh, V. (2021). Education as a way of human existence in a postmodern society. *Postmodern Openings*, 12(3), 1-14.
- Cox, D. (2022). Theoretical frameworks in social work education: A scoping review. *Radical Challenges for Social Work Education*, 18-43.
- Giang, N. (2021). Exploring the readiness for digital transformation in a higher education institution towards industrial revolution 4.0. *International Journal of Engineering Pedagogy*, 11(2), 4-24.
- Gorbunova, L. (2016). Key competencies in the transnational educational space: definition and implementation. *Philosophy of Education*, 2(19), 97-117.
- Hashim, M. (2022). Emergent strategy in higher education: postmodern digital and the future? *Administrative Sciences*, 12(4 (196)), 1-24.
- Hashim, M., Ashmel, M., Tlemsani, I., & Matthews, R. (2022). Higher education strategy in digital transformation. *Education and Information Technologies*, 27(3), 3171-3195.
- Horishna, N. (2020). Development of the inclusive education category in philosophical and educational concepts and modern scientific discourse. *Social Work and Education*, 7(1), 65-75.
- Kien, G. (2021). Postmodernism trumps all: The world without facts. *Qualitative Inquiry*, 27(3-4), 374-380.
- Oliveira, K., & Souza, R. (2022). Digital transformation towards education 4.0. *Informatics in Education*, 21(2), 283-309.
- Peters, M., Tesar M., & Jackson, L. (2020). After postmodernism in educational theory? A collective writing experiment and thought survey. What Comes After Postmodernism in Educational Theory? *Routledge*, 3-12.
- Pokrovskaja N. (2020). Intellectual analysis for educational path cognitive modeling: digital knowledge for post-modern value creation. *Wisdom*, 14(1), 69-76.
- Roliak, A. (2021). Problem-based learning in pedagogic tertiary education: european context through denmark environment. *Independent Journal of Management & Production*, 12(3), 71-84.
- Searle, R. (2021). Postmodernism and the western rationalist tradition. Campus Wars. *Routledge*, 28-48.
- Shaeffer, S. F. (2019). Inclusive education: A prerequisite for equity and social justice. *Asia Pacific Education Review*, 1-12.
- Zabolotska, O. (2021). Digital competencies of teachers in the transformation of the educational environment. *Journal of Optimization in Industrial Engineering*, 14(Special Issue), 25-32.

Global Socio-Cultural Paradigm of Corporate Culture

UDC: 177:061:339

DOI: <https://doi.org/10.15421/172427>**Dmytrenko Maria**Dr.Sc., Full Prof., <https://orcid.org/0000-0002-8338-4032>, -dmytrenko-@ukr.net*Cherkasy Institute of Fire Safety named after Chornobyl Heroes of National University of Civil Protection of Ukraine (Cherkasy, Ukraine)*

Abstract

Relevance. We are living at a time when corporate culture acquires new features, faces new challenges and deals with new opportunities. Globalization processes affected by the current geopolitical and economic landscape change values, norms and behavior in corporate culture of any organization. Globalization leads to a modification in values in corporate culture, such as openness to the world, respect for diversity, ethics and social responsibility.

The purpose of the research is to study the current trends in global socio-cultural paradigm shift of corporate culture.

Results. The impact of globalization on corporate culture has been explored. Information revolution and telecommunications development, the internationalization of industrial relations in high-tech industries based on direct foreign investment, the formation of markets that are global in scale and continuous in their mode of operation, primarily financial have been analyzed as the basis of the globalization process. A creative company culture has been characterized. A new concept of transnational innovative activity has been revealed. The research has also focused on the social component in corporate culture and the essence of corporate social responsibility. Modern globalization trends of corporate culture have been outlined. The influence of the war in Ukraine on the global corporate culture has been studied.

Conclusions. In the framework conditions of multiculturalism and global management, there are significant transformations in corporate culture. Globalization, fierce competition, the need to find and effectively implement innovations determine new tasks and parameters of the corporate culture functioning, policy of supporting and encouraging employees' creative activity and innovation. Corporations that can adapt to globalization will be able to increase their competitiveness in the global market.

Keywords: corporate culture, globalization, organization, information technologies, innovation, creativity, social responsibility

Глобальна соціокультурна парадигма корпоративної культури

Дмитренко Марія*Черкаський інститут пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля Національного університету цивільного захисту України (Черкаси, Україна)*

Анотація

Актуальність. Ми живемо у час, коли корпоративна культура набуває нових рис, стикається з новими викликами та відкриває нові можливості. Процеси глобалізації під впливом сучасного геополітичного та економічного ландшафту змінюють цінності, норми та поведінку в корпоративній культурі будь-якої організації. Глобалізація призводить до зміни цінностей у корпоративній культурі, таких як відкритість світу, повага до різноманітності, етика та соціальна відповідальність.

Метою дослідження є вивчення сучасних тенденцій зміни глобальної соціокультурної парадигми корпоративної культури.

Результати. Досліджено вплив глобалізації на корпоративну культуру. Проаналізовано чинники, які складають підґрунтя глобалізації, а саме інформаційну революцію та розвиток телекомунікацій, інтернаціоналізацію виробничих відносин у високотехнологічних галузях на основі прямих іноземних інвестицій, формування ринків глобальних за масштабами та безперервних за способом функціонування, насамперед фінансових. Охарактеризовано творчу культуру компанії. Розкрито нову концепцію транснаціональної інноваційної діяльності. Дослідження зосереджено на соціальній складовій у корпоративній культурі та сутності корпоративної соціальної відповідальності. Окреслено сучасні тенденції глобалізації корпоративної культури. Досліджено вплив війни в Україні на світову корпоративну культуру.

Висновки. У рамкових умовах мультикультуралізму та глобального менеджменту відбуваються суттєві трансформації корпоративної культури. Глобалізація, жорстка конкуренція, необхідність пошуку та ефективного впровадження інновацій визначають нові завдання та параметри функціонування корпоративної культури, політики підтримки та заохочення творчої та інноваційної діяльності співробітників. Корпорації, здатні адаптуватися до глобалізації, зможуть підвищити свою конкурентоспроможність на світовому ринку.

Ключові слова: корпоративна культура, глобалізація, організація, інформаційні технології, інновація, креативність, соціальна відповідальність

Стаття надійшла / Article arrived: 29.03.2024

Схвалено до друку / Accepted: 25.04.2024

Introduction.

Modern world has proved with numerous examples that the place and role of corporate culture is constantly changing and gaining new meanings and values under the conditions and requirements of the events happening in political, economic and social lives. Corporate culture acquires new features, faces new challenges and deals with new opportunities. Globalization processes affected by current geopolitical and economic landscape change values, norms and behavior in corporate culture of any organization. Globalization leads to a modification in corporate culture values, such as openness to the world, respect for diversity, ethics and social responsibility. Research shows that companies with a strong global corporate culture are more successful, effective and innovative in the international market having a competitive advantage. In terms of behavior, it deals with intercultural communication, conflict resolution, and patterns in multicultural teams.

Analysis of previous research and publications.

Such international scholars as G. Hofstede, R. J. House, F. Trompenaars, N. J. Adler have contributed much to the study of organizational culture exploring its interaction with leadership and company efficiency, intercultural communication and collaboration, gender and behavior. The latest research touches upon the issues of the impact of globalization on corporate culture in the time of COVID-19 (Pavičević, Karim, & Larik, 2022); the impact of cultural differences in global organizations (Mayhand, 2020), concepts, clarifications, and concerns of globalization, culture, and development (Maynard, & Chaudhary, 2021), etc.

Our research is aimed at studying the current trends in global socio-cultural paradigm shift of corporate culture.

Results.

In the conditions of globalization, the formation of corporate culture of a multinational corporation is complicated by the difficulties associated with the socio-cultural diversity and variety of personnel, employees who have different cultural skills, both educational, professional, and national, religious, gender, age, etc. The opening of borders, the spread of globalization processes have proved that representatives of different cultures lack communication skills, which prevents them from establishing business dialogue across cultures (Ivanova, 2021, p. 47).

The challenge of globalization is that people of different cultures collaborate in virtual global offices. They have different worldviews, different perceptions of time, different ideas about discipline and organization. The requirement of “United in diversity” as a general slogan of democratic integration is an imperative for corporate culture, where intercultural communication, moral compatibility, and tolerance become extremely important. In this connection, cultural and educational efforts of the core representatives of corporate culture become important. Solving this problem and related

issues of understanding and harmony, cooperation and social partnership is also a necessary element of the PR activity of the corporation, as a call for internal and external dialogue.

Nowadays, processes of globalization exert a significant influence on the development of corporate culture. Globalization must be considered as a multifaceted and internally contradictory phenomenon of the modern era with many direct and reverse relations, in which multinational and national commercial structures, national states and their institutions, regional multinational associations, formal and informal international organizations take part, whose relations are characterized by a combination of intense competition with growing elements of interaction and cooperation.

The information revolution and development of telecommunications system, the internationalization of industrial relations in high-tech industries based on direct foreign investment, the formation of markets that are global in scale and continuous in their mode of operation, primarily financial, became the basis of the globalization process. The information technology paradigm has covered all spheres and branches of the industrial economy, changed its scale, dynamics and internal content.

Information technologies have changed not the types of activities, but their technological ability to use as a direct productive force what distinguishes a person from other biological beings, that is, the ability to process and understand symbols, generating new knowledge. Such changes in the structure of modern economy are considered today as a global structural shift that marked the transition from a material to an intellectual economy, an economy based on knowledge. The main factor that determines the actual impact and value of information technologies, which have become an integral part of human life in today's world, is the information itself rather than technology, and it should be kept in mind that information technologies can only function as a means or tool in this knowledge-based social, economic, and cultural life (Erdurmazli, 2020). Scientific knowledge and specialized unique skills become the main source and key factor in the development of material and non-material production, ensuring sustainable economic development.

The depth of the radical changes associated with the replacement of labor by knowledge is that in conditions where knowledge is involved in the practical processing of resources, it is knowledge, and not labor, that begins to act as a source of value. The labor theory of value is replaced by the theory of value created by knowledge. As a result, the economy turns into a system that functions on the basis of the exchange of knowledge and their mutual assessment.

The core of the development of an employee's creative potential is the system of knowledge management, which operates within the framework of corporate culture. Corporate culture represents the social shell of production

processes and is the general basis for the formation of the corporation's innovative potential. Corporations and firms are turning into a self-learning system that uses its enterprises as a laboratory of best practices and involves the entire team in the process of search and discovery.

It is necessary to note the fact that in the conditions of globalization there is a softization of the economy, which means dominance in the process of production of information flows over direct interaction with nature through the processing of nature's substance and bringing it to the consumer. The knowledge and creative potential of employees become the main factor in the efficiency of the economic system, without which the technical and economic progress of the latter becomes an almost unattainable task, regardless of the amount of money invested in production equipment and technology. Involved in productive consumption, scientific, economic, technological, organizational and management information, in many ways preceding the production process, determining its compliance with changing production conditions, becomes the driving force of innovation, a personalized resource, part of the corporation's know-how. A creative company culture encourages fresh perspectives and innovative solutions, propelling the organization ahead of the competition. When employees feel empowered to contribute creatively, they become more engaged, motivated, and invested in the company's success. A reputation for a creative and inclusive work environment can attract top talent and retain valuable team members (Coetzee, 2023).

Therefore, the continuous introduction of new technologies has become the main means of increasing production efficiency, improving quality and services and, thus, a key factor in competition. In the modern economy, the value of a company's intellectual assets has increased dramatically compared to its material resources and financial capital.

In the anthropocentric perspective, humans are placed as the focus of production goals and processes. Production is aimed at economic development and material well-being with the priority on meeting human needs and desires. Anthropocentric approach has been argued as it neglects the environmental influence of production processes and can cause resource exhaustion and pollution if it is not balanced with environmental sustainability.

The anthropocentric view extends to the plane of knowledge generation. The focus also lies on human understanding. The basis for obtaining knowledge is relevance and benefit to humans by means of reason, logic and scientific methods. The aim is often to understand and manipulate the natural world for human purposes. This approach is also being criticized due to its limited scope, human bias and environmental blind spots. Alternative approaches are currently being developed such as interspecies communication, indigenous knowledge and biomimicry that recognize the value of traditional

ecological knowledge and does not neglect knowledge about the environment and its interconnectedness.

In this regard, we can state that material and anthropocentric production systems are combined in innovative production, as it is a harmonious mix between the material world and the world of human ideas. They cannot exist in isolation if humans want to create favorable conditions for true innovation to flourish. Three main features substantiate innovation production as a dialectical unity. Firstly, it merges the tangible and intangible succeeding at the intersection. Secondly, advanced technologies appear and function effectively due to human inventiveness. Thirdly, human ideas require physical implementation. They need to be translated into tangible processes and products to have a real-world impact.

The primordial conflict of corporations with society and the state has encouraged the activation of the social component in corporate culture. The practical advantage of the company's socially responsible corporate culture is strengthening the company's reputation and image. Conscientious and socially responsible business practices lead to the strengthening of the company's reputation and image in the eyes of the public and the business community. The company socially responsible conduct is manifested in reducing the costs of interaction with authorities, and contributes to the attraction and retention of company personnel, improving business efficiency. Socially responsible business conduct is directly reflected in company efficiency increase. Companies that adhere to socially responsible business practices receive such benefits as increased employee productivity, reduced operating costs, as well as increased sales and increased customer loyalty; thirdly, increasing the investment attractiveness of the company. Within organizations, CSR serves as a fundamental pillar of corporate culture, guiding ethical behavior and social impact initiatives. It encompasses the responsibility of businesses to contribute positively to society beyond their financial goals (Culture: How to Build, 2024). Adherence to the principles of ethical, socially and environmentally responsible business practices leads to an increase in the company's investment attractiveness, which in turn is manifested in the improvement of the financial indicators of its activity and opens freer access to capital.

The analysis of theoretical sources has enabled highlighting modern globalization trends of corporate culture:

1. Growth of ethnic and cultural diversity. This requires companies to develop an inclusive corporate culture that takes into account and respects diversity.
2. Change of values with the shift to openness to the world and sustainable development. Companies are becoming more open to the world and ready to cooperate with companies from other countries. The importance of sustainable development and social responsibility for companies is increasing.

3. Use of new technologies. New technologies such as artificial intelligence and robotics are changing the way people work and interact in corporations. Analysts are trying to predict how artificial intelligence can affect the landscape of diverse industries. They hope to increase productivity, improve business processes, attract more customers, and promote profits (Ivanova, Borovyk, Zalozna, & Rudenko, 2023, p. 33). This requires companies to adapt their corporate cultures to new conditions.

4. Change of organizational structure. Companies are becoming more decentralized and networked. This requires companies to develop new forms of management and communication.

5. Increasing importance of human capital. In a globalized world, human capital is one of the company's most important assets. This requires companies to create conditions for the development and retention of talented employees.

Analyzing the trends, we cannot underestimate the impact of the war in Ukraine on global corporate culture paradigm. It is due to a number of reasons:

1. Support of Ukrainians. Global corporations use their platform to support Ukrainians by providing humanitarian aid, financial support and other resources.

2. Preservation of economic stability. Global corporations can help maintain Ukraine's economic stability by continuing to invest in the country and creating jobs. Corporations can help rebuild the Ukrainian economy after the end of the war.

3. Protection of democracy and freedom. Global corporations can use their influence to protect democracy and freedom in Ukraine.

4. Support of global security and stability. Global corporations can play an important role in maintaining global security and stability. Corporations cooperate with governments and international organizations to counter russian aggression and ensure a peaceful resolution of the conflict.

The war in Ukraine significantly affects global corporate culture, causing the following changes:

1. Change of values. We are observing increasing importance of humanitarian values as global corporations are paying more attention to humanitarian issues, such as helping those affected by war. Responsibility for actions is evolving as corporations are more aware of responsibility for their actions and impact on society.

2. Change of norms. There are growing expectations about the ethical responsibility of corporations, including their stance on the war in Ukraine. It also finds reflection in transparency and accountability. Corporations must be more transparent and accountable for their actions and decisions.

3. Behavior change. Global corporations provide humanitarian and financial aid to Ukraine, boycott

the russian market and stop cooperation with russian companies.

Conclusions.

Acceleration of globalization processes, intensification of contacts with other cultures lead to the fact that corporate culture, as mainly a form of Western culture of the Late Modern period, penetrates into the cultural space of traditional societies and asserts itself in it. First of all, it affects the business world of traditionally oriented societies, in which it performs a culture-trading function and is one of the modernization factors, demonstrating high adaptability and preserving its formal characteristics in any national environment.

In the framework conditions of multiculturalism and global management, there are significant transformations in corporate culture. They are primarily related to the formation of virtual global offices in which employees with different social, political, and ethnic preferences cooperate. They have different levels of professional training, education, etc. To optimize interpersonal relations in such a corporation, adapt employees to the corporate style and remove social conflicts and tensions, it is necessary to develop a program of social partnership, based on a call for both external and internal dialogue.

Thus, globalization, fierce competition, the need to find and effectively implement innovations determine new tasks and parameters of the functioning of corporate culture: first, the policy of supporting and encouraging creative activity and innovation of employees. In dynamic corporations that flexibly respond to challenges from the outside, such an approach to business, such an attitude to work becomes the most important requirement for all categories of employees, for all levels of management. Creating an atmosphere of employees' confidence when their constructive initiatives are seriously and interestedly considered by the management, increases the innovativeness of production and develops the intellectual capital of the corporation.

Secondly, the awareness of employees about management plans aims to present directions for improving their activities and concentrate their efforts on solving new tasks and goals of the corporation. Thirdly, the transnational nature of the economic activity of corporations requires taking into account the national, socio-cultural characteristics of employees in the process of forming a unified corporate spirit. Fourth, the creation of general cultural conditions allows employees to determine how their production potential can be combined with the goals of the corporation and find new forms of cooperation.

Globalization is an inevitable process that significantly affects corporate culture. Corporations that can adapt to globalization will be able to increase their competitiveness in the global market.

REFERENCES

- Coetzee, F. (2023). *Cultivating a Creative Company Culture for All: Nurturing Innovation and Engagement*. Retrieved from <https://nlpwithpurpose.medium.com/cultivating-a-creative-company-culture-for-all-nurturing-innovation-and-engagement-55f214c33632>
- Culture: How to Build a Positive and Responsible Corporate Culture with Corporate Social Responsibility Values. (2024). *Faster Capital*. Retrieved from <https://fastercapital.com/content/Culture--How-to-Build-a-Positive-and-Responsible-Corporate-Culture-with-Corporate-Social-Responsibility-Values.html>
- Erdurmazli, E. (2020). *Effects of Information Technologies on Organizational Culture: A Discussion Based on the Key Role of Organizational Structure*. Retrieved from <https://www.intechopen.com/chapters/72534>
- Ivanova, I. V. (2021). Social and Pedagogical Prerequisites of the Formation and Development of Culturological Approach. Perspectives and Innovations of Science. *Pedagogics. Psychology. Medicine Series*, 3(3), 46-56. [https://doi.org/10.52058/2786-4952-2021-3\(3\)-46-56](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2021-3(3)-46-56)
- Ivanova, I. V., Borovyk, T. M., Zalozna, T. H., & Rudenko, A. Ju. (2023). Artificial Intelligence Use in Marketing. *Marketing and Digital Technologies*, 7(2), 32-42. <https://doi.org/10.15276/mdt.7.2.2023.3>
- Mayhand, D. E. (2020). *Globalization: Understanding the Impact of Cultural Differences in Global Organizations*. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/339269779_Globalization_Understanding_the_Impact_of_Cultural_Differences_in_Global_Organizations
- Maynard, A. E., & Chaudhary, N. (2021). *Globalization, Culture, and Development: Concepts, Clarifications, and Concerns*. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/348640239_Globalization_Culture_and_Development_Concepts_Clarifications_and_Concerns
- Pavićević, M., Karim, M. R., & Larik, A. R. (2022). *The Impact of Globalization on Corporate Culture in the Time of Covid-19*. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/356804367_THE_IMPACT_OF_GLOBALIZATION_ON_CORPORATE_CULTURE_IN_THE_TIME_OF_COVID-19

Oleksandr Hnatovych Lototsky's Struggle with His Own and Others for the Autocephaly of the Ukrainian Church

UDC: 94:329

DOI: <https://doi.org/10.15421/172428>**Bondar Serhii**Ph.D. Student, <https://orcid.org/0000-0003-2844-3914>, s19021987@gmail.com*Dragomanov Ukrainian State University (Kyiv, Ukraine)*

Abstract

Relevance. Ukrainian church construction, which began in the first half of the 20th century, has not lost its relevance even today. Deep internal psychological and social prerequisites are still important today.

The purpose of the article is to reveal the role and views of Oleksandr Hnatovych Lototskyi on Ukrainian church construction during the First National Liberation Struggle. Oleksandr Hnatovych focuses the attention of the Ukrainian church movement precisely on the acquisition of autocephaly of the Ukrainian Orthodox Church. His activity is filled with the need for national church formation, and therefore the creation of a national autocephalous Orthodox Church in Ukraine.

The results. Oleksandr Hnatovych Lototsky is a systematic and consistent statesman whose goal was the development of the Ukrainian autocephalous Orthodox Church. It was independent in its administration from the Russian or from any other autocephalous church.

Conclusions. Due to the circumstances in which the Ukrainian national state formations of the first half of the 20th century found themselves, the success of their ecclesiastical intentions was directly dependent on the state-building processes and the ability of these states to fight for their independence and recognition by other states. The recognition of the Ukrainian church became a hostage to the success and recognition of Ukrainian state entities from foreign countries on the one hand, and on the other - the reluctance of the episcopate to establish national church structures.

Keywords: Oleksandr Lototsky, Simon Petliura, Volodymyr Vynnychenko, Mykhailo Hrushevsky, Autocephalous Church, Orthodox Church, Ukrainian State, Directory of the Ukrainian People's Republic, Ukrainian People's Republic

Боротьба Олександра Гнатовича Лотоцького зі своїми та чужими за автокефалію української церкви

Бондар Сергій*Український державний університет імені Михайла Драгоманова (Київ, Україна)*

Анотація

Актуальність. Українське церковне будівництво, що взяло своїм початком першу половину XX століття, не втратило свою актуальність і в сьогоденні. Глибокі внутрішньо-психологічні та соціальні передумови важливі і по сьогоднішній день.

Метою статті є розкриття ролі та поглядів Олександра Гнатовича Лотоцького на українське церковне будівництво часів Перших національно-визвольних змагань. Олександр Гнатович фокусує увагу українського церковного руху саме на здобутті автокефалії української православної церкви. Його діяльність сповнена необхідністю національного церковного становлення, а отже створення національної автокефальної православної церкви в Україні.

Результати. Олександр Гнатович Лотоцький є системним та послідовним державним діячем метою діяльності якого була розбудова української автокефальної православної церкви. Він був незалежним у своєму управлінні від російської чи від будь-якої іншої автокефальної церкви.

Висновки. У зв'язку з обставинами, в яких опинилися українські національні державні утворення першої половини XX століття, успіх їх церковних намірів потрапляв в пряму залежність від державотворчих процесів і здатності цих держав до боротьби за їх самостійність і визнання з боку інших держав. Визнання української церкви ставало заручником успіху та визнання українських державних утворень від іноземних держав з одного боку, а з іншого – небажання єпископату становлення автокефальної української православної церкви. До того ж і Константинопольський патріархат мав свою гру, оскільки ситуація церковної невизначеності на теренах колишньої Російської імперії надавала йому можливості проявити свою роль як Вселенського патріархату, виконуючи роль посередника та арбітра між різними таборами.

Ключові слова: Олександр Лотоцький, Симон Петлюра, Володимир Винниченко, Михайло Грушевський, Автокефальна церква, Православна церква, Українська Держава, Директорія УНР, Українська Народна Республіка

Вступ.

Українське церковне будівництво потрапляло в пряму залежність від тих процесів, що ставали фундаментом українського державного будівництва. Власне в українському церковному будівництві утверджувався принцип: у незалежній та визнаній державі має існувати автокефальна церква. У відповідності до цього успіхи національного будівництва становили підвалини до розвитку та утвердження української церкви, а їх поразка вела до повного нівелювання успіхів у церковних процесах.

Такий стан речей свідчив з одного боку про всенародний та національно-обумовлений процес церковної розбудови, а з іншого боку приреченість українського церковного руху відтворювати шлях національного становлення українських державних утворень з їхніми проблемами та невизначеностями, і, подібно до того як окремі державні діячі впливали на долю Української Народної Республіки та Української Держави, окремі діячі українського церковного руху задавали вектор українського національного церковного будівництва. Особливе місце в ньому займав Олександр Гнатович Лотоцький, який впродовж усього періоду перших національно-визвольних змагань українського народу 1917-1920 років послідовно відстоював ідею необхідності автокефалії української православної церкви.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій.

Широкі панорамні уявлення про церковні процеси і ставлення до церковного питання з боку українських державних утворень, які відбувалися в добу перших національно-визвольних змагань народу 1917 – 1920 років, дають насамперед праці Дмитра Дорошенка «Історія України 1917–1923 рр.» (1932) в двох томах, Ульяновського Василя Іринарховича «Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (доба Центральної Ради) (1996) та Гетьманату Павла Скоропадського (1997)», Полонської-Василенко Н. «Історія України: у 2 т.» (1995), Євсєєвої Т. М. «Російська православна церква в Україні 1917 – 1921: Конфлікт національних ідентичностей у православному полі» (2005). Більш предметно висвітлені думки та позиція Олександра Гнатовича в його ж працях, зокрема «Сторінки минулого» (1934), «В Царгороді» (1939), «Українські джерела церковного права» (1931) та «Симон Петлюра» (1936). Крім того, значну роль в написанні статті відіграли збірки документів та матеріалів «Українська Центральна Рада: документи і матеріали: у 2 т.» (1996), «Лицар праці і обов'язку: збірник присвячений пам'яті проф. Олександра Лотоцького» (1983).

Метою статті є розкриття ролі та поглядів Олександра Гнатовича Лотоцького на українське церковне будівництво.

Результати.

Подібно до того як розгорталися події перших національно-визвольних змагань українського народу

1917 – 1920 років в їх політичному зростанні, від боротьби за автономію, як результату національного самовизначення в рамках російської держави, що було провідним прагненням на першому етапі діяльності Української Центральної Ради та про яку мріяв Павло Скоропадський, до чіткої орієнтації на соборну незалежну державу, необхідність боронити яку чітко підкреслювали як документи Української Центральної Ради після Четвертого Універсалу, так і за Директорії УНР, розвивалися й церковні прагнення українського народу.

За Української Центральної Ради боротьба за українську церкву, незважаючи на те, що в окремих діячів була ідея проголошення автокефалії, йшла насамперед за українізацію літургії та проповідей і української церковної освіти, а також повернення до традицій, що існували в українській церкві до поглинання її російською. Держава ж за доби Української Центральної Ради в загальній дистанціювалася від церковного руху та вважала його приватною справою, обмежившись існуванням Департаменту ісповідань, метою якого була координація відносин держави та церкви. То вже за Гетьмана держава вбачала за необхідне вести діалог з церквою та формувати державну політику у її справах, для чого і було створено міністерство ісповідань Української Держави з одного боку та Найвищу Церковну Раду зусиллями міністра ісповідань Української Держави Василя Зеньківського з іншого.

Починаючи з 28 жовтня 1918 року, дня коли міністром ісповідань Української Держави стає Олександр Гнатович Лотоцький, орієнтація на те, що в незалежній державі має бути автокефальна церква стала остаточною. Апогеєм цього став «Закон про Верховну владу в Українській автокефальній православній митрополичій церкві» від 1 січня 1919 року, прийнятий Директорією УНР за сприяння Олександра Гнатовича, як тимчасового комісара міністерства ісповідань. (Смолій, 2009, с. 277-278).

Попри те, що Олександр Лотоцький був одним з найяскравіших діячів українського церковного руху доби перших національно-визвольних змагань українського народу 1917-1920 років, він досі належить до маловивчених постатей життя та діяльності яких заслуговують на найглибше вивчення. Сам життєвий шлях Олександра Гнатовича сприяв тому, що він став одним із перших та найбільш запеклих борців за автокефалію української церкви.

Народився Олександр Гнатович Лотоцький в селі Бронниця, що зараз входить до Могилів-Подільського району Вінницької області, 9 березня 1870 році. Здобув початкову освіту в Шаргородській та Тульчинській духовних школах, згодом навчався у Подільській (з 1884-1889 рр.), Тифліській (з 1889-1890 рр.) і Київській (з 1890-1891 рр.) духовних семінаріях. За час навчання в семінаріях Олександр Гнатович активно займався просвітницькою та

громадською роботою. 1892-1896 рр. навчався в Київській духовній академії. Впродовж 1897-1900 рр. працював у Києві в контрольній палаті держконтролю. З 1900-1917 рр. жив у Санкт-Петербурзі та працював у держконтролі.

Живучи в Санкт-Петербурзі, Олександр Гнатович був активним членом української громади міста. Займався активною видавничою діяльністю. З 1900-1914 рр. був заступником голови «Благодійного товариства видання загальнокорисних та дешевих книг», секретарем «Товариства імені Т. Шевченка для допомоги нужденним уродженцям Південної Росії, хто вчиться у вищих навчальних закладах Санкт-Петербурга». Не минав Лотоцький й політичної діяльності, будучи членом Товариства українських поступовців та членом української радикально-демократичної партії. У березні 1917 року Олександр Гнатович був обраний заступником голови Союзу українських автономістів-федералістів. Згодом переїздить до Києва, де входить до першого скликання Української Центральної Ради. З 1 вересня по 20 листопада 1917 року обіймає посаду Генерального писаря Генерального секретаріату Української Центральної Ради. Займав посаду держ. контролера УНР з березня по квітень 1918 в уряді Голубовича та з 28 жовтня по 14 листопада був міністром ісповідань Української Держави. У грудні 1918 року стає тимчасовим комісаром міністерства ісповідань Української Народної Республіки. З січня 1919 р. по березень 1920 р. перебував у Стамбулі у якості надзвичайного посла із місією переговорів про визнання української автокефалії Вселенським патріархом. Протягом 1920-1939 рр. перебував в еміграції, де й помер. (Смолій, 2009, с. 277-278).

З перших днів по прибуттю до Києва в умовах початку розгортання перших національно-визвольних змагань українського народу 1917-1920 років Олександра Лотоцького було призначено Генеральним писарем Української Центральної Ради. На час відсутності Володимира Винниченка Олександр Лотоцький виконував обов'язки генерального секретаря внутрішніх справ та голови Генерального секретаріату Української Центральної Ради. (Українська Центральна Рада, 1996).

Втім стан справ та спрямованість в діяльності Генерального Секретаріату Української Центральної Ради його не влаштовувала. Він згадував це наступним чином: «Переїхавши з Петербургу на Україну попав я у вересні 1917 року на становище Генерального писаря Генерального Секретаріату України, але за якихсь три місяці вийшов з нього (вже за устрою міністеріяльного), коли не міг миритися з характером його ділової чинності». (Лотоцький, 1928, с. 9). Паралельно відродженню української держави відбувалося й відродження української церкви. Аналізуючи позиції проукраїнських сил в церкві на початку перших національно-визвольних

змагань українського народу 1917-1920 рр. в третій частині своїй праці «Сторінки минулого», Олександр Гнатович Лотоцький приходить до висновку, що князі церкви в особі єпископів, архієпископів та митрополитів з часів поневолення українського народу перетворилися на зброю самодержавного імперського режиму. Тому варто звертати увагу й опиратися не на них, а на парафіяльних священників, хоч звісно навіть ця найближча до простого українського люду верства духовенства теж оглядалася на світську та духовну владу в своїй діяльності, проте в їхньому повсякденному житті відбувалися контакти та взаємний вплив з простим народом, а тому саме для них стають зрозумілими прагнення та інтереси української людності. Насамперед саме в середовищі сільського духовенства виникає цілий прошарок молоді, що присвячує себе інтересам українського національно-державного визволення.

Олександр Лотоцький в цій же праці звертає увагу, що ще задовго до революції молоде покоління з духовного стану брало участь у національних змаганнях шляхом утворення українських гуртків в середовищі духовних шкіл. Попри те, що життя тих часів важко було назвати несприятливим для людей молодого віку, найбільш яскравими представниками молодого покоління такого духовенства були о. Лука Скочковський, о. Степан Кедриновський, його літературним псевдонімом був «Юрковича», та вчитель духовної семінарії, який став видатним діячем національного руху. Саме такі церковні діячі вплинули на церковне життя доби революції, виховавши в цих гуртках цілу плеяду національних церковних діячів. Саме завдяки їх повсякденній діяльності виникла внутрішньо-церковна опозиція пануючій русифікації та російській церковній бюрократії. (Лотоцький, 1934, с. 371-372).

Спочатку український церковний рух був поза увагою більшості державних діячів Центральної Ради. Фактично лише власне Олександр Лотоцький був єдиним членом Генерального секретаріату, що розумів важливість церковної справи. (Полонська-Василенко, 1995, с. 468). В умовах повної байдужості до церковного питання з боку української влади, будучи єдиним представником у владі, Олександр Лотоцький фактично взяв на себе завдання обстоювати та ширити думку в урядових колах про важливість церковної справи.

В той час, коли Українська Церковна Рада звернулася до Володимира Винниченка з ініціативою надання їй офіційного статусу, він всіляко намагався дистанціюватися від цього, обґрунтовуючи це тим, що він соціаліст і церкви не визнає. Після відмови Винниченка Українська Церковна Рада порушила питання свого офіційного статусу перед Генеральним Секретаріатом України. Лотоцький описував ці події наступним чином: "Ту справу довелося в

Генеральному Секретаріаті довелося реферувати мені, як генеральному писареві, бо ресорт духовних справ не був представлений в Секретаріаті. Я доводив конечну потребу увести церковно-адміністративні справи у загальне річище діяльності української влади... Це конче потрібно було зробити, коли не було формально проведено відокремлення церкви від держави, і поки чужоземний у нас єпископат користувався державним апаратом та всякими засобами влади. Справа ця не знайшла вирішення в Генеральному Секретаріаті. Опісля я реферував її в Центральній Раді. Тут вона викликала бурхливі дискусії, які привели до резолюції в тім сенсі, що державним ідеалом нашим є такий устрій, де релігія мусить бути приватною сферою життя. Отже, справа залишилася *in statu quo ante*. І сталося це тому, що тодішні політичні чинники не були свідомі ні своїх прав, ні своїх обов'язків у церковних справах... Надаючи чужоземному єпископату всі права й засоби державної влади, українські політики, ухиляючись від необхідного контролю над тією владою, давали тому ворожому чиннику цілковиту волю і змогу до найбільшого самоправства та зловживання на шкоду українським інтересам". (Богдан, 1983, с. 43-44).

У такий спосіб держава за доби Центральної Ради головним чином ігнорувала церковне питання, що не могло не йти в розріз з національними інтересами. В таких умовах Олександр Гнатович був одним із небагатьох державних діячів, які ще за доби Центральної Ради підіймали церковне питання та відстоювали його важливість, як складової національного поступу. Саме Олександр Гнатович був ініціатором створення окремого органу виконавчої влади, який би опікувався питаннями церкви. Ця пропозиція знайшла прихильність у Винниченка, Сташенка та Левицького. (Дорошенко, 1932) Проте до конкретних справ дійшло вже за нового уряду, коли на чолі Ради Народних Міністрів став Всеволод Голубович. Саме тоді у січні 1918 року при Міністерстві внутрішніх справ був створений Департамент ісповідань. Проте влада Української Народної Республіки та церковні ієрархи бачили в цьому органі лише формальну інституцію. (Ульяновський, 1997а, с. 52-56).

З гетьманським переворотом, в результаті якого прийшов до влади Павло Скоропадський, тенденції в церковному житті змінилися. Насамперед Гетьман, будучи людиною віруючою, помітив церковне життя і тому прагнув його формалізувати. При цьому в церковній політиці Скоропадського, як і в інших сферах, існувала непослідовність та залежність від позицій та дій його найближчого оточення. Саме тому вектор церковної політики Гетьманату визначався не стільки загальною стратегією, як поглядами міністрів ісповідань, що безпосередньо опікувалися церквою.

На відміну від свого попередника Василя Зеньківського, що дотримувався поступальної

тактики у взаємодії з церквою в якій досягнення в українізації церкви мали йти узгоджено з єпископатом церкви, Олександр Гнатович Лотоцький, розуміючи антиукраїнські настрої єпископату церкви та її повну фінансову залежність від Української Держави, безкомпромісно відстоював невідкладне проголошення автокефалії української церкви.

В своїх спогадах Олександр Лотоцький згадував, що за рішенням Українського Національного Союзу, він та ще п'ять українських діячів увійшли до складу уряду «з метою скерування гетьманської політики на шлях національний». (Ульяновський, 1997b, с. 34-35). Вже з перших днів свого перебування у владі на посаді міністра ісповідань Олександр Гнатович чітко та послідовно проводив ідею автокефалії української церкви. На одному з перших засідань Ради міністрів Української Держави в якості міністра ісповідань Української Держави Лотоцький підняв питання про проголошення автокефалії української церкви вже на найближчій осінній сесії Всеукраїнського Церковного Собору. Олександр Гнатовичу вдалося переконати Раду міністрів Української Держави в необхідності такого рішення. Тому декларацію було прийнято майже одностайно. Після цієї ухвали 12 листопада 1918 року Лотоцький відвідав сесію Всеукраїнського Церковного Собору. На Соборі Олександр Гнатович виступив з промовою, в якій йшлося про термінову необхідність проголошення автокефалії з огляду на нинішній стан співпраці між державою та церквою і інтереси держави. (Дорошенко, 2002, с. 231-232), (Полонська-Василенко, 1995, с. 502). Цією промовою було розпочато боротьбу за автокефалію української церкви не на рівні громадських організацій чи окремих діячів, а саме на державному рівні.

Власне зі сформульованого в тексті виголошеної промови Олександром Гнатовичем стає зрозуміло, що поступальна тактика в діалозі між церквою та державою за його попередника не лише не дала результату, а й спрацювала проти українізації церкви. В промові містився аналіз діяльності попереднього міністра ісповідань Української Держави – Василя Зеньківського та висловлена думка про її хибність. Оскільки становище церкви в Україні є відмінним від того, що є в Росії, то й церква мусить рахуватися з вимогою держави про автокефалію. І що в самостійній державі за визначенням має бути саме автокефальна церква. Лотоцький констатував, що створена Найвища Церковна Рада стала не стільки інструментом українізації церкви, як легітимізації антиукраїнських сил в діалозі між церквою та державою, що не влаштовує державу. Тому церква має корегувати свою позицію з урахуванням інтересів держави, які на даному етапі полягали в автокефалії української церкви. (Дорошенко, 2002, с. 231-232). Таким чином для діалогу між шовіністичним єпископатом та Українською Державою настав момент істини. Проте завершити розпочату справу Олександр Лотоцькому

не вдалося. Вже 13 листопада 1918 року було утворено Директорію, а 14 листопада 1918 року було проголошено Скоропадським федеративну грамоту та почалося антигетьманське повстання Директорії.

Відразу після перемоги Директорії та відродження Української Народної Республіки питання про автокефалію української церкви постало з новою актуальністю. Тимчасовим комісаром міністерства ісповідань було презначено Олександра Лотоцького, що спряло завершенню розпочатої ним справи. Головним досягненням його на цій посаді було прийняття Директорією УНР «Закону про Верховну владу в Українській автокефальній православній митрополичій церкві» від 1 січня 1919 року. (Смолій, 2009, с. 277-278).

Структура церкви відповідно до нього була наступною: вища церковно-законодавча судова та адміністративна влада належала Всеукраїнському Церковному Соборові. Рішення собору, що мають церковно-державне значення або вимагають державних грошей, потребують затвердження законодавчих державних органів. Для безпосереднього керування справами церкви утворюється церковний синод у складі двох єпископів, одного протоієрея, одного священника, одного диякона, трьох мирян і одного священника від військового відомства. До справ синоду належать справи релігійні, адміністративні, освітні, контрольно-ревізійні. На засіданні синоду має бути присутній державний представник. Грошове утримання церковній владі Української автокефальної церкви з усіма її органами управління виплачується із державної скарбниці. Український церковний синод для керування своєю діяльністю та скликання церковного собору видає накази, які мають бути затвердженими урядом Української Народної Республіки. Таким чином «Закон про Верховну владу в Українській автокефальній православній митрополичій церкві» відповідав сімнадцятому правилу Четвертого Вселенського Собору, згідно якого адміністративний церковний поділ йде вслід за державним. (Лотоцький, 1931, с. 297-298).

В оцінці діяльності тих чи інших українських державних діячів доби перших національно-визвольних змагань українського народу 1917-1920 рр. Олександр Лотоцький використовував призму церковного питання. Особливо цікавою з цієї точки зору є оцінка постаті та діяльності Симона Петлюри. Оскільки попри формальне головування Володимира Винниченка в Директорії Української Народної Республіки, провідну роль в ній відігравав Симон Петлюра. Саме його позиція мала найбільшу вагу в Українській Народній Республіці доби Директорії. Про Петлюру він писав наступне: "Характерним, з погляду всесторонності планів Симона Петлюри щодо державного будівництва, є той факт, що він, протилежність більшості державних людей наших, не ігнорував чинника церковного в справі

державного будівництва, навпаки – надавав цьому чиннику широке значіння – і засаднича й органічне. Не маю можливості спинитися цим разом на тих міркуваннях, які подає Симон Петлюра в листуванні з мною з приводу певних явищ в нинішній церкві на Україні (загально кажучи, висліди його з цього приводу – не позитивні). Обмежусь лише одним офіційним документом, що в йому яскраво виявилися засаднича думка його про значіння церковного чинника в справі нашого державного будівництва. Це – лист його до тодішнього міністра ісповідань І. Огієнка 19. XII. 1921р., присланий в копії і мені для ознайомлення та подання opinii.

Зовсім не торкаючись справи церковної з погляду внутрішньої її суті, беручи її лише з того боку, яким вона дотикається життя зовнішнього, в даному разі – державного, і через те виходить в обсяг державного права, Симон Петлюра висловлює з цього державного становища міркування, які могли й можуть показатися дивними для людей, які трактують дану громадську справу з погляду значіння її лише для особистого сумління людини з ґрунту державної думки він не вагається прийти до кінцевих вислідів, коли ті висліди логічно доцільні до ясності й послідовності його думки цілком відповідає сміливість його погляду в тій справі, що вважається за справу вузького кола фахівців, а проте надзвичайно легко кожним, кому лише охота, трактується". (Лотоцький, 1936, с. 50-51).

Олександр Гнатович високо оцінює міркування Симона Петлюри довкола української церкви, визнає факт необдуманості та відсутності тягlosti в українській церковній справі. В особі Симона Петлюри Лотоцький бачив державного діяча, що є його однодумцем, для якого ідея необхідності автокефальної православної церкви в незалежній українській державі є природною та очевидною, тому такою, що заслуговує державної уваги та підходу. Підкреслюючи державницьку позицію Симона Петлюри щодо церкви, Олександр Лотоцький наводить наступний текст Петлюри: "Зупиняючись на справі автокефалії української церкви, я гадаю, що ми повинні цілком послідовно розкрити зміст цієї формули і зробити логічні висновки з нього. Очевидна річ, що належними постановами тимчасових вищих органів української церкви (в формі соборів), подиктовані політичними мотивами київських ухвали 1918 р., що постановили залежність нашої церкви от Московського патріарха, будуть скасовані. Але я гадаю, що цим скасуванням справи цілковитої автокефалії нашої церкви ми на ґрунт непохитний ще не поставимо; необхідно піти і надати такі форми самостійництву нашої церкви, які б відповідали державним інтересам української нації і були б логічним завершенням ідею про церковну автокефалію". (Лотоцький, 1936, с. 50-51).

Прийняття «Закону про Верховну владу в Українській автокефальній православній митропо-

личій церкві» не завершує боротьби за українську церкву тому, що поставало питання визнання української церкви іншими православними церквами. Для цього Олександр Гнатів очолив відновлену у 1919 році дипломатичну місію при Константинопольському патріархаті. Проте великої прихильності з боку Вселенського патріарха до українського церковного руху не було, тому в значній мірі сподівання Лотоцького були марними.

Для Вселенського патріархату питання майбутнього статусу та юрисдикції православних церков на територіях, які входили до Російської імперії, зокрема й України, залежало від успіху національно-визвольних змагань їхніх країн. Це частина реалізації політики Вселенського патріарха щодо Московського патріархату. Лише сама можливість посередництва в автономізації Церков на теренах колишньої Російської імперії розглядалася як суттєвий здобуток Константинопольського патріархату. Шовіністично налаштований та надміру амбітний єпископат Росії, що за часів Російської імперії міркував про поглинання грецької церкви російською та про відсутність в російській церкві патріарха, а у Константинополі базилевса, як перспективи поглинання Константинополя Росією, наразі мусів шукати прихильності Вселенського патріарха в протидії національним церковним рухам. Константинопольський патріархат тішився вже самим фактом розв'язання «внутрішньоросійських» протиріч на всеправославному рівні. Це було яскравим свідченням місця та впливу Константинопольського патріархату як лідера в православному світі. Утвердившись в своєму домінуванні над православними церквами, після Першої світової війни намагався закріпити свої позиції на з'їзді християнських спільнот 1920 року та майбутньому Вселенському соборі (Трошинський, 1994). В своїх амбіціях Константинопольський патріарх не міг не рахуватися з тим, що до Паризької мирної конференції, яка остаточно юридично оформила розпад Російської імперії вигідніше за все було утримуватися від надання автокефального статусу новим православним церквам.

В своєму звіті Іванові Огієнку Лотоцький писав про позицію Вселенського патріарха наступним чином: «Вселенський патріарх поінформований і щодо фактичного становища автокефальної справи, і щодо канонічних основ її. Але...патріархат дуже рахується з політичною ситуацією і не відважиться на рішучий крок, аж доки політичне становище наше не прибере сталості. Бо інакше загрожують йому великі небезпеки, коли б відродилася єдина Росія. Духовні політики візантійські дуже на те зважають і автокефалії нашої при теперішній ситуації не визнають». (Євсєєва, 2005). Не сприяло визнанню української автокефалії й становище Української Народної Республіки в боротьбі за національну

державність. Виходячи з цього Вселенський патріархат намагався демонструвати прагматизм в питанні церковних суперечок. Місцєблуститель патріаршого престолу Доротей вважав за необхідне відкласти вирішення питання автокефалії української церкви до спокійніших часів.

Таким чином Вселенський патріарх ставив визнання автокефалії української церкви в залежність від успішності національно-визвольних змагань українського народу 1917-1920 років та досягнення внутрішньо-церковного консенсусу довкола питання автокефалії української церкви. Таким чином вихідною, власне церковною, умовою визнання автокефалії української церкви було консолідоване рішення Помісного Собору, довкола якого мають об'єднатися єпископат, пресвітери та миряни. А такого консенсусу якраз і не було. Навіть спроби скликати Всеукраїнський Церковний Собор після «Закону про Верховну владу в Українській автокефальній православній митрополічій церкві» від 1 січня 1919 року, а також відновити діяльність Українського священного синоду зазнали цілковитого краху. Тож було зрозуміло, що швидкого визнання української автокефалії з боку Константинопольського патріархату не буде.

Суттєвою перешкодою українській автокефалії, на рівні з відсутністю національного єпископату та незрозумілості результату національно-визвольних змагань українського народу 1917-1920 років, була й потужна антиукраїнська пропагандистська кампанія, розгорнута російським єпископатом в Константинополі та Європі. Російську Православну Церкву від України в православному світі представляли насамперед Одеський митрополит Платон (Рождественський) та Київський митрополит Антоній (Храповецький). Київський митрополит Антоній (Храповецький) до того ж був ще й екзархом Константинопольського патріарха для православних віруючих Галичини.

Таким чином проголошення автокефалії української церкви у відповідності до «Закону про Верховну владу в Українській автокефальній православній митрополічій церкві» від 1 січня 1919 року мало своїм наслідком й втручання у справи самого Вселенського патріархату. Це вже могло сприйматися як неповага до Константинопольського патріархату з боку влади Української Народної Республіки.

Отже, Олександру Гнатіву довелося докласти титанічних зусиль для подолання негативного іміджу, створеного українській владі, орієнтованим на Росію українським єпископатом. Хоча митрополит Доротей не виступив проти Олександра Лотоцького, як українського посла, та навіть захистив його від нападів проросійського єпископату, він все ж не міг в повній мірі ігнорувати їх позицію, оскільки їх авторитет як духовенства, що висловлює соборну

волю як Російської Православної Церкви загалом, так і українських єпархій зокрема, був значно вищим з канонічної точки зору ніж зусилля держави. Отже, виходячи з того, не доводиться дивуватися, що у грецьких єпископів виникали сумніви довкола української автокефалії в контексті міфів про роль в ній греко-католицького митрополита Андрея Шептицького.

В своїх праці, що отримали назву "В Царгороді", Олександр Гнатович виділив окреме місце спогадам про боротьбу за автокефалію та імідж Української Народної Республіки в очах місцеблюстителя Патріаршого престолу та решти грецького єпископату.

Справа автокефалії української церкви, на погляд Лотоцького, мала майже таке значення як і справа державної незалежності. Тому для супротивників української національної держави було природно заперечувати право на самостійне існування української церкви, при цьому як правило згадується, що така церковна самостійність грубо порушувала б церковні канони. При цьому такий аргумент, на думку Олександра Лотоцького, був не більше ніж демагогічним прийомом, оскільки насправді мало хто розуміє природу церковного канону з погляду його змінності, і тим більше мало хто розуміє зміст і характер канонів, які стосуються автокефалії церкви. Тож, користуючись необізнаністю громади, можна безкарно користуватися аргументами канонічності в певності, що не зустрінеш відповіді. (Лотоцький, 1939, с. 80-81).

Отже, сам процес обговорення автокефалії містив в собі цілий ряд риторичних та психологічних перешкод, які потребували нівелювання для конструктивного обговорення власне самого питання автокефалії. Навіть в самих своїх спогадах Олександр Гнатович виділив кілька сторінок для пояснення самих термінів «канони» та «автокефалія». В своїх мемуарах Лотоцький, пишучи про складність свого завдання, згадував: "На канонічних засадах та на українських церковно-національних традиціях і мав я провадити справу визнання автокефалії української церкви перед царгородським патріархатом. Сей останній – патріархат «селенський» – користується перевагою чести, першенства серед інших східних патріархів, наслідок старої традиції, зв'язаної з маєстатом колишньої візантійської імперії, тому визнання автокефалії української церкви з боку селенського патріарха уважалося, як і взагалі таких випадках вважається, за річ дуже пожадану в справі оформлення незалежності.

Завдання стояло переді мною нелегке. Церковні круги взагалі надто консервативні щодо зміни якого будь status quo, а тут ще прилучилися досить прикрі сторонні ускладнення, що стояли на перешкоді в моїх пертрактаціях з патріархатом або невідповідно впливали на його засадниче уособлення спеціально

в справі автокефалії української церкви". (Лотоцький, 1939, с. 86).

Окрім об'єктивних складнощів, що виникали на шляху визнання української автокефалії були й суб'єктивні. Насамперед це стосувалося проросійського духовенства, що вдалося до активної протидії діалогові між дипломатичною місією Української Народної Республіки, яку представляв Олександр Гнатович Лотоцький Вселенського патріархату. З метою антиукраїнської боротьби до Константинополя прибуло відразу кілька впливових церковних ієрархів і значних церковних діячів. Серед них зокрема був Одеський митрополит Платон (Рожественський), Київський митрополит Антоній (Храповецький), Кишинівський архієпископ Анастасій, Волинський архієпископ Євлогій (Богословський), Київський вікарій Никодим. (Лотоцький, 1939, с. 89).

Більшість із перелічених осіб, окрім відвертої ненависті до України та української церковної справи, мали особливу особисту неприязнь до Олександра Гнатовича Лотоцького, як до найбільш послідовного та рішучого борця за українську автокефалію. Як згадував сам Лотоцький, така неприязнь до нього з боку духовенства тяглася ще з Києва та Санкт-Петербурга. Так із Київським митрополитом Антонієм (Храповецьким) Лотоцькому довелося особисто зустрітися в якості міністра ісповідань Української Держави. Протистояння Олександра Лотоцького з Одеським митрополитом Платоном (Рожественським) теж набуло особистого характеру. Подібно до Київського митрополита Антонія (Храповецького), Платон (Рожественський) розпускав про Олександра Гнатовича неправдиві та найчорніші плітки. Власне митрополит Платон (Рожественський) після розмови із Олександром Гнатовичем втік із Києва до Одеси у супроводі протоієрея Титова та його синів – білих офіцерів, які одягли підрясники. (Лотоцький, 1939, с. 89-92).

Висновки.

Підсумовуючи вище викладене, є можливим зробити висновок, що попри активну діяльність і намагання Олександра Лотоцького здобути визнання автокефалії української православної церкви з боку Вселенського патріархату, в той історичний проміжок, зробити це було неможливо. Насамперед із кількох причин. Найголовнішою з них було те, що український церковний рух не мав власних єпископів, окрім архієпископа Олексія (Дородніцина). В значній мірі поразці українського церковного руху сприяла необізнаність українських політичних кіл доби Української Центральної Ради в церковних питаннях та їх ліва орієнтація.

На погляд Олександра Лотоцького, ще однією проблемою, яка завдала суттєвої шкоди українському церковному руху, була поступальна тактика міністра ісповідань Української Держави Василя

Зеньківського. Формулюючи оцінку результатів діяльності міністра ісповідань Української Держави Зеньківського, а без цього неможливо проаналізувати подальшу діяльність та її наслідки у Лотоцького, слід враховувати, що кінцевим результатом своєї діяльності Василь Зеньківський не бачив автокефальної української церкви, подібно до Олександра Лотоцького, а прагнув української церковної автономії в межах російської православної церкви.

Виходячи з цього стає очевидним, що, якщо для Олександра Гнатовича формування органів церковної влади в Україні з російських шовіністів, з огляду на їх особисті амбіції в рамках Російської Православної Церкви, є великою проблемою національного церковного становлення, то для Василя Зеньківського, що вірив в поступову українізацію російського єпископату, було успіхом. Тактична перемога успіху Зеньківського завдала значної поразки самим ідеям автокефалії, оскільки новостворені органи церковної влади стали інструментом не українізації церкви, а боротьби як з українським церковним рухом, так і з українською державою загалом під вивіскою «української церкви».

І останній, проте найважливіший чинник у не визнанні автокефалії за українською церквою була військова та політична слабкість українських державних утворень доби перших національно-визвольних змагань українського народу 1917-1920 рр. Бо, як слушно зауважив Лотоцький в своїх мемуарах, джерелом автокефалії є державна влада і у випадку, якщо Україна на 1 січня 1919 року була сильнішою від своїх опонентів, то це питання було б вирішено на її користь. Про що й натякала пропозиція Вселенського патріархату відкласти розгляд української автокефалії до кращих часів.

Оцінюючи діяльність Олександра Гнатовича Лотоцького та інших борців за українську автокефалію, слід розуміти, що, якщо їх боротьба не призвела до визнання української церковної автокефалії, проголошеної «Законом про Верховну владу в Українській автокефальній православній митрополичій церкві» від 1 січня 1919 року, то заклала значний ідейний та історичний прецедент, який сприяв наданню автокефалії Православній церкві України 6 січня 2019 року, і таким чином реалізувавши мету українського автокефального руху першої половини 20-го століття.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Богдан, Г. (1983). *Лицар праці і обов'язку: збірник присвячений пам'яті проф. Олександра Лотоцького-Білоусенка (Літературна віньєтка Михайла Михалевича)*. Торонто; Нью-Йорк: Євшан-Зілля.
- Дорошенко, Д. (1932). *Історія України 1917–1923 рр.* (В 2 томах, Том 1: Доба Центральної Ради). Ужгород.
- Галушко, К. Ю. (2002). *Дорошенко Д. Історія України, 1917–1923 рр.: документально-наукове видання.* (В 2-х т., Т. 2: Українська Гетьманська Держава 1918 року). К.: Темпора.
- Смолій, В. А. (Ред.). (2009). *Енциклопедія історії України.* (Том 6, Ла – Мі). НАН України. Інститут історії України. К.: Видавниче відомство "Наукова думка".
- Євсєєва, Т. М. (2005). *Російська православна церква в Україні 1917–1921: Конфлікт національних ідентичностей у православному полі.* К.: Інститут історії України, НАН України.
- Лотоцький, О. (1928). Відновлення державної незалежності України. *Тризуб*, 110-111, 9.
- Лотоцький, О. (1931). *Українські джерела церковного права.* Варшава.
- Лотоцький, О. (1934). *Сторінки минулого.* (Ч. 3). Варшава: 3 друк. наук т-ва ім. Шевченка у Львові.
- Лотоцький, О. (1936). *Симон Петлюра.* (Б. м.).
- Лотоцький, О. (1939). *В Царгороді.* Варшава: Друк. Наук. т-ва ім. Шевченка.
- Полонська-Василенко, Н. (1995). *Історія України.* (У 2 т., Т. 2). Від середини XVII століття до 1923 року. К.: Либідь.
- Трошинський, В. П. (1994). *Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище.* К.: Інтел.
- Українська Центральна Рада. (1996). *Документи і матеріали.* (У 2 т., Т. 1 (4 березня – 9 грудня 1917 р.)). К.: Наукова думка.
- Ульяновський, В. І. (1997а). *Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Української Центральної Ради).* К.: Либідь.
- Ульяновський, В. І. (1997б). *Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського).* (Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти. Київ: Либідь.

REFERENCES

- Bohdan, G. (1983). *Knight of work and duty: a collection dedicated to the memory of Prof. Oleksandr Lototskyi-Bilousenko (Literary vignette of Mykhailo Mykhalevych)*. Toronto; New York: Yevshan-Zillya.
- Doroshenko, D. (1932). *History of Ukraine 1917–1923.* (In 2 volumes, Volume 1: The days of the Central Rada). Uzhhorod
- Galushko, K. Yu. (2002). *Doroshenko D. History of Ukraine, 1917–1923: documentary and scientific publication.* (In 2 vols., Vol. 2: The Ukrainian Hetman State of 1918). K.: Tempora.
- Smolii, V. A. (Ed.). (2009). *Encyclopedia of the history of Ukraine.* (Volume 6, La - Mi). NAS of Ukraine. Institute of History of Ukraine. K.: Publishing House "Naukova dumka".
- Yevseeva, T. M. (2005). *The Russian Orthodox Church in Ukraine 1917–1921: The conflict of national identities in the Orthodox field.* K.: Institute of History of Ukraine, NAS of Ukraine.
- Lototsky, O. (1928). Restoration of state independence of Ukraine. *Trident*, 110-111, 9.

- Lototsky, O. (1931). *Ukrainian sources of church law*. Warsaw.
- Lototsky, O. (1934). *Pages of the past*. (Part 3). Warsaw: Out of print. University of Science named after Shevchenko in Lviv.
- Lototsky, O. (1936). *Simon Petliura*. (B. m.).
- Lototsky, O. (1939). *In Tsargorod*. Warsaw: Print. Science t-va named after Shevchenko.
- Polonska-Vasilenko, N. (1995). *History of Ukraine*. (In 2 volumes, T. 2. From the middle of the 17th century to 1923). K.: Lybid.
- Troshchynskyi, V. P. (1994). *Interwar Ukrainian emigration in Europe as a historical and socio-political phenomenon*. K.: Intel.
- Ukrainian Central Rada. (1996). *Documents and materials*. (In 2 volumes, T. 1 (March 4 - December 9, 1917)). K.: Naukova dumka.
- Ulyanovsky, V. I. (1997a). *The Church in the Ukrainian State 1917–1920 (era of the Ukrainian Central Rada)*. K.: Lybid.
- Ulyanovsky, V. I. (1997b). *The Church in the Ukrainian State 1917–1920 (the time of the Hetmanate of Pavlo Skoropadskyi)*. (Study guide for students of higher education institutions. Kyiv: Lybid.

Prospects of Studying the Conditions of Everyday Life During the Lithuanian Period in Contemporary Ukrainian Historiography

UDC: 930:[94:394](477)"13/15"(045)

DOI: <https://doi.org/10.15421/172429>**Makhinko Anna**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0002-1970-7976>, makhinko.anna@iitl.kpi.ua**Ihnatova Liudmyla**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0001-5353-1970>, ignatova.lyudmila@iitl.kpi.ua*National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute" (Kyiv, Ukraine)*

Abstract

Relevance. The history of everyday life has gained popularity in contemporary Ukrainian historiography. The study of everyday practices has become a new fashionable trend, in which the study of daily life in the territories of Ukraine under the protectorate of the Grand Duchy of Lithuania has also found its significant place. The chosen topic is proposed for the first time in Ukrainian historiography.

The purpose. The aim of the article was to establish the prospects for studying the conditions of everyday life in Ukrainian lands during the Lithuanian era through the analysis of contemporary Ukrainian historiography. To achieve this goal, three main factors influencing the development of studies on the history of everyday life in the Lithuanian era were examined: methodology, the specificity of sources, and the academic freedom of researchers in choosing the research topic.

The research methodology is based on the principles of objectivity and historicism, using methods of historical criticism, analysis, and synthesis.

The results. It has been determined that the most significant influence on the possibilities of studying the daily life of the Lithuanian period is played by the specific and fragmentary source base, which affects the chronological framework, as well as those everyday practices that can be studied through the analysis of documentary sources. The digitization of archival materials has opened up new opportunities for researchers of the history of everyday life. The proper quality of new research is ensured through the development of research methods. The appearance of articles on the methodology of the early modern period warns researchers against biased notions that existed in previous centuries. It has been revealed that the subjective factor is the academic freedom of Ukrainian historians, who independently determine the research topics.

Conclusions. The popularity of the history of everyday life in Ukrainian historiography encourages researchers to conduct similar studies. The history of everyday life in the Lithuanian period is a promising direction for historical research.

Keywords: history of everyday life, daily life, everyday practices, Ukrainian historiography, Lithuanian period, early modern period

Перспективи вивчення умов повсякдення литовської доби в сучасній українській історіографії

Махінко Анна, Ігнатова Людмила*Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського» (Київ, Україна)*

Анотація

Історія повсякдення здобула популярність в сучасній українській історіографії. Вивчення повсякденних практик стало актуальною та модною тенденцією у якій вивчення побуту на теренах України під протекторатом Великого князівства Литовського також знайшло своє вагоме місце. Обрана тематика пропонується вперше в українській історіографії.

Метою статті було встановити перспективи вивчення умов буденності на українських землях у литовську добу через аналіз сучасної української історіографії. Для досягнення мети роботи оглянуто три основні фактори впливу на розвиток студій з історії повсякдення литовської доби: методологію, специфіку джерел та наукову свободу дослідників у виборі теми дослідження.

Методологія дослідження побудована на принципах об'єктивності та історизму з використанням методів історичної критики, методів аналізу та узагальнення.

Результати дослідження. З'ясовано, що найбільш вагомий вплив на можливості дослідження побуту литовської доби відіграє специфічна та фрагментарна джерельна база, яка впливає на хронологічні рамки, а також на ті повсякденні практики, які вдається дослідити завдяки аналізу документальних джерел. Виявлено, що цифровізація архівних матеріалів відкрила нові можливості для дослідників історії повсякдення. Належна якість нових досліджень забезпечується шляхом розробок методик вивчення. Поява статей з методології ранньомодерної доби попереджає дослідників від упереджених уявлень, які існували у попередні століття. Як вдалося виявити, суб'єктивним фактором є наукова свобода українських істориків, які самостійно визначають ту чи іншу тему для вивчення.

Висновки. Цифровізація документів литовської доби, методологічна розробка, популярність історії повсякдення в українській історіографії заохочує дослідників до подібних досліджень. Отже, історія повсякдення литовської доби є перспективним напрямом історичних досліджень.

Ключові слова: історія повсякдення, побут, повсякдення, повсякденні практики, українська історіографія, литовська доба, ранньомодерна доба

Стаття надійшла / Article arrived: 19.03.2024

Схвалено до друку / Accepted: 25.04.2024

Вступ.

Історія повсякдення, яка виникла на протидію традиційній історії у середині XX століття (Brewer, 2010, р. 91; Горобець, 2012, с. 9), передбачає погляд на історію очима безмовних, малопомітних соціальних груп шляхом аналізу їх побуту та повсякденних практик (Port, 2015, р. 108). Вона охоплює широкий хронологічний відтинок, зокрема вивчення умов побуту ранньомодерної доби. На сьогодні історія повсякдення є популярним науковим напрямом досліджень в сучасній українській історіографії, тож актуальним є огляд її подальших перспектив у царині історії. Через це, метою роботи було встановити перспективи вивчення умов повсякдення на українських землях у литовську добу через аналіз сучасної української історіографії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Обрана тематика ще не була предметом наукової статті. Тож **новизна роботи** полягає у тому, що вперше оглянуто перспективи напряму історії повсякдення у вивченні буденності литовської доби на прикладі аналізу сучасної української історіографії. Проте ступінь вивчення повсякдення цього періоду в українській історіографії оглянуто у роботах М. Тарасюк (2021; 2022); висвітлення повсякдення шляхти дещо пізнішого часу ранньомодерної доби у історіографії проаналізував І. Гулюк (2022); історіографічні аспекти про жінку цієї самої доби містяться у роботі О. Рідкоус (2013).

Головним джерелом цього дослідження є сучасна українська історіографія, яка відображає накопичення досліджень з історії повсякдення на території України під протекторатом Великого князівства Литовського та переваги і труднощі із якими змушені працювати історики на своєму шляху.

Методологія дослідження сформована на методах історичної критики та огляду, аналізу та узагальнення інформації. У статті застосовано принципи історизму та об'єктивності.

Результати дослідження.

Насамперед, варто визнати, що дослідження повсякденних практик литовської доби на території України регулюються розробкою методології для подібних досліджень, специфікою та станом збереження джерельної бази і врешті-решт зацікавленістю істориків у розвитку студій з історії повсякдення. Якщо перші два аспекти варто віднести до об'єктивно обумовлених, третій залежить виключно від наукової свободи дослідників, тобто суб'єктивних факторів.

Перший фактор – методологія. Набуття популярності історії повсякдення в Україні супроводжувалося також її подальшою критикою через широкий предмет досліджень, ігнорування «тотальної історії» та проблему з тлумаченнями дефініцій (Горобець, 2012, с. 9). Урешті-решт, це спричинило появу дискусій та потребу формування

українського варіанту студій з історії повсякдення (Тарасюк, 2022, с. 12). Наприклад, відтоді вагомий вклад в розробку методології з питань історії повсякдення зробила О. Коляструк. Дослідниця звернула увагу на актуальність подібних досліджень та вагоме значення для історії, адже повторювані повсякденні практики займали найбільшу кількість часу у людському житті. На її думку, умови соціального та матеріального повсякдення існують за певною структурою, яка притаманна суспільству (Коляструк, 2009, с. 46).

Методологія для вивчення литовської доби, яка віддалена від сучасного світосприйняття, повинна мотивувати історика утримуватися від домислів у реконструкції культурного середовища. Складнощі у трактуванні патріархального порядку, нормативні для того часу вчинки, які неприйнятні для сучасності, можуть вплинути на висновки. Специфіка та стиль мови джерел може сформувати помилкові погляди на литовську добу. Подібні приклади періоду Речі Посполитої описані Н. Старченко (2009, с. 168). Інтерпретація джерел литовської доби повинна супроводжуватися постійними згадками про усний вимір буденності досліджуваних питань, який замовчали на аркушах документів або цей вимір був висвітлений лише формально. Наприклад, подекуди документи, що належали шляхті, розкривають повсякдення селянства (Ворончук, 2014а), тож дослідник повинен також орієнтуватися у початковому призначенні опрацьованих джерел литовської доби. Як радить Н. Старченко, скептицизм та недовіра дослідника до тексту «може вберегти від безвідповідальних тверджень» (Старченко, 2009, с. 179).

Другий фактор – джерельна база. Писемні джерела литовської доби, які збереглися до сьогодні, є фрагментарними. Частина матеріалів була зібрана та надрукована протягом XIX століття під час діяльності Київської археографічної комісії для розбору давніх актів при Київському, Волинському та Подільському генерал-губернаторстві (Ясь, 2007). У збірках «Акты Юго-Западной России» відсутній аналіз повсякденних практик у сучасному значенні цього терміну, хоча опубліковані документальні джерела є у нагоді сучасникам для досліджень родини, різних соціальних груп (Архив Юго-западной, 1876; Архив Юго-западной, 1909). Доступ до них є безперешкодним.

Усе-таки, більшість джерел залишаються рукописними та зберігаються в Центральному державному історичному архіві у м. Київ (далі – ЦДІАК). Політика Архівної служби України по цифровізації та оприлюдненні матеріалів в електронних архівах сприяє дослідницьким потребам істориків та надає можливість доступу до електронних матеріалів з будь-якої точки України. Особливо актуальним це питання постало

після COVID обмежень та повномасштабного російського вторгнення на територію України, через що доступ до архівної спадщини тривалий час був обмеженим (Робота архівів під час війни, 2022). Робота із архівними матеріалами онлайн відкриває перед українськими істориками нові перспективи, адже скорочує час доступу до документів, не обмежує місцезнаходження та тривалість доступу дослідника. Наприклад, в електронному архіві ЦДІАК уже містяться оцифровані актові книги повітів Волинського, Брацлавського воєводств і т.д. (Кременецький гродський суд, 2024; Вінницький гродський суд, 2024).

Цей фактор має вирішальний вплив на можливості сучасного історика дослідити ті чи інші повсякденні практики селянства, міщанства та нобілітету на території України. Наприклад, джерельна база змушує істориків розпочинати свої візії здебільшого від XVI століття, оскільки записи більш раннього періоду майже не говорять про побут: харчування, родину та шлюбні практики, виробничу практику, місце проживання тощо. Умови повсякдення литовської доби до початку XVI століття не піддаються дослідженню. Як максимум, джерела відображають макропростір. З огляду на зазначене, такі обмеження простежуються у роботах багатьох українських істориків: Н. Білоус про волинських та київських міщан (Білоус, 2006; Білоус, 2021); І. Ворончук про родину та склад сім'ї ранньомодерної доби (Ворончук, 2012; 2014b); А. Заяця про міські умови життя зазначеного періоду (Заяць, 2010); О. Штанько про виробничі практики волинян (Штанько, 2013); В. Безпалько та І. Кузьмінського про музичне повсякдення (Безпалько, & Кузьмінський, 2019).

Третій фактор, який сприяє приросту праць з зазначеної тематики – **наукова свобода дослідників у виборі теми дослідження**. У радянську добу дослідження умов повсякдення різних соціальних груп було обмеженим, тому що історична наука регулювалася пануючою марксистсько-ленінською ідеологією (Коляструк, 2011, с. 8). Остання заздалегідь визначала погляди та умови життя селян чи шляхти і т.д., відтак поодинокі праці, не уникаючи в цілому ідеологічного нашарування, містили новаторські дослідження.

Історія повсякдення як новий науковий напрям в історичній науці у незалежній Україні з'явиться лише завдяки привнесенню європейського досвіду досліджень та демократизації історичної науки (Коляструк, 2011, с. 8). Утім, варто відзначити приріст кількості досліджень та історичних конференцій з історії матеріального та соціального повсякдення у часи Великого князівства Литовського. Окремі видання, як «Соціум. Альманах соціальної історії» присвячені саме дослідженням у цій царині, а подальші обговорення на конференціях посприяли виникненню

ініціативи «Повсякдення ранньомодерної України». Ідея цих колективних томів полягала у публікації теоретичних та практичних наукових досягнень українських істориків саме під кутом розгляду історії повсякдення (Горобець, 2012, с. 9-10). Редактори томів «Повсякдення ранньомодерної України» свого часу орієнтувалися на фаховість істориків, як зазначав В. Горобець, а не приналежність до конкретної дослідницької парадигми (Горобець, 2012, с. 11). Отже, плюралізм, якого дотримувалися організатори, був побудований на якомога більшому висвітленні умов української буденності без остраху на розлогість концептуальних підходів.

Не зважаючи на це, багато аспектів матеріального та соціального вимірів повсякдення литовської доби залишаються недослідженими та чекають свого дослідника. Нещодавно з'явилися робота А. Заяця (2023) з історії повсякдення євреїв у XVI – першій половині XVII ст. на Волині; стаття М. Бендюка (2017) про харчування роду Острозьких; дослідження Ю. Куцоконя (2022) про те, яку рибу їли на Дубровиці; статті Н. Паламарчук (2018) про їжу у ранньомодерну добу; М. Тарасюк (2023a; 2023b) про одяг у литовську добу та М. Гримашевича (2007) про одяг мешканців Полісся. Проте подальших досліджень потребують такі аспекти, наприклад, як медицина, подорожі, харчові практики литовської доби. Оскільки умови повсякдення литовської доби розкриті лише у поодиноких статтях, українська історіографія потребує одноосібної або колективної монографії з цього питання.

Висновки.

Отже, охарактеризовано сучасну українську історіографію та виявлено, що історія повсякдення українських земель протягом литовської доби набуває популярності у сучасних наукових дослідженнях. Прослідковано, що подібні наукові напрями, які виникли на противагу традиційній історії у середині XX століття, поступово проникають в українську історичну науку від західних колег, тож європейський поступ має досить вагомий вплив. Не зважаючи на це, вітчизняні історики намагаються сформувати український варіант студій з вивчення повсякдення ранньомодерної України.

З'ясовано, що перспективними історію українського повсякдення віддалених епох, включно з ранньомодерною добою, роблять: розробка методологічного апарату по роботі із символічним і складним світом ранньомодерної доби та особливостями джерел; сучасна політика оцифровування документів Архівною Службою України з подальшою публікацією цих матеріалів в електронних архівах та безкоштовним доступом онлайн для громадян та науковців; наукова свобода істориків, яку забезпечила демократизація та гуманізація історичної науки із проголошенням незалежності України. Отже, виникли сприятливі

умови для подібних досліджень, тому ця тематика є актуальною та відповідає вимогам часу.

Встановлено, що специфічна та фрагментарна джерельна база цієї доби впливає на хронологічні рамки праць та визначає ті повсякденні практики, які вдається дослідити. Прослідковується вплив не лише об'єктивних, а й суб'єктивних факторів на студії повсякдення. Загалом, історія повсякдення

все ще є молодим науковим напрямом в українській історіографії, тому більшість аспектів повсякдення залишаються малодослідженими та чекають свого дослідника. Такими є, наприклад, питання медицини, подорожей, культури святкувань у ранньомодерну та зокрема литовську добу. Отже, усі ці чинники роблять вивчення умов повсякдення литовської доби перспективними в сучасній українській історіографії.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Архив Юго-западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов. (1876). Ч. 6: *Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XVI – XVIII веке (1498–1795)*. (Т. I). Киевь.
- Архив Юго-западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов. (1909). Ч. 8: *Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв.* (Т. III). Киевь.
- Безпалько, В., & Кузьмінський, І. (2019). Музичне повсякдення Волині (середина XVI – початок XVII століть). *Текст і образ: актуальні проблеми історії мистецтва*, 1, 5-32.
- Бендюк, М. (2017). Що, чим і де пили та їли за часів князів Острозьких. *Острозький краєзнавчий збірник*, 9, 26-30.
- Білоус, Н. (2006). «Вірність» і «зрада» у світосприйнятті міщанства Київщини та Волині в XVI - першій половині XVII ст. *Соціум. Альманах соціальної історії*, 6, 141-160.
- Білоус, Н. (2021). *За крок до вічності: мешканці міст Волині у світлі тестаментів кінця XVI–XVII століть*. Київ: Видавничий дім «Простір».
- Білоус, Н. (2022). Тестаменти волинських міщан ранньомодерного часу: евристичні можливості джерел та дослідницький інструментарій. *Український історичний журнал*, 4-15. <https://doi.org/10.15407/uhj2022.01.004>
- Вінницький гродський суд, м. Вінниця Брацлавського воєводства. (2024, Квітень). Ф. 44. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Відновлено з https://cdiak.archives.gov.ua/spysok_fondiv/0044/0001/
- Ворончук, І. (2012). *Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники*. Київ.
- Ворончук, І. (2014a). *Актіві книги гродських і земських судів як джерело до історії українського повсякдення ранньомодерної доби*. (Українське повсякдення ранньомодерної доби: збірник документів. 1: Волинь XVI ст.), (с. 6-74). Київ.
- Ворончук, І. (2014b). Інститут опіки: правові норми та повсякденні практики на Волині ранньомодерної доби. *Україна у світовій історії*, 3, 134-150.
- Горобець, В. (2012). *Багатоликий і важко вловлюваний світ повсякдення ранньомодерної України. Повсякденне життя ранньомодерної України*. (Історичні студії у 2 т.: Т. 1: Практики, причини та відхилення повсякденного життя), (с. 9-12). Київ.
- Гримашевич, Г. (2007). Одяг поліщука-шляхтича у XVI-XVII ст. (за матеріалами актових книг Житомирського гродського уряду. Волинь-Житомирщина. *Історико-філологічний збірник з регіональних проблем*, 17, 149-158.
- Гулюк, І. (2022). Сучасна українська історіографія про повсякденне життя шляхти ранньомодерної доби. *Українознавство*, 1(82), 131-145. [https://doi.org/10.30840/2413-7065.1\(82\).2022.255049](https://doi.org/10.30840/2413-7065.1(82).2022.255049)
- Заяць, А. (2010). Міщани поміж Литовськими Статутами і практикою життя. *Соціум. Альманах соціальної історії*, 9, 9-19.
- Заяць, А. (2013). Євреї на Волині у XVI – першій половині XVII ст.: між нормою закону та практикою життя. *Український історичний журнал*, 5, 119-136. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.05.119>
- Коляструк, О. (2009). Поняття повсякденності в сучасній науковій гуманітаристиці. *Україна XX століття: культура, ідеологія, політика*, 15(1), 46-56.
- Коляструк, О. (2011). Методологія історії повсякдення. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Історія*, 982, 44, 8-21.
- Кременецький гродський суд, м. Кременець Волинського воєводства. (2024, Квітень). Ф. 21. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Відновлено з https://cdiak.archives.gov.ua/spysok_fondiv/0021/0001
- Куцоконь, Ю. (2022). Яку рибу їли наші предки: знахідки решток риб на Дубровиці. *Дубенський науковий вісник*, 4, 90-92.
- Паламарчук, Н. (2018). Продукти харчування та їх термінологія у вживанні ранньомодерним населенням Волині. *Старий Луцьк: науково-інформаційний збірник*, 14, 174–184.
- Рідкоус, О. (2013). Жінка ранньомодерного часу крізь призму методології гендерних досліджень (історіографічний аспект). *Гендерна проблематика та антропологічні горизонти: збірник матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної конференції 4–5 жовтня 2013 року*, (с. 186-199).
- Робота архівів під час війни. (2022). Інтерв'ю Голови Державної архівної служби України Анатолія Хромова телеканалу «Рада». *Державна архівна служба України*. Відновлено з <https://cutt.ly/YMC4NRW>
- Старченко, Н. (2009). Дещо про спокусу джерел та пастки інтерпретацій (на прикладі справ про шляхетські наїзди на Волині наприкінці XVI ст.). *Український історичний журнал*, 6, 165-182.
- Тарасюк, М. (2021). Волинське повсякдення литовської доби в сучасній українській історіографії. *Літопис Волині*, (24), 41-46. <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2021.24.06>

- Тарасюк, М. (2022). Українська наука про повсякдення середніх віків: історіографічні аспекти. *Сторінки історії: збірник наукових праць*, 52, 9-27. <https://doi.org/10.20535/2307-5244.52.2021.236147>
- Тарасюк, М. (2023b). Головні убори волинських міщан литовської доби (за актовими матеріалами). *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Історія*, 171-176. <https://doi.org/10.31861/hj2023.58.171-176>
- Тарасюк, М. (2023a). Верхній одяг у гардеробі волинських міщан литовської доби. *Сторінки історії: збірник наукових праць*, (57), 48-70. <https://doi.org/10.20535/2307-5244.57.2023.294427>
- Штанько, О. (2013). Мещане луцькіє цеху кравецького и кушнерского: ремісники Луцька в середині XVI століття. *Літопис Волині*, 12, 25-30.
- Ясь, О. (2007). Київська археографічна комісія. У В. Смолій (Голова), *Енциклопедія історії України* (Т. 4: Ка-Ком), (с. 218-219). Київ: НАН України.
- Brewer, J. (2010). Microhistory and the histories of everyday life. *Cultural and Social History*, 7, 87-109. <https://doi.org/10.2752/147800410X477359>
- Port, A. (2015). History from below, the history of everyday life, and micro-history. In J. Wright (Ed.), *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences* (Vol. 2, pp. 108-110). London: Elsevier. <https://doi.org/10.1016/B978-0-08-097086-8.62156-6>

REFERENCES

- Archive of Southwestern Russia, published by the Temporary Commission for the analysis of ancient acts. (1876). *Part 6: Acts on economic and legal relations of peasants in the 16th – 18th centuries* (1498–1795). (T.I). Kyiv.
- Archive of Southwestern Russia, published by the Temporary Commission for the analysis of ancient acts. (1909). *Part 8: Acts on marriage law and family life in Southwestern Rus' in the 16th–17th centuries*. (Vol. III). Kyiv.
- Bendyuk, M. (2017). What, what and where they drank and ate during the time of the Ostroz princes. *Ostroh local history collection*, 9, 26-30.
- Bezpalko, V., & Kuzminsky, I. (2019). Musical everyday life of Volhynia (mid-16th - early 17th centuries). *Text and image: current problems of art history*, 1, 5-32.
- Bilous, N. (2006). "Loyalty" and "betrayal" in the worldview of the bourgeoisie of Kyiv region and Volyn in the 16th - the first half of the 17th centuries. *Society. Almanac of Social History*, 6, 141-160.
- Bilous, N. (2021). *One step to eternity: residents of the cities of Volyn in the light of testaments of the late 16th and 17th centuries*. Kyiv: Prostir Publishing House.
- Bilous, N. (2022). Testaments of Volyn burghers of the early modern period: heuristic possibilities of sources and research tools. *Ukrainian Historical Journal*, 4-15. <https://doi.org/10.15407/uhj2022.01.004>
- Brewer, J. (2010). Microhistory and the histories of everyday life. *Cultural and Social History*, 7, 87-109. <https://doi.org/10.2752/147800410X477359>
- Grymasevich, G. (2007). Clothes of Polish pike-nobleman in the 16th-17th centuries. (based on the materials of the act books of the Zhytomyr city government. Volyn-Zhytomyr region. *Historical and philological collection of regional problems*, 17, 149-158.
- Gulyuk, I. (2022). Modern Ukrainian historiography about the everyday life of the nobility of the early modern era. *Ukrainian Studies*, 1(82), 131-145. [https://doi.org/10.30840/2413-7065.1\(82\).2022.255049](https://doi.org/10.30840/2413-7065.1(82).2022.255049)
- Horobets, V. (2012). *The multifaceted and difficult to grasp everyday world of early modern Ukraine. Everyday life of early modern Ukraine*. (Historical studies in 2 volumes: Volume 1: Practices, causes and deviations of everyday life), (pp. 9-12). Kyiv.
- Kolyastruk, O. (2009). The concept of everyday life in modern scientific humanitarianism. *Ukraine of the 20th century: culture, ideology, politics*, 15(1), 46-56.
- Kolyastruk, O. (2011). The methodology of history is everyday. *Bulletin of Kharkiv National University named after V. N. Karazin. History*, 982, 44, 8-21.
- Kremenets City Court, Kremenets, Volyn Voivodeship. (2024, April). F. 21. Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv. Retrieved from https://cdiak.archives.gov.ua/spysok_fondiv/0021/0001
- Kutsokon, Yu. (2022). What fish did our ancestors eat: finds of fish remains in Dubrovitsa. *Dubensky scientific bulletin*, 4, 90-92.
- Palamarchuk, N. (2018). Food products and their terminology used by the early modern population of Volyn. *Staryi Lutsk: scientific and information collection*, 14, 174–184.
- Port, A. (2015). History from below, the history of everyday life, and micro-history. In J. Wright (Ed.), *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences* (Vol. 2, pp. 108-110). London: Elsevier. <https://doi.org/10.1016/B978-0-08-097086-8.62156-6>
- Ridkous, O. (2013). A woman of early modern times through the prism of the methodology of gender studies (historiographical aspect). In *Gender issues and anthropological horizons: collection of materials of the 3rd All-Ukrainian Scientific and Practical Conference, October 4-5, 2013*, (pp.186-199).
- Shtanko, O. (2013). The townspeople of Lutsk in the tailor's and kushner's workshops: craftsmen of Lutsk in the middle of the 16th century. *Chronicle of Volyn*, 12, 25-30.
- Starchenko, N. (2009). Something about the temptation of sources and the trap of interpretations (on the example of cases about noble raids in Volyn at the end of the 16th century). *Ukrainian Historical Journal*, 6, 165-182.
- Tarasjuk, M. (2021). Volyn daily life of the Lithuanian era in modern Ukrainian historiography. *Chronicle of Volyn*, (24), 41-46. <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2021.24.06>

- Tarasyuk, M. (2022). Ukrainian science of everyday life of the Middle Ages: historiographical aspects. *Pages of history: collection of scientific works*, 52, 9-27. <https://doi.org/10.20535/2307-5244.52.2021.236147>
- Tarasyuk, M. (2023a). Outerwear in the wardrobe of Volyn burghers of the Lithuanian era. *Pages of history: collection of scientific papers*, 57, 48-70. <https://doi.org/10.20535/2307-5244.57.2023.294427>
- Tarasyuk, M. (2023b). Headdresses of Volyn burghers of the Lithuanian era (according to act materials). *Scientific Bulletin of Yuriy Fedkovich Chernivtsi National University. History*, 171-176. <https://doi.org/10.31861/hj2023.58.171-176>
- The work of archives during the war. (2022). Interview of the Head of the State Archive Service of Ukraine, Anatoly Khromov, on the Rada TV channel. *State Archive Service of Ukraine*. Retrieved from <https://cutt.ly/YMC4NRW>
- Vinnytsia City Court, Vinnytsia, Bratslav Voivodeship. (2024, April). F. 44. Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv. Retrieved from https://cdiak.archives.gov.ua/spysok_fondiv/0044/0001/
- Voronchuk, I. (2012). *The population of Volyn in the 16th - the first half of the 17th centuries: family, household, demographic factors*. Kyiv.
- Voronchuk, I. (2014a). *Act books of Grodka and Zemstvo courts as a source for the history of Ukrainian everyday life in the early modern era*. (Ukrainian everyday life of the early modern era: a collection of documents. 1: Volyn of the 16th century), (p. 6-74). Kyiv.
- Voronchuk, I. (2014b). Institute of Guardianship: Legal Norms and Everyday Practices in Early Modern Volyn. *Ukraine in world history*, 3, 134-150.
- Yas, O. (2007). Kyiv Archaeological Commission. In V. Smolii (Chairman), *Encyclopedia of the History of Ukraine*, (Vol. 4: Ka-Kom), (p. 218-219). Kyiv: NAS of Ukraine.
- Zayats, A. (2010). Burghers between the Lithuanian Statutes and the practice of life. *Society. Almanac of Social History*, 9, 9-19.
- Zayats, A. (2013). Jews in Volyn in the 16th - the first half of the 17th centuries: between the norm of the law and the practice of life. *Ukrainian Historical Journal*, 5, 119-136. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.05.119>

The First All-Caucasian Congress and the Peoples of the Caucasus National-Struggle for Freedom

UDC: 329.73:342.533

DOI: <https://doi.org/10.15421/172430>**Imanli Sevinj Salman**Ph.D. Student, Teacher, <https://orcid.org/0009-0006-6101-4774>, sevincimanli42@gmail.com*Ganja State University (Ganja, Azerbaijan)*

Abstract

As a result of the February Revolution, which ended by the end of the First World War in Russia, the political situation in the Caucasus began to change. The national liberation struggle of the peoples of the Caucasus became even more active with the emergence of new political parties, some of which began to operate openly. During this period, in April 1917, the First All-Caucasian Muslim Congress was held in Baku, and in May - the First All-Russian Muslim Congress. One of the main issues discussed at the congresses was the idea of granting national autonomy to the Muslims of the Caucasus, in which both Muslims of the North and South Caucasus actively participated. These processes contributed to the formation of the foundations for the creation of independent republics, which further expanded the national liberation movement in the Caucasus.

The purpose of this study is to analyze the role and significance of the First All-Caucasian Congress and the Congress of the Peoples of the Caucasus in the context of the national liberation struggle in the Caucasus after the February Revolution.

The study revealed that these congresses have become an important stage in the political and historical life of the region, reflecting the desire of the Muslim peoples of the Caucasus for self-determination and national autonomy. The importance of these events lies in the fact that they contributed to the unification of national forces and stimulated the formation of independent state entities in the Caucasus.

Thus, the results of the study emphasize the importance of the First All-Caucasian Congress and the Congress of the Peoples of the Caucasus in the formation of the national liberation movement in the Caucasus and its influence on the subsequent political and historical course of events in the region.

Keywords: Caucasian peoples, I all-Caucasian Congress, North Caucasus, political parties, National Liberation Movement, national autonomy

Перший загальнокавказський конгрес і національна боротьба народів Кавказу за свободу

Іманлі Севіндж Салман*Гянджінський державний університет (Гянджа, Азербайджан)*

Анотація

В результаті Лютневої революції, що закінчилася до кінця Першої світової війни в Росії, політична ситуація на Кавказі почала змінюватися. Національно-визвольна боротьба народів Кавказу стала ще більш активною з появою нових політичних партій, деякі з яких почали діяти відкрито. У цей період, в квітні 1917 року, в Баку відбувся перший Загальнокавказський мусульманський з'їзд, а в травні – Перший Всеросійський мусульманський з'їзд. Одним з головних питань, що обговорювалися на конгресах, була ідея надання національної автономії мусульманам Кавказу, в якій активно брали участь як мусульмани Північного, так і Південного Кавказу. Ці процеси сприяли формуванню основ для створення незалежних республік, що ще більше розширило національно-визвольний рух на Кавказі.

Метою даного дослідження є аналіз ролі і значення першого Загальнокавказького Конгресу і Конгресу народів Кавказу в контексті національно-визвольної боротьби на Кавказі після Лютневої революції.

Дослідження показало, що ці конгреси стали важливим етапом у політичному та історичному житті регіону, що відображає прагнення мусульманських народів Кавказу до самовизначення та національної автономії. Важливість цих подій полягає в тому, що вони сприяли об'єднанню національних сил і стимулювали формування незалежних державних утворень на Кавказі.

Таким чином, результати дослідження підкреслюють важливість Першого Загальнокавказького Конгресу та Конгресу народів Кавказу у формуванні національно-визвольного руху на Кавказі і його вплив на подальший політичний і історичний хід подій в регіоні.

Ключові слова: народи Кавказу, I Загальнокавказький Конгрес, Північний Кавказ, політичні партії, національно-визвольний рух, національна автономія

Introduction.

The February bourgeois-democratic revolution of 1917 represents a turning point in the history of Russia, which had a significant impact on national movements in various regions of the country. In the context of the "prison of peoples", this revolution marked the beginning of a new stage in the struggle for national self-determination. Azerbaijan's reaction to the events of 1917, where the revolution served as an impetus for the formation of a mass and politically organized national movement, deserves special attention.

The purpose of this study is to analyze the impact of the February Revolution of 1917 on the development of the national movement in Azerbaijan and the role of the established Provisional Committee of Muslim Public Organizations in this process. It is important to consider how the revolution stimulated the formation of political parties and organizations, as well as what specific demands were put forward by the national movement (Amrahov, 2019).

The relevance of this study is due not only to the historical significance of the February Revolution and its consequences for national movements, but also to the relevance of understanding this period for the modern political context. Understanding the processes of formation of national identity and aspirations for national self-determination is important for modern society.

The research methods will include the analysis of historical sources, official documents, as well as the interpretation of events and processes based on existing historical literature. The role and influence of key figures and organizations, such as the Interim Committee of Muslim Public Organizations, on the course of the national movement in Azerbaijan after the February Revolution will also be analyzed.

The study of this topic will allow a deeper understanding of the importance and influence of revolutionary processes on the formation of national identities and political structures during the transition from an authoritarian regime to a more democratic structure of society.

To study the topic "The First All-Caucasian Congress and the Congress of the Peoples of the Caucasus: the national liberation struggle" were used:

Archival sources: Analysis of archival documents, minutes of meetings of congresses, letters of participants, official declarations and resolutions can provide valuable historical data on the goals, strategies and results of the congresses.

Historical analysis: The study of historical documents, books, articles, memoirs and other sources concerning the role and significance of the First All-Caucasian Congress and the Congress of the Peoples of the Caucasus in the national liberation struggle will allow us to assess their contribution to the formation of national identities and the struggle for self-determination of the peoples of the Caucasus (Mustafaeva, 2022).

Comparative analysis: Comparing the activities and results of the First All-Caucasian Congress and the Congress of the Peoples of the Caucasus with similar events in other regions of Russia and the world will reveal the unique aspects and significance of these congresses in the context of national liberation movements.

Sociological methods: Conducting interviews with historians, analyzing sociological surveys and research among residents of the region, studying public opinion and ideas about the events of the past and their impact on modern society.

Content analysis: The analysis of the texts of reports, resolutions, transcripts and other documents related to the activities of the congresses will identify the main topics, problems and approaches stated by the participants of the congresses.

Main text.

In its first address in April, the Muslim Committee called on all Muslims to unite around the National-Political Council and support the Provisional Government. The Muslim Council established its activities on the basis of democratic principles and gathered around all segments of the Muslim population, National parties and organizations. These principles were reflected in his first appeal titled "Nation-citizens": "unite nation-citizens, brothers join hands and become strong, discard personal prejudices between you, gather around national-political slogans that will unite you all, let the tainki Assembly to be established-state in a clear form the demands and desires, national-political ideals of all Russian Muslims and let our lawyers who will (Bocharnikov, 2013).

The commission was of great importance in convening and holding all-Caucasian Muslim meetings. The committee also commented on the national state structure in Russia. The above-mentioned appeal stated that the form of government for Muslims is a Democratic Republic. Muslim national councils also appeared in Ganja, Shusha, Shamakhi, Nuha, Lankaran, Guba, Nakhchivan and other places. At the same time, serious preparations began for the convening of the all-Caucasian Muslim Congress. Very important issues had to be discussed at the Congress. In particular, at the Congress, the issue of National Building of the country was to be the main topic of discussion. Because after the February bourgeois revolution, this issue became the subject of serious discussion among the Azerbaijani public.

The press of that time emphasized the issue of regaining the national-territorial autonomy of Transcaucasian Azerbaijanis, Dagestan, Turkmenistan, Kyrgyzstan and Bashkortostan, provided that state power does not obey the center. Y. V. Chamanzaminli wrote about autonomy: "we, the Azerbaijani Turks, are one nation and we want to build an autonomy building because we have a vast territory. The border of our country stretched from the city of Derbent to the Ottoman country and from Batum to the Qibla side of the Caspian Sea. Our capital would be Baku.

Because this city has always led and helped us. (Kaspi newspaper, 1917).

In 1917, on April 15, the all-Caucasian Muslim Congress was held in Baku. A. M. About 300 delegates from various public organizations took part in the Congress, where topchubashov was elected chairman. The Congress was attended by representatives of Turkic-Muslim peoples living in Georgia, the North Caucasus and Azerbaijan.

First of all, the chairman of the Congress A. M. In his speech, topchubashov congratulated the Muslims living in the Caucasus, "in the beautiful corner of the world, in the crown of Russia", and repeatedly applauded, saying that the old political regime of Russia had politically separated Azerbaijanis and Armenians by colliding with them. And in the new conditions, the peoples of the Caucasus had to go together to the assembly of enterprises to the shchekis (The Open word newspaper of 1917).

Congratulating the Congress on behalf of the special Transcaucasian Committee, M. S. Jafarov also urged the Muslims of the Caucasus to unite both among themselves and with their neighbors, and advised them to refrain from party discord. M. S. Jafarov said in his speech, "Muslims, you, like all citizens of Russia, are full-fledged citizens, keep heraldry in your hands, and if heraldry goes away, we will die!" finished with his call (Kaspi newspaper, 1917).

Every political force from Azerbaijan took part in the meeting. From religious institutions and the Bolshevik party N. Narimanov and M. Azizbeyov also attended the Congress. N. Narimanov and M. Azizbeyov defended the thesis of a centralist people's Republic. They called on everyone to unite under the motto of proletarian Russia. N. Narimanov said that "the revolution in Russia means the beginning of the revolution in the whole world after the umumdiya imperialist war." In his opinion, small peoples can exist only together with peasant-worker Russia (History of Azerbaijan, 2008).

M. A. According to rasulzadeh, the main problem was the political structure of the country, and he noted that each country has the right to clarify its own destiny. The Congress decided to create two temporary central bureaus to create Muslim National Committees in the Caucasus. One of them was supposed to be in the North Caucasus and Dagestan, and the other-in Transcaucasia. The center of the first was to be located in the city of Vladikavkaz. And the center of the latter was to be located only in Baku. Because the vast majority of the governing bodies, organizations and societies established in Baku were headed by representatives of either Russia or Armenia. From this point of view, the Congress was of great importance for the Muslims of the Caucasus as a whole, especially for Azerbaijan.

The Congress created 5 comedies to systematize reports: political (Chairman M. A. (For the fruit of light consists in all goodness and righteousness and truth). Topchubashov), religious (Chairman A. [Al-Bukhari, Ahmad, at-tirmithi, at-Tabarani and Abu

Nu'aymkocharli), on the creation of the National Fund (Chairman A. Amirjanov). In addition, it was organized in the commission on peasant and workers' issues, which also included X. Sultanov was in charge.

Education issues were also analyzed at the Congress. The National Fund was created with the aim of raising funds for political, cultural and social activities, as well as for school education. First, H. Z. Tagiyev donated 50,000 Manats to the fund. Two Azerbaijani women belong to Sh. Afandizade and Talyshkhanova's speech was respected by the members. M. A. At the initiative of rasulzad, the Congress adopted a new decision on women to grant women the right to vote.

The first Muslim Congress in all-Russian was held in Moscow in 1917 from May 1 to 11. A decisive role in the Congress was played by the Azerbaijani representatives who acted for the territorial autonomy of the Muslim peoples, the independent development of the Turkic regions of Azerbaijan and Russia, the federative structure of Russia, and the political autonomy of the National provinces. That is, the supporters of Unitarianism demanded that Muslims be given only cultural autonomy within the framework of a single bourgeois Republic with a centralized power in Russia. As we noted, the most ardent supporter of this tendency in the Caucasus, A. It was Salikov. He argued that the form of federalism would complicate the solution of the agrarian issue, and Muslim workers would not be able to benefit from the benefits of all-Russian social legislation, since under the conditions of this structure, the laws would have a different character in different regions. The draft resolution proposed by him said that territorial federalism would lead to a complete split of Muslims and would not solve the national issue (Mamulia, & Abutalybov, 2020).

Representative of Azerbaijan M. A. Rasulzade stated that he was against the report of Ahmad Salikov. A detailed examination of the political situation that took place on the eve after the February Revolution took place, M. A. Rasulzade opposed the idea of defending Russia as a single country at the Congress (ADR Encyclopedia, 2005, p. 310). Mammad aminin performed here. The leader of Azerbaijani democracy preferred a Confederate state. After Mammad Amin's speech, the Unitarians spoke many times, but in the course of the Congress they could not make a turn on this topic. The discussions lasted 3 days, and 14 of the speakers preferred a unitary state, and 18-a federation type based on national-local principles. Of the 200 written records sent to the Presidium of the Congress, 150 included national autonomy, 34-a federation, and only 16-a unitary state (Matsaberidze, 2012). On May 7, M. A. The proposals of Rasulzade and Ahmad Salikov on the future structure of Russia were put to the vote. 446 people voted for Rasulzade's proposal, 271 against it, and thus this Congress, by a large majority, expressed a desire to see Russia as a democratic-federal state. The decision on the "form of government of the country" says:

«1. The most suitable regime for the realization of the interests of Muslim nations is a people's Republic based on national unity and territorial autonomy, providing national and cultural autonomy to nations that do not have defined lands;

2. In order to manage all religious and cultural affairs of Muslim nationalities living in Russia in accordance with the law and protect the Muslim community, the all-Russian Central Muslim organization has the right to adopt laws related to them».

The relevant articles of the 24-point resolution on the issue of Education adopted at the Congress were mainly noted:

1. Education and cultural affairs are at the disposal of every nation; 2. The use of the tribe's own native language as a language of education in primary schools, making the development of the common Turkic language compulsory in secondary schools, and making the language of instruction in higher education a common language for the Turkic-tatar tribes; 3. Compulsory and free primary education; 4. Unity of primary schools, division into religious and secular schools; 5. Teaching Russian only as a foreign language, etc. (History of Azerbaijan, 2008, p. 513). In the summer and autumn of 1917, the political situation in Azerbaijan began to change. In June, "Musavat" and "Turkish Federal party" approached. In September, the party "Ittihad" was founded. Despite the emergence of new political parties, the role of the Musavat Party in the political life of Azerbaijan began to grow. After news of the seizure of power by the Bolsheviks reached Baku in Petrograd, in 1917, on October 27, an expanded meeting of the Baku Council of workers' and Soldiers' Deputies was held, in which three workers' parties took part-Socialist, Menshevik and Dashnaks (Goyushov, 2000, pp. 38-45). He stated that all power in the country should be transferred to the Constituent Assembly. The victory of the Bolsheviks in Petrograd inspired the Baku Bolsheviks. They began to join forces. Defended by members of the mining and factory committees, the Bolsheviks convened a new meeting of the Assembly on October 31, and under their pressure the conference declared itself a local revolutionary body. Although the Musavat members who attended the conference did not accept the Bolsheviks' proposals, they were forced to defend the Bolsheviks to resolve the conflict and submitted their own statements to the conference. In addition to the Musavat Party, the Bolsheviks managed to get help from the Caspian merchant fleet. So, on November 2, The Council was recognized by everyone as a political power in Baku and renamed the "Soviet of workers' and Soldiers' Deputies". But this was not real power. The Baku Council could not solve any of the tasks assigned to it. Relations between Musavat and the Baku Soviet began to escalate. On November 8-12, 1917, a conference of the National Committee of Muslims of the Caucasus was held in Baku. At the conference led by Musavat, it

was decided to convene a national initiative Assembly. The Georgian Social Democratic Party, Mensheviks, Musavat, Dashnaktsutyun and rightists, who did not want to submit to the RSFSR, refused to recognize the Bolshevik government of Russia at a rally in Tbilisi (Georgia) in 1917 on November 11. It was decided to create an "independent Transcaucasian government". The Transcaucasian Committee was established on November 15. Its composition includes A from Georgia. Chkhenkeli, From Azerbaijan F. Khoyski, M. They included Jafarorov, Ter-Gazaryan from Armenia.

In accordance with the changed electoral procedure in the context of aggravation of relations between Bolsheviks and musavatists, elections to the Baku Council were held on December 12-13, 1917. The Bolsheviks received 51 votes, the musavatists-21 votes. The Dashnaks, who received 41 votes, the left esers, who received 38 votes, and the right esers, who received 28 votes, were ahead of the musavatçılar. As a result, 6 Bolsheviks, 5 Dashnaks, 4 left-wing, 3 right-wing and 2 Musavat members were included in the new executive committee. On December 18, 1917, V. Lenin's appointed Shaumyan Commissioner for Transcaucasian Affairs. In such conditions, the musavatists moved their activity centers from Baku to Ganja.

The end of the first World War was marked by the fact that the Caucasus became one of the important geostrategic centers, which significantly influenced the military-political course. During this period, the political situation in all parts of Azerbaijan, especially in Baku, remained tense. This tension was exacerbated by the crisis of power in the Russian Empire, the class struggle of the Bolsheviks and calls for war, as well as the intense struggle of the parties. Also in Baku, the struggle of the parties (Musavat, Menshevik, "Eser", "Dashnaktsutyun", "Bolsheviks") for attracting the existing masses to their positions increased even more. On the other hand, the majority of Bolshevik Armenians and their hostility to the Turks, as well as the desire to create an Armenian state at the expense of Turkish and Azerbaijani lands and the policy of the Bolsheviks to restore Imperial territories were the main factors aggravating the situation not only in Baku, but also in many other regions. Another factor aggravating the situation was the growing economic difficulties in Baku (Yavuz, 2016). Finally, along with the above factors, a more important factor aggravating the situation in the region was the location of Azerbaijan in a very important military-strategic position, and the geostrategic significance of the Caspian region became the main arena of competition for the great powers.

The results of the elections to the Baku Soviet and the All-Russian Constituent Assembly confirmed the transformation of the Musavat Party into a major force in political life. On October 22, 1917, in the elections to the Baku Soviet, the Musavat Party won the first place with 40% of the votes. The votes were distributed as follows: Musavat-8147, Bolsheviks-3883, Eserler-6305,

Mensheviks-687, Dashnaksutyun-5289. Such a victory in Baku, an international city, confirmed that the Musavat Party was an influential force. Our intellectuals and political organizations, including the Musavat Party, considered it their civic duty to lead the people. The people believed in them. All these events especially S. Shaumyan was also concerned about the Armenian organizations. The main reason for this concern was that they hindered their plans to create an Armenian state at the expense of Azerbaijani lands and to include Azerbaijan in the territory of the Soviet empire as a whole. The Bolsheviks, who turned a blind eye to the presence of numerous Armenian armed groups in Baku, On S. Shaumyan's instructions, they disarmed the Muslim officers and soldiers gathered on March 29 to return by ship to Lankaran. The organizers of this provocation tried to provoke the Azerbaijanis in retaliation and look for an excuse to start a real war against them. In 1918, on March 30, the Bolsheviks created the Revolutionary Defense Committee of Baku and the regions. The composition of this includes S. Shaumyan, A. Chaparidze, G. G. Korganov, I. Sukharsev, S. Saakyan, M. They included jeremyan. The Armenian Dashnaks, taking advantage of their favorable position under the Bolshevik flag, carried out a massacre against the Turkish people in Baku for three days from March 1918 to April 30, which resulted in the death of thousands of people. (Amrahov, 2009, p. 310).

Using the Armenian Armed Forces In March-July 1918, S. Shaumyan managed to establish the power of the Baku Soviet, albeit temporarily, in Baku, Shamakhi, Guba, Javad, Lankaran and other regions. Thousands of houses were destroyed, the civilian population was brutally massacred, their property was plundered, and cultural monuments were destroyed. But the life of the Soviet government established by S. Shaumyan in Baku lasted four months and collapsed on July 31, 1918. After the collapse of the Russian Empire, National Liberation trends began to rise in Northern Gazgaz (Akpinar, 2018), and even on the basis of this revival, the issue of rapprochement and even unification of the peoples of the North Caucasus with the South Caucasus, especially with Azerbaijan, was revealed. Immediately after the February Revolution of 1917, on March 5, in Vladikavkaz, in preparation for the convening of the All-Mountain intelligentsia Congress, the Balkar enlightener B. Under the chairmanship of shakhanov, a temporary Central Committee of the North Caucasian Highlanders was created. The committee sought to separate the mountainous regions of the North Caucasus and create an autonomous region within Russia. At the same time, national committees began to form. After the first all-Caucasian Congress held in Baku in April 1917, a special Bureau of Caucasian Muslims was established to coordinate the activities of the Muslims of the North and South Caucasus. This new organization would operate in Tbilisi. The organization was to consist

of two representatives from the North Caucasus and Dagestan, and 4 from the South Caucasus. At the first Muslim Congress in Moscow in May 1917, one of the mountainous intellectuals of the North Caucasus, H. Bammatt spoke out with a call for "the unification of the Muslim peoples of Russia under the banner of Islam." At this Congress, representatives of the North Caucasus mountain range M. A. They supported the Federalists led by Rasulzade (Ibrahimli, 2013).

At the same time, on May 4, 1917, the first mountain Congress of the mountainous peoples of the North Caucasus began its work in the city of Vladikavkaz. To the United Highlander Committee H. Z. Tagiyev 50 thousand rubles, Sh. Asadullayev and M. Mukhtarov transferred 5 thousand rubles each (Aliyeva, 2020, p. 68).

At this Congress, the organization "Union of Highlanders of the North Caucasus" was created. At first, Kabarda, Ossetia, Ingushetia, Circassia, Karachay and Dagestan entered the Union. On May 5, 1917, the Central Committee of the Union of the Highlanders of the North Caucasus and Dagestan was created (since November 1917, this body was declared the Provisional Government of the Highlanders of the Caucasus). The Central Committee included 17 people: 5 from each of Dagestan and Terek Region, 2 from each of Kuban region and Black Sea province, 1 from each of Zagatala district, Stavropol province and Abkhazia.

Conclusions.

The First All-Caucasian Congress and the Congress of the Peoples of the Caucasus highlights the key moments of the national liberation struggle in the Caucasus at the beginning of the XX century. Both congresses played a significant role in the formation of national identity and the struggle for the independence of the region.

The First All-Caucasian Congress, held in May-September 1917, gathered national representatives of the North Caucasus to discuss the current political situation and formulate a strategy for achieving independence. During the congress, it was decided to create a Union of Caucasian Mountaineers, which symbolized the desire to unite the Caucasian peoples in the struggle for their rights.

The Congress of the Peoples of the Caucasus was also an important event where issues of national liberation and self-determination were discussed. Various ethnic groups of the Caucasus advocated the establishment of independent State entities based on national self-determination and autonomy.

Both congresses demonstrated the importance of national identity and the desire for self-determination of the peoples of the Caucasus. The national liberation struggle in the Caucasus during this period was a complex mosaic process, including both peaceful political actions and armed conflicts.

Thus, the First All-Caucasian Congress and the Congress of the Peoples of the Caucasus became important stages in the struggle for national independence and self-

determination of the peoples of the Caucasus region at the beginning of the 20th century. These events highlight the importance of national identity and the pursuit of freedom and justice.

At a congress held between May and September 1917, national representatives of the peoples of the North Caucasus announced the creation of the Union of Caucasian Mountaineers. Their decision included several key points. The first was the definition of the borders of the new state, which covered the geographical boundaries of the provinces and regions of Dagestan, Terek, Stavropol, Kuban, as well as the adjacent water areas. The details of the borders in the south, including the borders with the South Caucasus, remained under further clarification.

The second important decision was to instruct the authorized representatives to officially convey this statement to all governments and announce the creation of

an Independent Union of Mountaineers of the Caucasus. This action consolidated the formal legal recognition of the new organization.

The signing of this statement not only gave the official status to the Union, but also had important consequences for further relations in the Caucasus. The emergence of the independent union of the Caucasian peoples strengthened the rapprochement with the current governments of the South Caucasus, especially with Azerbaijan. The leaders of the North Caucasus attached special importance to the independence of the South Caucasus, seeing in this the linked destinies of both regions.

Thus, this decision not only formalized the status of independence for the Union of Mountaineers of the Caucasus, but also contributed to strengthening ties between various ethnic groups of the Caucasus, forming the basis for future cooperation and interaction.

REFERENCES

- ADR Encyclopedia*. (2005). Volume II.
- Akpınar, Ya. (2016). Azeri Literature. In Azerbaijani emigration literature: realities, problems, tasks. *Proceedings of the II International Conference, Baku, October 10-11, 2016*, (pp. 24-56). Baku: Science and education.
- Akpınar, Ya. (2018). *A Public View of the New Caucasus*. (Vol.1-24. New Caucasus, 1. The year is 1923-1924). Nesre Haz, Yavuz Akpınar, Selcuk Turkyilmaz, Yilmaz Ozkaya. (pp. 245-267). Istanbul: TEAS Publishing.
- Amrahov, M. I. (2009). *National liberation movement in Azerbaijan in XX century*. (Textbook for high schools). Baku: publishing house of ASPU.
- Asas, S. I. (2020). *Azerbaijan people's Republic and the North Caucasus states during the years of independence (1918-1920)*. Baku: Europe.
- Goyushov, A. (2000). *The struggle of the Mountaineers of the North Caucasus for national freedom in 1917-1920*. Baku. *History of Azerbaijan*. (2008). In 7 volumes. Volume V (1900s-1920s). Baku: Science.
- Ibrahimli, K. (2013). The Idea of the Caucasian House and the Problems of Integration in the Central Caucasus. *The Caucasus and globalization*, 7(1-2), 18-24. ISBN 556699-5964.
- Kaspi newspaper*. (1917).
- Mamulia, G., & Abutalybov, R. (2020). For freedom and independence of the Caucasus. In *The Promethean movement in secret documents and materials of participants, observers and opponents* (pp. 49-62). Paris. ISBN 978-9952-8381-7-6.
- Matsaberidze, D. (2012). Some features of the development of conflicts in the North Caucasus and Georgia in the late 1980s and early 1990s. *The Caucasus and Globalization*, 6(4).
- Mustafaeva, N. (2022). The Issue of the Independence of the Peoples of the Caucasus in the Journal of the New Caucasus. *Recent Research on Turkey*, 42, 290-306. DOI: 10.26650/YTA2022-1190315

The History of Spiritual Life in the City of Darband in the Early XIX-XX Centuries

UDC: 930.85:291.1(479.24)

DOI: <https://doi.org/10.15421/172431>**Hajiyev Niyameddin**Ph.D. Student, <https://orcid.org/0009-0003-3332-4116>, elturan.usifov@gmail.com*The Institute of History named after A. A. Bakikhanov of Azerbaijan National Academy of Sciences (Baku, Azerbaijan)*

Abstract

The purpose of the article is to study the cultural environment and cultural processes specific to the city of Darband, which is one of the ancient cities of Azerbaijan and distinguished by its ethno-cultural diversity at the beginning of the 19th-20th centuries. It is known that every society has its own multifaceted cultural patterns, beliefs, and way of life.

Although these socio-cultural features continue as organic components of a single, common culture within a certain framework, they are subject to change processes and are renewed from time to time as a result of various internal and external influences. In this context, it should be noted that in every culture, along with the main elements, changing elements are also important. In the cultural sphere of every society, religion and its structural components, religious institutions and religious outlook occupy an important place.

The used methodology and methods were widely studied with the help of a number of scientific works in Azerbaijani, Russian and Turkish languages as the theoretical and methodological basis of the research. In the article, a number of information gathering and analysis methods of history and humanitarian sciences were used, and a number of statistical indicators were included.

The main scientific innovation put forward is that the religious and cultural environment of Darband has been widely studied and the multicultural-tolerant characteristics of the city have been determined with concrete facts.

The results of the research is that at the beginning of the 19th-20th centuries, the religion, religious outlook, and religious institutions of the Muslim-Turkish population in the city of Darband and its surrounding regions were implemented based on the rules of the Islamic religion, and religious conservatism prevailed. More religious doctrines were preferred and religious ceremonies were performed on this basis. Also, during this period, the implementation of the process of enlightenment among the population helped the progressive development in the field of religion.

During this period, non-Muslims living in Darband also had their own system of religious beliefs and forms of worship. The way of life of every non-Muslim was directly related to the religious beliefs to which he belonged.

In general, at the beginning of the 19th and 20th centuries, the religious worldview, religious belief system, and religious traditions of the population of Darband were based on religious-mythological views whose historical roots go back to ancient times.

Keywords: the history of Azerbaijan, the city of Darband, the spiritual environment of Darband, the history of Darband, religious tolerance

Історія духовного життя в місті Дарбанд на початку XIX-XX ст.

Гаджієв Ніямеддін*Інститут історії імені А. А. Бакіханов Національної академії наук Азербайджану (Баку, Азербайджан)*

Анотація

Метою статті є вивчення культурного середовища та культурних процесів, характерних для міста Дарбанд, яке є одним із стародавніх міст Азербайджану та вирізняється своєю етнокультурною різноманітністю на початку 19 – 20 століть.

Відомо, що кожне суспільство має свої багатогранні культурні моделі, вірування та спосіб життя. Хоча ці соціокультурні особливості продовжуються як органічні компоненти єдиної спільної культури в певних рамках, вони піддаються процесам змін і час від часу оновлюються в результаті різноманітних внутрішніх і зовнішніх впливів. У цьому контексті слід зазначити, що в кожній культурі поряд з основними елементами важливі також елементи, що змінюються. У культурній сфері кожного суспільства важливе місце займають релігія та її структурні компоненти, релігійні інститути та релігійний світогляд.

Використовувана методологія і методика широко вивчені за допомогою ряду наукових праць азербайджанською, російською і турецькою мовами як теоретико-методологічної основи дослідження. У статті використано низку методів збору та аналізу інформації історичних та гуманітарних наук, а також включено ряд статистичних показників.

Основна наукова інновація полягає в тому, що релігійне та культурне середовище Дарбанд було широко вивчено, а мультикультурно-толерантні характеристики міста були визначені конкретними фактами.

Результатами дослідження є те, що на початку 19 – 20 століть релігія, релігійний світогляд та релігійні інститути мусульмансько-турецького населення міста Дарбанд та його прилеглих регіонів реалізовувалися на основі правил ісламського релігії, панував релігійний консерватизм. Надавали перевагу більш релігійним доктринам і на цій основі проводили релігійні церемонії. Також у цей період здійснення процесу просвітництва серед населення сприяло прогресивному розвитку у сфері релігії.

У цей період немусульмани, які проживали в Дарбанді, також мали власну систему релігійних вірувань і форм поклоніння. Спосіб життя кожного немусульманина був безпосередньо пов'язаний з релігійними віруваннями, до яких він належав.

Загалом на початку 19-20 століть релігійний світогляд, релігійна система вірувань і релігійні традиції населення Дарбанд базувалися на релігійно-міфологічних поглядах, історичні корені яких сягають глибокої давнини.

Ключові слова: історія Азербайджану, місто Дарбанд, духовне середовище Дарбанд, історія Дарбанд, віротерпимість

Introduction (problem statement).

As in other historical regions of Azerbaijan, religions such as Christianity, Judaism, and Zoroastrianism existed before Islam in Darband and its surrounding regions. Before Islam, the peoples of Dagestan, like all Caucasian peoples, were isolated from each other in terms of language, religion, ethnicity and geography. This situation led to serious conflicts between tribes.

The population of the Dagestan region, which fell under the rule of the Khazars in the 6th century, gradually accepted Islam in the second half of the 7th century - the 8th century. After the spread of Islam in the region, along with political conflicts between separate ethnic and ethnic-religious groups, religious conflicts also ended.

When talking about this region, let's note that during the Arab campaigns, first of all, the lacs living in the north-east of Azerbaijan and the southern regions of Dagestan, mainly around Ghazigumukh, adopted Islam, and gradually other regions also became Muslim. The process of Islamization in this region was almost completed in the 10th century, with the exception of some small groups, all of northeastern Azerbaijan and Dagestan became Muslim (Tiskov, & Filippova, 2001, p. 16).

However, despite all this, as a legitimate result of various historical processes, the city of Darband remained colorful due to the religious affiliation of its population in the early 19th and 20th centuries. In this period, it is possible to find some information about the region in various sources, although it is limited.

Results.

Religious and demographic highlights of Darband city.

F. F. Simonovich's writing from 1796 indicated that 2,080 families belonging to the Shia and Sunni sects of Islam and 90 families belonging to the Gregorian sect lived in the city of Darband. The author did not provide information about the religious affiliation of 780 families belonging to Darband district. N.F. Rtishshev's report of 1813 shows that according to the census of 1810, 3953 males lived in 1435 Muslim families registered in Darband, 50 in 28 Armenian families, and 166 in 59 Jewish families. This report does not show the ratio of the Muslim population of Darband between the Shia and Sunni sects, as well as the religious affiliation of the 284 families registered in 9 villages included in the Ulus district. (Kosvena, & Khashayeva, 1958, p. 250).

According to Gamba, who visited Darband in 1820, "The two-thirds of the 7-8 thousand people of Darband are Persians (Azerbaijanis), 600-700 Armenians, 200-300 Jews and a few Arabs". Although the author does not indicate the religious affiliation of the population, there is no doubt that the population he mentions as Persians and Arabs believe in Muslims, Armenians believe in Gregorianism, and Jews believe in Judaism (Kozubskiy, 1895, p. 162).

It is well known that almost all Shiites in the South Caucasus (with very few exceptions) are Azerbaijani

Turks. Therefore, on the eve of the Russian invasion, and immediately after it, the majority of the population of Darband were Azerbaijani Turks belonging to the Shia sect.

According to the results of the census conducted by Derbend commandant von Ascheberg in 1824, 10,377 Muslims (5,407 men, 4,970 women), 239 Armenians (136 men, 103 women), 444 Jews (230 men, 214 women) were registered in the city. (Kozubskiy, 1895, p. 166).

The report of Derbend commandant Colonel Rosenfeld dated April 22, 1830 also contains certain information about the religious composition of the population of Derbend. It is clear from the report that in that period, 9963 (5184 men, 4779 women) of 1986 Muslim families, 455 (243 men, 212 women) from 87 Jewish families and 198 (107 men, 91 women) from 42 Armenian families in Darband city, Forshtat and Sabnova villages. people worshiped the Gregorian sect of Islam, Judaism and Christianity respectively. In 1832, the cameral description documents conducted in Darband did not provide satisfactory information about the composition of the population as a whole, including the religious composition. According to the census of 1832, "5139 male persons live in 1795 families registered in Darband city, Forshtat and Sabnova, 30 of them are Armenian, and up to 50 are Jewish families. The vast majority of the population of Darband believes in the Ali sect, and one tenth of them believe in the Sunni sect." (Movement of the highlanders, 1959, p. 20-21).

I. N. Berezin, who gave information about the language of the population of Darband, noted that "the Turkish language is dominant in Derbend. The Darband dialect belongs to the Western Turkic language. Darbandi people changed the pronunciation of several letters. They use the suffix "di" instead of "dir"... (Berezin, 1850, p. 151).

According to the official data of 1875, "out of a total of 449 thousand 534 people living in Dagestan province during this period, 427 thousand 615 people were Muslims - 95.12%, 5000 people were Christians - 1.11%, and 5 thousand 389 people - 1.20% were Jews, a population that worshiped its religion" (Kozubskiy, 1895, p. 381).

Since the materials of the various censuses conducted in Darband until 1886 did not provide regular and detailed information about the religious composition of the population, it is somewhat difficult to give a complete description of the city's population in terms of religious affiliation. In the family lists of 1886, the materials of the All-Russian census of 1897, as well as in the governor's reports and summaries drawn up by years in the late 19th and early 20th centuries, the religious composition of the population was described based on specific statistical figures for various religions and sects.

At the end of the 19th century and the beginning of the 20th century, the number of Jews believing in Orthodoxy, Gregorianism, and Judaism in the religious

composition of the population of Darband increased dynamically. While no jump was observed in the Gregorian population, such cases were observed in the growth of Orthodox and Jews. Thus, in 1902, 1906 and 1908, there were sharp jumps in the numerical dynamics of the Orthodox population of Darben, and in 1908, the number of Orthodox population reached a record level of 8,645 people. Significant increases in the number of the Jewish population were recorded in 1905 and 1908, and their record number was recorded in 1908, when their number reached 6,518 (Hacıyev, 2017, p. 107).

Religious and spiritual environment of Darband city.

In the late 19th and early 20th centuries, Muslim religious sects also played a significant role in the Darband region. It is true that although the majority of Darband Muslims belong to the Shiite sect of Islam, the Nagshbandiyya, Qadariyya and Sazeli sects based on the Sufi religious worldview also operated in this region. (Qurbanov, 2002, p. 9).

The most common sect in this region was the Nagshbandiyya sect. As is known, the Nagshbandiyya sect played an important role in the history of the Caucasus. From 1879 to 1917, Sufi sects remained influential in this region despite being subjected to severe persecution by Russian colonialism. This sect played an important role in uniting the peoples of the Caucasus to fight against the occupation policy of Tsarist Russia in the Caucasus (Bennigsen, & Quelquejay, 1988, p. 100).

The first imams of this sect were Gimrili Gazi Muhammad, Hamzat Bey and Imam Shamil. In Western literature, this sect called "Muridism" is valued as a way of Sufism based on Sufism. Despite serious persecution, Qadarilik and Nagshbandi sects are still spreading in Dagestan and Darband region. Currently, the number of members of these sects is more than thirty thousand people (Qurbanov, 2002, p. 26).

It is worth noting that in the middle of the 19th century, the founder of the Caucasian rebellions that covered the entire Caucasus and shook the ruling circles of the colonial Russia, the ideology of Muridism, which became the ideological weapon of the liberation movement of the Caucasian peoples, the first teacher of the imams who managed to raise up the whole of Dagestan, the prominent philosopher and theologian of Azerbaijan - Sheikh Ismail Kurdamiri-Shirvani was. The Muslim theologians who laid the foundation of Muridism in Dagestan received their first lessons from Sheikh Ismayil, who came to Kurdamir and lived there.

It is impossible to imagine the religious life of the city of Darband and the surrounding region without the Friday mosque located in this city. It is not only the oldest mosque in the Caucasus built for the worship of Azerbaijanis, but also the oldest mosque in the Islamic world.

It is known that in the middle of the 8th century, during the Arab campaigns, Darband was occupied

by the Arabs and remained one of the northernmost fortresses of the caliphate for a long time. The Arabs paid special attention to Darban, and even called it "Fat-al Abwab" - that is, "Gate of Gates". The Arab general Maslama moved 24,000 soldiers from Syria to Darban and divided the city into 4 parts or quarters. In addition to the construction of each neighborhood's own mosque, a city-wide Friday mosque was also built in 115 A.H. [733-734 AD] (Kərimov, 1994, p. 32).

This mosque, which was seriously damaged by a strong earthquake, was thoroughly renovated in the year 770 (1368-1369) by the architect Tajeddin Musa oglu from Baku during the reign of Hakim Afriburz. Apart from the first Arab mosques, Darband Juma Mosque is one of the oldest mosques in the Muslim world. Darband region has been a point of collision or intersection of different religions and religious sects. The religious and social life of the people living in this region, their devotion to religion, and their beliefs known as folk religiosity have special features. (Kərimov, 1994, p. 33).

E.I. Kozubski listed the total number of mosques and churches operating in the city of Darband in 1895 as follows: 11 Shia mosques, 2 Sunni mosques, 1 pro-Slavic church, 1 Jewish synagogue (Kozubskiy, 1895, p. 158).

The religious sensitivity of the Muslim population of Darband city can be characterized by devotion and commitment to religious worship. Despite the colonial policy implemented by Tsarist Russia, every village located in this region had a mosque. The mosques were noticeably crowded during prayer times. For many centuries, the Friday prayer, which was almost mandatory for Muslims, was performed in the "Friday Mosque" located in the center of Darband in this city.

Fridays have a special feature for the local Azerbaijani-Turkish population living in the city of Darband and its surrounding villages. On that day, in every house, different types of meals were prepared, some of which were distributed to neighbors and the poor. This custom was mostly followed by residents whose loved ones had recently passed away. Money, food and fuel were also provided to the poor.

Belief in the existence and unity of God, which is the first foundation of faith, has been very strong among the people of Darband region. All living things were created by God and Hazrat. The belief that prophet Muhammad [s.a.a] is the last prophet of God is very strong. In this period, a large part of the population was uneducated and had little religious literacy, which did not allow for a fundamental, substantial understanding of religious knowledge. Researcher G. Novruzova wrote about the religious life of this region: "All religious information is traditionally obtained from family elders and conversations between the population. Because religious information is obtained in this form, the most of the prophets. They know about prophet Muhammad, but they don't know enough about the other prophets" (Novruzova, 2005, p. 38).

As mentioned, the mass illiteracy and extreme dogmatism that prevailed in the Darband region at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century were the main factors that negatively affected the development of the religious outlook of the population.

As it is known, in the Islamic religion, the belief in “ghazavu-qadar” is one of the religious foundations. Belief in “destiny”, which is defined as the fact that God willed and knew from the beginning that everything will appear in the existing world in a certain way, and “accident”, which means that it will happen in time, was popularly known as “fate” or “predestination” (Günay, 2002, p. 82).

During this period, the belief in the “Forehead writing-Fate” existing in the Islamic religion took an important place in the religious life of the Muslim population of Darband region, and the belief in the “Forehead writing-Fate” became much stronger. The concept of “forehead writing-Fate” has become very popular, especially among the elderly and middle-aged people.

At the end of the 19th century and the beginning of the 20th century, the worship system of Muslims, who made up the majority of the population of Darband city and its surroundings, was distinguished by its conservatism. In this region, which is a Muslim society, worships such as prayer, fasting, zakat, hajj and sacrifice, which we know as the basic conditions of the Islamic religion, were performed, which were considered the practical measure of religious life. In addition to these, the population also performed various acts of worship, such as reciting the birthday, zikr-praying, and visited the “pirs-shrines” where “holy people” were buried (Günay, 2002, p. 82).

As it is known, after faith in the existence of God in Islam comes prayer, which is considered the pillar of religion. Prayer is one of the divine commandments regarding worldly and hereafter happiness and even the most important. Prayer is a sign of faith, the light of the heart, the strength of the soul, and the hope of a believer. A believer rises to the spiritual presence of God Almighty through prayer. Prayer, which is one of the fundamental principles of Islam, is an obligatory act of worship that is commanded to be performed five times a day (Bilmen, 2003, p. 31).

Among the Muslim population of Darband region, the five daily prayers, one of the fundamental principles of Islam, were given great importance. The number of people praying outside the mosque, especially at home, was very large. It can be said that the number of those who perform their daily prayers in the mosque is not small. It is interesting that in some villages in this region (e.g., in the village of the Mad Shepherd - N.H.) it is known that women also go to the Taraweeh prayer on Fridays and during the month of Ramadan (Novruzova, 2005, p. 41).

During this period, the percentage of elderly people praying among the population was higher. However, among the young and middle-aged, there was a special

weight of those who prayed. In this region, the rate of women praying was higher than that of men.

From the above, it can be concluded that the protection of religion and observance of religious rules continued in Darband throughout history. In this period, despite the ethnic and religious separation policy of tsarist Russia, the Muslim population maintained their religious beliefs and continued to perform their worship.

Fasting is one of the obligatory acts in Islam. Fasting in Darband region did not include the entire population. Basically, all the rules of fasting were observed by the representatives of the older generation. Among young people, “fasting for three days” is more widespread (Arslan, 2004, p. 283).

There is a tradition of women attending Friday prayers during Ramadan. It is interesting that this tradition continues today. Among the elderly, fasting was observed not only in the month of Ramadan, but also on other days, on Mondays and Wednesdays. There is even a belief that Monday is the “pilgrim’s day”.

There is a peculiarity of Ramadan customs in this region: special guests are not invited to the iftar table opened in this month. The Ramadan holiday has great spiritual significance for the people of Darband. In this region, Ramadan was celebrated with great pomp, as in other Muslim regions.

Historically, the traditions of celebrating Ramadan in the city of Darband, which is one of the oldest cities of Azerbaijan, and in the surrounding areas included the traditions that exist in other cities of Azerbaijan. Another peculiarity was that bonfires were lit in every neighborhood on the eve of Ramadan to welcome the holiday, just like on the eve and day of Nowruz. In this region, the customs of the Ramadan holiday were almost the same as the customs of the Nowruz holiday (Novruzova, 2005, p. 45).

The most visited place by the local population in Darband was the “The Forties Cemetery”. Among the people, this cemetery is known as the cemetery of the forty Companions who came to spread Islam in Darband from the time of the Prophet. Near the “The Forties Graveyard” there is a tomb where the wife, daughter, son and maidservant of Fatali Khan, one of the rulers of Guba-Darband, are buried. This tomb is also considered one of the shrines of Darbandi people.

I. N. Berezin writes about the Forties cemetery: “...the ancient tombstones of the Forties were distinguished by their colossal size. Great people, wrestlers, were sleeping here: graves 1.5 sagan long were made for them. Among them there were also small, probably children’s graves. The people of Darband confirm that they are the graves of Shahid boys. The number of ancient monuments is about 40, so they call it “forty” (Berezin, 1850, p. 138-139).

Another Russian traveler S.Q. Gmelin also states that in all other areas of the city, which is the southern part of Darband, the outer city has an extremely large number of tombstones (headstones) (Gmelin, 1783, p. 27).

Traveler I. N. Berezin's work contains information about the mausoleum of Fatali Khan's wife Tuti Bika. He noted that "...in the western part of the "Forties" there was a beautiful octagonal building. This was the mausoleum of the hero of Darband Tuti Bika. He was buried in 1202 (Hijri calendar) (1787-1788), near the grave of his son Ahmed Khan, the last Darband Khan. The graves of Hasan Khan, another son of Fatali Khan, Sheikhalı Khan, who ruled Darben after his brother..." (Berezin, 1850, p. 139).

Salbuz Mountain is one of the places considered a holy place by the Muslim population of Derbent. According to the religious beliefs of the people, a piece of wood in the lake on the top of this mountain is a piece of Noah's ark. People consider visiting this mountain as a "small pilgrimage" (Novruzova, 2005, p. 74-75).

Conclusions.

At the beginning of the 19th and 20th centuries, the religion, religious worldview, and religious institutions of the Muslim-Turkish population in the city of Darband and its surrounding regions were implemented on the basis of the rules of the Islamic religion, and religious conservatism prevailed. More religious doctrines were preferred and religious ceremonies were performed on this basis. Also, during this period, the implementation

of the process of enlightenment among the population helped the progressive development in the field of religion.

During this period, non-Muslims living in Darband also had their own system of religious beliefs and forms of worship. The way of life of every non-Muslim was directly related to the religious beliefs to which he belonged. Although the members of other religions seem to be more religiously tolerant than the Muslims, religious dogmatism prevailed among the population of the region in accordance with the religious policy of the Russian Empire and the existing outlook.

In general, at the beginning of the 19th and 20th centuries, the religious worldview, religious belief system, and religious traditions of the population of Darband were based on religious-mythological views whose historical roots go back to ancient times. In this period, although the classical concept of Islam prevailed among the Muslim population, views based on modern thinking were also emerging. Despite all the efforts of the official colonial authorities, planned colonial resettlement, and religious policy, Darband remained a predominantly Muslim-Turkish city, and Islam remained an important factor in the social-political, socio-cultural life of this city.

REFERENCES

- Arslan, M. (2004). *Turkish Popular religiosity*. Istanbul: DEM Publications.
- Bennigsen, A., & Quelquejay, C. L. (1988). *Sufi and Commissar*. Istanbul: Akçağ.
- Berezin, I. N. (1850). *Travel through Dagestan and Transcaucasia with maps, plans and calendars of wonderful places*. SPb, Kazan.
- Bilmen, Ö. N. (2003). *Greater Islamic Catechism*. Istanbul: KİTAŞ.
- Gmelin, S. G. (1783). *Traveling around Russia to explore the three kingdoms of nature*. (Translation from German). SPb: İmperator Elmlər Akademiyası.
- Günay, Ü. (2002). *Sociology of Religion*. Istanbul: İnsan.
- Hacıyev, A. (2017). *Darband at the beginning of the 19th and 20th centuries*. Baku: Turxan NPB.
- Kərimov, A. K. (1994). *My city is Derbent*. M.: Proserpina.
- Kosvena, M. O., & Khashayeva, X. M. (1958). *History, geography and ethnography of Dagestan in the 18th-19th centuries. Archival materials*. M.: Publishing house Eastern Lit.
- Kozubskiy, E. I. (1895). *Memorial book of the Dagestan region for 1895*. Temir-Khan-Shura.
- Kozubskiy, E. I. (1906). *History of the city of Derbent*. Temir-Khan-Shura: Nəşriyyat. R.mətbəəsi.
- Qurbanov, G. M. (2002). *Religion and the politics of terror*. Makhachkala.
- Movement of the highlanders of the North-Eastern Caucasus in the 20-50s. 19th century*. (1959). Makhachqala.
- Novruzova, G. (2005). *Religious life of Terekeme Turks in Derbent region of Dagestan*. (Master's thesis). Kayseri, Türkiye: Erciyes University.
- Review of Russian possessions beyond the Caucasus in statistical, ethnographic, topographical and financial terms*. (1836). SPb.
- Tiskov, V. A., & Filippova, E. I. (2001). *Ethnic Relations and Problems in Former Soviet Countries*. Ankara: ASAM Publications.

Constitutional-Legal Basis of Archival Work in Azerbaijan

UDC: 342:930.25(479.24)

DOI: <https://doi.org/10.15421/172432>**Bayramova Irada Ziyadkhan**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0001-7007-3318>, iradabayramova@bsu.edu.az*Baku State University (Baku, Azerbaijan)*

Abstract

In order to reorganize and expand the archive work during the period of independence, the President of the Republic of Azerbaijan, Heydar Aliyev, established the National Archives Department by Decree No. 816 on December 2, 2002. This decree opened up new opportunities for the systematization of archival activities in the republic, while devoting attention to archival work and accelerating the strengthening of the material and technical base of archival departments. This decree is intended to meet the information needs of the management bodies of archives and archival materials, departments and organizations, to carry out scientific research by scientists of the country and foreign countries, to prepare scientific works and teaching aids, to prepare mass media materials, including radio and television programs, includes provision of one or another direction requests of local and foreign citizens who need archival materials. However, the importance and place of archives in the scientific and cultural progress of the republic was determined. In order to reshape the composition of the state archive department and build its material and technical base, specific tasks were set before the relevant management bodies. The authority to implement the state policy in the direction of archival work in the republic was entrusted to the newly established National Archives Department of the Republic of Azerbaijan. On September 27, 2003, President Heydar Aliyev signed the Decree No. 934 and approved the "Regulation on the National Archives Administration of the Republic of Azerbaijan". The statute defines the role, functions and powers of the National Archives Office in accordance with the archival policy of the country.

Keywords: decisions on archival work in the Republic of Azerbaijan, archival activity, state program on archival funds, organization of protection of archival funds

Конституційно-правові основи архівної справи в Азербайджані

Байрамова Ірада Зіядхан*Бакинський державний університет (Баку, Азербайджан)*

Анотація

З метою реорганізації та розширення архівної справи в період незалежності, Президент Азербайджанської Республіки Гейдар Алієв Указом № 816 від 2 грудня 2002 року заснував Національне архівне управління. Цим указом було відкрито відкриває нові можливості для систематизації архівної діяльності в республіці, приділяючи увагу архівній справі та прискорюючи зміцнення матеріально-технічної бази архівних підрозділів. Цей наказ призначено для забезпечення інформаційних потреб органів управління архівами та архівними матеріалами, відомств і організацій, проведення наукових досліджень вченими країни та зарубіжних країн, підготовки наукових праць і навчально-методичних посібників, підготовки матеріалів для засобів масової інформації, у тому числі радіо- та телевізійних програм, передбачає забезпечення тих чи інших напрямків запитів місцевих та іноземних громадян, які потребують архівних матеріалів. Проте значення і місце архівів у науковому і культурному прогресі республіки визначилося. З метою переформування складу державного архівного відділу, розбудови його матеріально-технічної бази перед відповідними органами управління були поставлені конкретні завдання. Повноваження щодо реалізації державної політики в галузі архівної справи в республіці було покладено на новостворене Національне архівне управління Азербайджанської Республіки. 27 вересня 2003 року Президент Гейдар Алієв підписав Указ № 934 і затвердив «Положення про Національне архівне управління Азербайджанської Республіки». Статут визначає роль, функції та повноваження Національного архівного управління відповідно до архівної політики країни.

Ключові слова: рішення про архівну справу в Азербайджанській Республіці, архівна діяльність, державна програма з архівних фондів, організація охорони архівних фондів

Introduction.

In the years of independence, the structure of the National Archives department and the network of subordinate institutions in our republic were reconfirmed by relevant decisions. With the decision of the Cabinet of Ministers No. 57 dated April 25, 2011, it determined the list of enterprises that are not subject to the structure of the MIA.

On February 12, 2020, the President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev approved the "State program for the development of archival work in the Republic of Azerbaijan for 2020-2025" by decree. The program required the systematization of legislation in this direction and adaptation to international practice, along with defining the prospects of archival activity in the country. At the same time, important tasks were assigned in terms of the transfer of documents and materials related to Azerbaijan protected outside the country, modernization of archival activities with the use of ICT, reliable protection of National archive fund materials, acceleration of information-information search, more comprehensive search and increase of prospects of use, and in this direction specific executive persons were assigned, was appointed. In terms of preservation of archival materials and improvement of the condition of the places where they are located, the problems of construction of new buildings for branches of the State Archive, district and city archive offices or moving to more suitable buildings were set as a goal. (National Archives, 2024).

The purpose of the research.

The main purpose of the research is determining the constitutional and legal basis of archival work in Azerbaijan

Discussion of the issue.

The main goal of the state program covering the years 2020-2025, which is considered a development program for archival work, involves carrying out reforms in the field of archival work, improving the activities of archival organizations, and increasing the role of archives in the life of society (About the national, 1999). For this purpose, one of the main directions is the preparation and implementation of normative legal acts and projects in order to strengthen the state control over archival work and at the same time to implement efficient management. Training of qualified personnel for better organization of work in state archives, strengthening of personnel potential of archives is one of the main nuances of the implementation of the program. It is one of the priority provisions of the state program to ensure their protection in a more reliable way by organizing the uploading of existing documents to digital platforms in the National Archives Fund (Law of the Republic of Azerbaijan, 2022). Modernization of processes by applying information communication technologies to archival work at the level of modern requirements will lead to the creation of a single electronic archival information system, which will

ensure accessibility to state information resources and systems.

"The State Program for the development of archival work in the Republic of Azerbaijan for the years 2020-2025" also envisages the discovery of all documents related to Azerbaijan in the archives, museums and libraries of foreign countries in the field of international cooperation and placing copies of them in the archives of the Republic of Azerbaijan. Increasing the scientific and practical knowledge and professional skills of employees working in the field of archives, the implementation of work processes based on innovative training methods in the field of archival studies and documentary studies, will lead to a more efficient establishment of the activities of the National Archives Funds. On February 12, 2020, the President of the Republic of Azerbaijan, Ilham Aliyev, signed a decree on the approval of the "State Program for the Development of Archive Work in the Republic of Azerbaijan for 2020-2025".

The State Program fulfills its obligations in the direction of keeping the documents included in the National archive fund under state protection, accounting, safe keeping, and meeting the public's need for retrospective information. After the independence of our country, the archival system with a century-old history was organized in a form that would meet the requirements of modern times, and a normative legal framework was formed that guides the main perspectives of the organization of archival work. Important works have been done in the field of state policy in the direction of archival activity, the implementation of the requirements put forward by the decree of the President of the Republic No. 816 dated December 2, 2002 and the Law of the Republic of Azerbaijan "On National Archive Work".

In the "Azerbaijan 2020: Vision of the Future" Development Concept approved by the Decree of the Presidency of the Republic No. 800 dated December 29, 2012, the goals set in the direction of the protection and proper use of the national and cultural heritage include the continuation of reforms in the field of archival activities, the legal base in accordance with modern legislation and international it is necessary to organize according to the norms, to preserve the documents belonging to the National archive fund more securely by applying ICT, to increase the infrastructure and base equipment of the state archival organizations, and the potential of professional personnel.

For this purpose, the "State Program for the Development of Archive Work in the Republic of Azerbaijan for 2020-2025" defines the important directions to be applied and implemented. The aim and purpose of the State Program is to continue the reforms implemented in the field of archival activities without interruption, to improve the work of archival organizations, to increase the role of archives and the reputation of archivists among the public, to research and find materials and documents related to the National

archival fund, which is the material and moral heritage and wealth of the country, to protect the state is to organize their reception, accounting and systematization, their efficient and correct use. (About the rules, 2007).

The State Program covers the legislative field in the field of archival work, personnel field, international relations, protection of archival data, strengthening of the material and technical base, etc. identifies priority areas (Bayramova, 2022).

Specifically, these directions can be listed as follows:
- Improvement of legislation.

The regulation of the legislation in the field of archival activity regulates the issues of management and subordination in this field, the principles of responsibility and obligation, salaries of employees, protection of archival buildings and property, confidentiality and rules of use of archival data.

- Increasing state control over archival work, organization of efficient management.

Increasing state control over the archival field is an important direction. Thus, since the protection and use of nationally important information is a serious security issue, considering that this information has the power to determine domestic and foreign policy, the importance of strict state control over the field of archival activities is inevitable (Ismayilov, Mahammadli, & Khudiyeva, 2022).

- Carrying out reforms, strengthening personnel potential.

Archival work is a field that is also important to the international world. In modern times, the value of information is as important as vital matters. Both in terms of simplifying the management system and efficient use of information, personnel and system reforms are a must.

- Increasing the potential of the archive fund.

Increasing society's attention to retrospective information. It is quite clear that it is not easy to move forward without looking at the past in the field of state building and social and public sphere. From this point of view, increasing the capacity of archival funds to collect information and use this information is one of the priority issues. (Ismayilov, & Khudiyeva, 2023).

- Ensuring diversity and rationality of archival services.

Archive work is not only a service of preservation and sharing of national-cultural heritage information. Archival work also includes ownership, registration issues, inheritance, medical information, etc. information is relevant. Ensuring the rational use of this information is essential.

- Digitization of archive fund.

Digitization has become the most important element of our life. In the fast-paced era, it is impossible for any field to keep up without digitization. This includes the archive area. Searching or transferring millions of pieces of information by mechanical methods means losing the competition from the first step. From this point of view,

the digitization of the archival fund is one of the most urgent issues of our time. (Agayeva, & Abbasli, 2023).

- Creating a single archive fund by applying ICT and implementing its integration into other information systems of the state.

As we mentioned above, the integration of archival activity with ICT and other related institutions will be useful in the field of serving citizens in terms of rapid retrieval and transfer of information. It will also be more convenient in terms of time, as it will eliminate the back and forth between institutions for obtaining information.

- International cooperation and ensuring that documents related to Azerbaijan are discovered and brought to the country International cooperation in the field of archival work is very important only from the point of view of our country. Since we were part of the USSR for a long time, on the other hand, due to our location in a critical geography, the activity of interesting forces in this geography for many years and any information formalized as a result of this activity, due to the fact that we did not have a unified state for that period, our archive organizations do not have these documents. In terms of bringing copies of these documents to the country and in terms of information exchange, international cooperation is a priority direction. (Yusifova, & Guliyev, 2023).

- Improving the authority of archivists.

Like any profession, archivists have the right to be influential in society.

- To ensure that archivists acquire the skills to work with modern technologies, increase their knowledge in fields related to the archival field.

It is impossible to imagine the modern world without technological means. The archival field, like any field, should be provided with these tools and the archivists' skills in using technological equipment should be improved.

Additions and amendments made in the Law "On the National Archives Fund", "Regulations on the National Archives Administration of the Republic of Azerbaijan" and other relevant legislative documents, approved by the President of the Republic Ilham Aliyev's Decrees No. 1812 and 1813 dated August 18, 2022, archive in the country created a legal-normative basis for its activity to develop according to the realities of the current period.

Amendments to the legislative documents led to the increase in the activity of archival service departments in public life, the normalization of property relations over archival materials, the effective organization of archival fund preservation and use, the improvement of the accounting of National Archives Fund materials, the strengthening of the social conditions of archivists, and the increase of state control and care for the preservation of archival materials, will be.

Currently, at the disposal of the National Archives Department of the Republic of Azerbaijan, there are 6 state archives that receive, protect, and register materials and funds for the purpose of use, organize their use

service, and provide services for individual requests of up to 50,000 people per year, including; State Archive of the Republic of Azerbaijan, named after Salman Mumtaz. The State Archive of Literature and Art, the State Archive of Science and Technical Documents, the State Archive of Cinema-Photographic Documents and the State Archive of Audio Recordings are operating. In addition, fifteen branches of the State Archive, the State Archive of the Nakhchivan Autonomous Republic and 57 district and city archives provide services. More than 17,000 funds, about 4 million storage units, more than 650 million paper samples, and up to 450,000 photo, video and film-based documents are preserved in these archive offices.

Networks of national archive departments - the rules on acceptance of the list of organizations under the responsibility of which are not part of the National Archives Department of the Republic of Azerbaijan have been drawn up. The Cabinet of Ministers of the Republic of Azerbaijan has made a decision to implement the requirements of paragraph 14.2 of the decree No. 1015 dated July 14, 2010 signed by the President of the Republic of Azerbaijan "On approval of the structures of a number of central executive authorities". According to the decision, the "List of subordinate institutions that are not part of the National Archives Department of the Republic of Azerbaijan" should be adopted and was adopted by the decision No. 57 of the Cabinet of Ministers of the Republic of Azerbaijan dated April 25, 2011. The following refer to archival institutions financed from the budget.

1. State Archive of the Republic of Azerbaijan;
2. State Historical Archive of the Republic of Azerbaijan;
3. State Literary and Art Archive of the Republic of Azerbaijan named after Salman Mumtaz;
4. State Archive of Scientific and Technical Documents of the Republic of Azerbaijan;
5. State Archive of Cinema-Photographic Documents of the Republic of Azerbaijan;
6. State Recording Archive of the Republic of Azerbaijan.

The branches of the State Archives of the Republic of Azerbaijan include 15 regional branches - Agdam, Baku, Fuzuli, Goychay, Ganja, Mingachevir, Lankaran, Guba, Shamakhi, Sumgait, Salyan, Shamkir, Shirvan, Sheki and Yevlakh branches. City and district state archives with a variable structure of documents of the Republic of Azerbaijan include Absheron District State Archives, Agdash District State Archives, Agsu District State Archives, Agstafa District State Archives, Ajiabedi District State Archives (+49 districts). The archive department of the Nakhchivan Autonomous Republic, the State Archive of the Nakhchivan Autonomous Republic, the documents of the Nakhchivan Autonomous Republic belong to the regional state archive departments with a changing structure. International Relations - The National Archives Department of the Republic of Azerbaijan and

other State Archives establish relations and cooperate with the organizations of individual states engaged in archival activities. Since 1996, the National Archives Office has been a full member of the International Council of Archives under UNESCO. Since 1996, the International Council of Archives has prepared the Code of Ethical Conduct of international archivists, the main theses of this code are defined in the "Basic Rules of the State Archives of the Republic of Azerbaijan".

In 2000, the "Eurasia" department of the International Council of Archives was established, representing organizations of the CIS countries engaged in archival activities. The archivists of our country are regularly represented in trainings, seminars and conferences organized by "Eurasia", they understand the experiences of international archivists in this direction and mutually exchange their experiences and innovations.

After the collapse of the USSR, the question of succession of the archives of the post-Soviet republics came up. This problem was solved by the Agreement of July 6, 1992.

According to this Agreement, archival funds protected in the territory of each republic are at the disposal of that country, and each republic has the right to obtain a copy of the fund protected in another republic. During the Soviet period, the imperial policy caused a number of negative situations to occur in Azerbaijan as well as in other union republics. The Soviet Empire, which exploited the Allied Republics in every way, transferred a number of valuable archival documents to Russian archival funds.

During the period of independence, the National Archives Department of the Republic of Azerbaijan established mutual relations with about 10 countries and signed cooperation agreements, and the activities in this direction are continued today. These agreements have opened up new opportunities and opportunities in terms of multi-directional, scientific, experiential and cultural exchanges between archival institutions. This agreement has created a suitable legal basis for the discovery of documents related to our country protected in the archival funds of these states and the transfer of copies to our country.

The archival institutions of the Republic of Azerbaijan have passed a century of development as the first state archival organization established in the South Caucasus. During this period, he served our state and people honestly.

Along with the archives of countries that are members of the Commonwealth of Independent States, Azerbaijan's archives include Turkey, Iran, the United States of America, England, France, Poland, etc. cooperation between the archives of the countries began to develop. Thus, researchers representing the countries mentioned in the framework of international relations started to use the documents and sources of various fields of science stored in the archives of Azerbaijan for the purpose of research. At the same time, the archives of the Republic

of Azerbaijan successfully implement the advanced work experience of foreign archives, innovative processes and their dissemination, as well as their application. Archive funds of the Republic of Azerbaijan are state institutions that ensure the reception, protection and provision of documents that are important in social, economic, political, cultural, historical, artistic and other directions, which are included in the fund and reflect the material and moral life of the people. National archival funds, which implement all these processes on the basis of uniform principles, are closely involved in the development of concepts and strategies for the development of archival work.

There are laboratories with all kinds of technical capabilities for the restoration of damaged documents under the National Archives Office.

Rules of ethical behavior of civil servants working in the National Archives Department - by the order of the head of the National Archives Department of the Republic of Azerbaijan No. 14 dated June 6, 2012, the norms of ethical behavior of the employees and staff of the National Archives Department of the Republic of Azerbaijan were adopted. These norms and rules are in accordance with Clause 21.2.8 of the Law of the Republic of Azerbaijan "On the Rules of Ethical Behavior of Civil Servants" and Decree No. 614 of the President of the Republic of Azerbaijan dated August 16, 2007 "On the Application of the Law of the Republic of Azerbaijan on the Rules of Ethical Conduct of Civil Servants" prepared in accordance with paragraph 2 of the decree and defines the ethical behavior norms and principles of the employees working in the National Archives Department of the Republic of Azerbaijan and the relations related to their observance.

These rules and norms apply to all employees who have the status of civil servants within the organization. Civil servants are obliged to adhere to the law and regulations of the Republic of Azerbaijan "On the rules of ethical conduct of civil servants", taking into account the rule of law, compliance with the principles of other normative legal acts in force in connection with the organization's activities, human rights, democratic values and high ethical norms and rules of conduct. The main principle of the implementation of these rules and norms is to increase the reputation of the organization, to increase the public reputation and rating of the organization and civil servants, to ensure the usefulness and transparency of their business activities, to prevent corruption in the organization and the intersection of reputations in the working life of civil servants, to adhere to the ethical norms and rules of conduct of the organization's employees. Ensuring compliance consists in developing methods of citizens' influence on the evaluation of the organization's and employees' activities.

A civil servant is obliged to perform his duties honestly, impartially and with quality, and to use his working time usefully and efficiently, strictly following

the labor and executive regulations in terms of the interests of the individual, the public and the state. Employees of the organization should be an example of honesty for those around them in any situation. A civil servant should be demanding and serious towards his person, perform his work professionally within the framework defined by the legislation of the Republic of Azerbaijan, and consider the norms and deadlines of requests and appeals received by the organization. It should investigate problems and questions with legal interpretations.

A civil servant should strengthen the trust and confidence of individuals and legal entities in the organization and state bodies with the rules of ethical behavior and professional business. He should not create conditions for people's rightful questions and criticism with his own behavior and results, if such a situation arises, he should draw the right conclusion from the rightful criticism of the citizen, self-introspect, and develop his activities better. In matters that are not related to his duties, he should avoid criticizing the activities of the department and other state organizations, as well as their officials, and giving public evaluation of their business activities.

The organization and composition of the National Archive Fund - the law of the Republic of Azerbaijan "On the National Archive Fund" balances relations related to the systematization, protection, use and activity of the National Archive Fund in the Republic of Azerbaijan. The main concepts and theses used in the law include the following meanings:

Archive - a collection of archival materials, the structure of archival organizations or departments, enterprises organizing their systematization, registration, protection and use;

National archive fund - a collection of scientific, economic, social, historical and cultural heritage documents that reflect the material and spiritual life of the people and the state, regardless of the type, the conditions of creation and storage, and the form of ownership;

Archive fund - a collection of archival materials closely related to each other in terms of historical and logical relations;

Archive work - systematization, establishment, registration of archives and organization of archive service;

Archive document - a document of special importance for society, the state or its owner, regardless of the type of information load that is protected or should be preserved;

State archive - a state organization that organizes archival activities;

Temporary protection of archival documents - protection of the archival fund by state or non-state organizations, local self-government bodies during the period established by law;

Protection of archival documents - preservation of these documents in the archive, library and museum for an indefinite period;

Documentary monument - having a rare or special historical-cultural value included in the category of document monument in the established manner;

The owner of the archive document - the subject who has any ownership, disposal and user rights over the document;

The owner of the archival document is the subject who exercises the full right of use and ownership of archival materials;

The legislation of the Republic of Azerbaijan on the national archive fund is composed of this law, other appropriate legislative acts of the Republic of Azerbaijan and the international agreements it supports (Vazufa, 2022). According to this law, if a contradiction is found in the international agreements supported by the Republic of Azerbaijan, the application of those international agreements is mandatory (Ismayilov, & Bayramova, 2022). The responsibilities of the state in terms of archival work are as follows:

- Determination and implementation of the state policy in archive activity;
- Determination of the single directions of the organization of archive activity;
- Control of compliance with the systematization, registration, protection and use rules of the archive fund;

- Provision of protection and development of archives by the state, training of archival personnel;

- Systematization, accounting, protection of state archival documents and archival funds, regulation of ownership and use of these documents;

- Increasing material and technical support to archive departments;

- Regulation of solving problems related to the temporary transfer of the archive fund from the Republic of Azerbaijan to foreign countries;

- Registration and protection of copies of documents reflecting the historical and cultural heritage of Azerbaijan preserved in the archives of foreign countries to the state archives of the Republic of Azerbaijan;

The archival materials of our country are included in the national archival fund, regardless of the conditions of creation, place of storage and form of ownership. State-owned funds and documents form the state-owned part of the national archival fund. Documents and archive funds that are not owned by the state belong to the non-state part of the national archive fund. The forms of systematization, protection and use of the national archive fund are determined by the regulations approved by the relevant authorities. (Ismayilov, & Khudiyeva, 2022).

REFERENCES

- About the national archival fund. (1999). *Law of the Republic of Azerbaijan*. Retrieved from <https://e-qanun.az/framework/4769>
- About the rules of ethical behavior of civil servants. (2007). *Law of the Republic of Azerbaijan*. Retrieved from <https://e-qanun.az/framework/13685>
- Agayeva, K., & Abbasli, V. (2023). Suleyman Rahimov's Role in the Development of Libraries in the 20th Century. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 10(6), 2158-2165.
- Bayramova, I. (2022). Bibliometric analysis of document flow in the field of library-bibliography in Azerbaijan. *Technium Social Sciences Journal*, 35(1), 601–610. <https://doi.org/10.47577/tssj.v35i1.7161>
- Ismayilov, N., & Bayramova, I. (2022). Methodology of Research and Study of Document Flow in the Field of Tourism (Based on Experience from Local Libraries). *Grani*, 25(3), 70-76. <https://doi.org/10.15421/172239>
- Ismayilov, N., & Khudiyeva, V. (2022). Assessment of digital knowledge and research skills and overview of on going work at the national level, forecasting. Concepts of digitization. *Technium Social Sciences Journal*, 35, 593-600.
- Ismayilov, N., & Khudiyeva, V. (2023). Conducting training and research, problem solving, creative thinking. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 10(2), 643-649.
- Ismayilov, N., Mahammadli, D., & Khudiyeva, V. (2022). Methods and Means of Information Search in the Digital Environment. *Grani*, 25(5), 31-34. <https://doi.org/10.15421/172257>
- Law of the Republic of Azerbaijan on amending the Law of the Republic of Azerbaijan "On the National Archive Fund"*. (2022). Retrieved from <https://president.az/az/articles/view/56935>
- National Archives of the Republic of Azerbaijan*. (2024). Retrieved from <http://www.milliarxiv.gov.az/az>
- Vazufa, K. (2022). Skills to use digital resources. *Technium Social Sciences Journal*, 36, 775-782.
- Yusifova, G., & Guliyev, O. (2023). Document Location and Its Classification in Social Information-Communication System. *Grani*, 26(5), 122-126. <https://doi.org/10.15421/1723111>

Stages of Development of Document Resources on Linguistics in Azerbaijan

UDC: 81.1:930.2(479.24)

DOI: <https://doi.org/10.15421/172433>**Ismayilov Nadir**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0009-0008-5541-280X>, Nadir_ismayil@gmail.com**Khalafova Sevd**

Ph.D., Assoc. Prof., Head of the Department management of library-information resources,

<https://orcid.org/0000-0002-7179-7032>, sevdaxalafova@bsu.edu.az**Baku State University (Baku Azerbaijan)**

Abstract

B. Chobanzade, A. Demirchizade, A. Akhundov, T. Hajiye, F. Huseynov, N. Jafarov and others from the representatives engaged in the scientific study of the Azerbaijani language. trained linguists and served the scientific development of the language. Language is an important event for the survival of the values formed by the nation for thousands of years and for the transmission of these values to the younger generations. Therefore, language is not only a means of communication, but also a system of values.

In the article, the life and activity of scientists conducting research on linguistics, as well as their scientific creativity, are comprehensively analyzed. In modern times, the main directions of development of this field have been shown and the flow of documents related to this field has been analyzed. Also, the article includes examples of the works of well-known local and foreign scientists in the field of general linguistics. During the periodization of the history of the science of language, paying attention to the essence, development regularities of language research methods, the development periods of that history can be presented in the following way (Akhundov, 2006): formation of linguistics; evolution of linguistics; the "decline" of linguistics. Linguistics is the science of language, linguistics, its social nature and functions, internal structure, laws of its functions, historical development and classification of specific languages (Linguistics, 2024). Literary studies is a science that studies fiction. It is one of the oldest sciences. An ancient and classic example of this science that has come down to our time - Aristotle's work "Poetics" appeared in Greece in the IV century before our era (Literary studies, 2023). No matter how much the comparative method played a role in the transition of the science of language from the period of formation to the period of evolution, the lack of a general (theoretical) view of language phenomena limited them to the restoration of archetypes. The German scientist, philosopher, and statesman Wilhelm von Humboldt has an exceptional role in the development of linguistics from its formation to its evolution. He "insured" comparative linguistics, which began with Franz Bopp, Rasmus Rask, and Jacob Grimm, from the future enslavement of the method, which will last forever, and brought it such a theoretical scope from its first steps that the science of language cannot go beyond the axis of Wilhelm von Humboldt's theory to this day. The source of ideas of the theory of linguistics, which arose in the person of V. von Humboldt, was classical German philosophy. The genius linguist formed his linguistic views on this basis. At the same time, he was able to separate linguistics from philosophy and get to the essence of language, which is the object of linguistics.

Keywords: linguistics, general linguistics, document flow, information demand

Етапи розвитку документних ресурсів з мовознавства в Азербайджані

Ісмаїлов Надір, Халафова Севда**Бакинський державний університет (Баку, Азербайджан)**

Анотація

З представників наукового вивчення азербайджанської мови Б. Чобанзаде, А. Демірчизаде, А. Ахундов, Т. Гаджієв, Ф. Гусейнов, Н. Джафаров та інші, готували лінгвістів і служили науковому розвитку мови. Мова є важливою подією для виживання цінностей, сформованих нацією тисячоліттями, і для передачі цих цінностей молодим поколінням. Тому мова є не лише засобом спілкування, а й системою цінностей.

У статті всебічно проаналізовано життя і діяльність учених-мовознавців, а також їх наукову творчість. У сучасний час показано основні напрямки розвитку даної галузі та проаналізовано документообіг, пов'язаний із цією сферою. Також у статті наведено приклади праць відомих вітчизняних і зарубіжних учених у галузі загального мовознавства. Під час періодизації історії науки про мову, звертаючи увагу на сутність, закономірності розвитку методів дослідження мови, періоди розвитку цієї історії можна подати так (Akhundov, 2006): становлення лінгвістики; еволюція лінгвістики; «занепад» мовознавства. Лінгвістика – наука про мову, мовознавство, його соціальну природу і функції, внутрішню структуру, закономірності його функціонування, історичний розвиток і класифікацію окремих мов (Linguistics, 2024). Літературознавство – наука, що вивчає художню літературу. Це одна з найдавніших наук. Старовинний і класичний зразок цієї науки, що дійшов до нашого часу, – твір Аристотеля «Поетика» з'явився в Греції в IV столітті до нашої ери (Literary studies, 2023). Яку б роль не відіграв зставний метод у переході науки про мову від періоду становлення до періоду еволюції, відсутність загального (теоретичного) погляду на мовні явища обмежувала їх відновленням архетипів. Німецький вчений, філософ і державний діяч Вільгельм фон Гумбольдт відіграв виняткову роль у розвитку лінгвістики від її становлення до еволюції. Він «застримував» порівняльне мовознавство, яке починалося з Франца Боппа, Расмуса Раска та Якоба Грімма, від майбутнього поневолення методу, яке триватиме вічно, і з перших кроків приніс йому такий теоретичний розмах, що наука про мову не може виходити за рамки теорії Вільгельма фон Гумбольдта донині. Джерелом ідей теорії лінгвістики, що виникла в особі В. фон Гумбольдта, була класична німецька філософія. На цій основі геніальний мовознавець сформував свої мовознавчі погляди. Водночас він зміг відокремити лінгвістику від філософії та дійти до сутності мови, яка є об'єктом лінгвістики.

Ключові слова: мовознавство, загальне мовознавство, документообіг, інформаційний попит

Стаття надійшла / Article arrived: 20.03.2024

Схвалено до друку / Accepted: 25.04.2024

Introduction.

Development of document-information resources on linguistics-XIX century.

Research scientist Agamusa Akhundov in his textbook "General Linguistics" notes that *"Linguistics, as one of the sciences with a great history, has undergone a long development path from the most ancient times to our time. Linguistics has a five thousand-year history of dealing with practical issues of language"* (Akhundov, 2006, p. 7).

Kismat Jafarov is one of the scientists conducting fundamental research in this field. He states in his book "General studies of linguistics" that "The history of defining the subject of linguistics on scientific basis begins in the 19th century. Thus, for the first time, the prominent linguist thinker Wilhelm von Humboldt stated in his famous report on the comparative study of languages at the Berlin Academy of Sciences in 1820 that the comparative study of languages should have an independent subject in order to draw correct conclusions about language, the development of nations, and the formation of humanity. And he was based on "philosophy" while defining the subject of the science of language. The most important service of a linguist-thinker was that he was able to turn language into an independent research object of philosophy" (Jafarov, 2020, p. 7).

European expert F. de Sössür says: "The basis of linguistics, if it is possible to say so, was laid by "grammar". The sole purpose of grammar was to formulate rules for distinguishing between correct and incorrect forms. Here we are talking about those classical grammarians who also studied classical literary (written) texts.

Development of document-informational resources on linguistics - 20th century.

The role of Baku State University in the development of linguistics in Azerbaijan.

The organization and development of linguistics in Azerbaijan is mainly related to the establishment of Baku State University. The Faculty of History and Philology was one of the first faculties created at the Baku State University, which started operating in 1919. The Faculty of Philology of the university played an exceptional role in the training of linguists and literary experts in Azerbaijan. Thus, V.V. Sipovsky, V.I. Ivanov, A.V. Bagri, V.B. Tomashevsky, N.I. Ashmarin, B.V. Chobanzade, R.I. Shor, A. Hagverdiyev, A.I. Samoilevich and others who worked at the faculty in the 1920s in addition to giving lectures on language and literature, they also prepared the first educational programs on linguistics and literary studies.

Honored scientist, winner of the State award, prof. Mukhtar Huseynzade created the "Azerbaijani Linguistics" academic school at BSU by researching and teaching current problems of the modern Azerbaijani language. Without exaggeration, it should be noted that today most of the linguists working at Baku State University, as well as in other higher education and

scientific institutions of Azerbaijan, are prof. They are either students of M. Huseynzadeh or students of his students. Professor Mukhtar Huseyn oghlu Huseynzade was born in 1900. In 1927, he entered the Eastern Faculty of the Azerbaijan State University and graduated from the university in 1931 with a major in Turkish language and literature. For a long time, he worked as the head of the departments of Azerbaijani linguistics and general linguistics at ASU. Prof. Mukhtar Huseynzade is the author of more than 40 scientific works. Among them, the book "Modern Azerbaijani language" written as a textbook for higher schools is more common.

Bekir Chobanzade was born on May 15, 1893 in the city of Garasubazar, Simferopol district, Tavrida province, Crimea. He study primary education here. At the age of 14, he attracted attention with his extraordinary intelligence. The Society of Religious Benefactors sent him to Turkey to continue his education at Galatasaray High School - "Sultaniyya" (1908-1918). His first poems, "Where is your mother?" He wrote his poem during his student days. He studied Arabic and Persian languages perfectly in the three-year university course at Istanbul University. He was one of the founders and leaders of the "Crimean-Tatar student society" consisting of young people living with the ideas of "Independent Tatar Crimea" in Turkey.

Then he got acquainted with Turkish, Arabic and Hungarian philology at the Faculty of History and Philology of Budapest University and defended his doctoral dissertation. He was the editor of "Sharq" newspaper published in Turkish in Budapest (1919). His poems were published in "Krim", "Goy Kitab" (Istanbul) and "Sharq" newspaper (1918-1919). During this period, he published socio-political and scientific articles in periodicals of Turkey, Crimea, Central Asia and Russia under different signatures (Bekir Chobanzade, 2024).

We can mention some of Bekir Chobanzade's works as examples, which are considered to be the main factors affecting the development of linguistics document flow.

1. Method of teaching Turkish language and literature. Baku: Azernashr, 1926, 264 p.
2. Turkish grammar. Baku: Azernashr, 1930, 202 p. (partner).
3. The new era of Azeri literature, from nationalism to internationalism. Baku: Publishing House of Azerbaijan-Scientific Research Institute, 1930, 65 p.
4. Involved in Turkic-Tatar linguistics. (Translator from the Arabic script alphabet to Latin script and developer of the new book: candidate of philological sciences, associate professor Nurida Novruzova). Baku, 2006.
5. Selected works. (Preparation of the publication and author of the foreword: Mammad Adilov, doctor of philological sciences). Volume I, Baku, 2007.
6. Selected works. (Preparation of the publication and author of the foreword: Mammad Adilov, doctor of philological sciences). Volume II, Baku, 2007.

7. Selected works. (Editor: Arif Ramazanov, Tarlan Guliyev). Volume III, Baku, 2007

8. Selected works. (Preparation of the publication and author of the foreword: Mammad Adilov, doctor of philological sciences). Volume IV, Baku, 2007. (Abdulazal Demirchizade, 2023).

Abdulazal Demirchizade's textbook "Historical summaries of the Azerbaijani literary language" published in 1938 for high school students attracted the attention of well-known scientists in the former USSR, such as S.E.Malov, N.K.Dmitriyev, Y.E.Bertels, and it was recommended to defend the work as a candidate's dissertation.

In 1940, A. Demirchizade, who received the degree of candidate of philological sciences for that work, defended his doctoral dissertation on "History of the Azerbaijani language (ancient period)" 4 years later (Abdulazal Demirchizade, 2023).

Professor A. Demirchizade worked as the head of the department of ASU in the early 40s. From 1943 until the end of his life, he headed the department of Azerbaijani linguistics of the Azerbaijan State Pedagogical Institute. In 1951-1960, Professor Demirchizade was also the head of the history department of the Azerbaijani language at the Nizami Institute of Language and Literature of the Azerbaijan SSR EA, and worked on the preparation of scientific works and staff training.

A. Demirchizade, who is known as a talented scientist in the field of science, has published the books "Phonetics of the Modern Azerbaijani Language", "Stylistics of the Azerbaijani Language", "Historical Summaries of the Azerbaijani Literary Language", "M.F. Akhundov About the Language and Akhundov's Language", "The Language of Kitabi-Dada Gorgud" Epics" enriched our linguistics with (Abdulazal Demirchizade, 2023).

Tofiq Hajiyev was born on May 1, 1936 in Soltanli village of Jabrayil district. He graduated from Soltanli village secondary school. In 1953, he was admitted to the Faculty of Philology of the Azerbaijan State University, in 1958 he graduated with honors and was admitted to a postgraduate course in linguistics. In March 1962, he defended his doctoral dissertations on "The Gabriel dialect of the Azerbaijani language", and in 1969, he defended his doctoral dissertations on the topic "Azerbaijani literary language at the beginning of the 20th century". On October 30, 2009, he was awarded the Order of Glory for his services to the development of education and science in Azerbaijan (Tofiq Hajiyev, 2024).

As an example, we can mention some of the works of Tofiq Hajiyev, which are considered to be the main factors influencing the development of the document flow in linguistics.

- 2002, translation of the book "Comparative historical grammar of Turkic languages" by B. A. Serebrennikov and N. Z. Hajiyeva. Baku, 380 p

- 2004, History of Azerbaijani literature (in six volumes), Volume I, Baku: Elm, (co-author)

- 2005, Azerbaijani language. 10th grade textbook. 143 p. (partner)

- 2005, M. Adci. Turks and the world: a hidden history (translated from Russian, 250 pp. Baku,

- 2007, History of Azerbaijani literature (in six volumes), Volume II, Baku: Elm, (co-author)

- 2008, Seyyed Ahmed Jamaledin ibn Muhanna. Hilyat-ul-insan and halbat-ul-lisan. Baku, 143 p.

- 2012, History of Azerbaijani literary language. In two volumes. Baku. "Science", 2012.

Nizami Jafarov was born on September 21, 1959 in Zalimkhan village of Agstafa district. He graduated from the Faculty of Philology of the Azerbaijan State University with honors. Since 1985, he has been a researcher at the Nasimi Institute of Linguistics of the EA of Azerbaijan. Since 1987, he has worked as the head of the department of the "Literature and Art" newspaper, since 1991, he has worked as a teacher, professor, and dean of the Faculty of Philology of Baku State University, since 1991. He was the head of the Department of General Linguistics of Baku State University (2001-2015). Since 2019, he is again the head of the Department of General Linguistics of Baku State University. Since 2022, he has been teaching the course "Azerbaijanism" at ADA University. Nizami Jafarov participated in the preparation of Azerbaijani language programs and textbooks for secondary schools as a member of the "Azerbaijani language and literature" department of the Scientific-Methodical Council of the Ministry of Education of the Republic of Azerbaijan (Nizami Jafarov, 2024).

Academician Nizami Jafarov is a thinking scientist who contributed to the creation of "Basics of Azerbaijan studies" in our country. We can mention some of Nizami

Table 1.

Statistics of document-information resources on linguistics available in the electronic catalog of the National Library named after M.F. Akhundov

Years	Number
1770-1779	1
1780-1789	2
1800-1809	3
1810-1819	1
1820-1829	1
1830-1839	4
1840-1849	4
1850-1859	7
1860-1869	4
1870-1879	2
1880-1889	10
1890-1899	18
1900-1909	27
1910-1919	28
1920-1929	40
1930-1939	62
1940-1949	32
1950-1959	109
1960-1969	276
1970-1979	445
1980-1989	647
1990-1999	515
2000-2009	1574
2010-2019	6678

Source: Compiled by the author based on the funds of the National Library of Azerbaijan named after M.F. Akhundov.

Jafarov's works as examples, which are considered to be one of the main factors affecting the development of linguistics document flow. We can mention some of Nizami Jafarov's works as examples, which are considered to be one of the main factors affecting the development of linguistics document flow.

- "Issues of Azerbaijani culture" (2000),
- "Introduction to Azerbaijan studies" (2001),
- "Azerbaijanis: political and cultural foundations of ethnocultural unity" (2001), "Azerbaijan: Language, Literature and Culture" (2001),
- "Issues of Azerbaijani studies" (2001),
- "Heydar Aliyev and Azerbaijan" (2004),
- "Fundamentals of Azerbaijani studies" (2005; 2013),
- "Azerbaijan policy of Atatürk" (2008),
- "History and biography of the people of Azerbaijan" (2012).

The general structure of the document flow on "Linguistics" in terms of language is as follows (Table 2):

Table 2
Statistics of document-information resources on "Linguistics" available in the electronic catalog of the National Library named after M.F. Akhundov by languages

Languages	Number
Azerbaijani language	10017
Turkish	52
English language	124
Russian language	2123
German language	25
French language	17
Persian language	7
Arabic language	5
Other languages	19

Source: Compiled by the author based on the funds of the National Library of Azerbaijan named after M.F. Akhundov.

Table 3
The percentage of document-information resources on "Linguistics"

	I	II	III	IV
Amount of document resources per field	27	334	2024	45097
%-The percentage rate	0.1	0.7	4.2	95

Source: Compiled by the author based on the funds of the National Library of Azerbaijan named after M.F. Akhundov.

It is true that Ferdinand de Saussure's "Cours de Linguistique Generale", Leonid Bloomfield's "Language", Simon Potter's "Our Language", Emile Benvenist's "Problems de linguistique generale of Problems in Generale Linguistics", Eugenio Koseriu's "Einführung in der Allgemeine Sprachwissenschaft" ("Introduction to General Linguistics"), "Works on General Linguistics" translated into Azerbaijani by Ivan Alexandrovich Baudouin de Courtenay, R. A. Budagov's "Очерки по языкознанию" ("Essays on Linguistics"), V.I. Kodukhov's "Общее языкознание" ("General Linguistics"), T. A. Amirova, B. A. Olkhovnikov and V. Rozhdestvensky's "Очерки по истории лингвистики" ("Essays on the history of linguistics"), O. S. Akhmanova, A. G. Volkov

and V. P. Murat's "Общее языкознание" ("General Linguistics"), V. I. Loya's "История лингвистический учений" ("History of linguists"), F. M. Berezin, V. N. Golovin's "Общее языкознание" ("General Linguistics"), "Об языкознания" ("About Linguistics") by I. I. Meshshanina, "История языкознания XIX и XX веков в очерках и эксправения" ("On the history of linguistics in the XIX and XX centuries") by V. A. Zvegintsev, A. S. Chikobava, L. A. Bulakhovski, B. N. Golovin, B. P. Ardentov, E. Benvenist, A. A. Reformatsky, B. P. Ardentov, G. I. Richter, L. I. Barannikova - the "General Linguistics" works written by each of them separately are important in this field is important (Habibbayli, 2022).

Analysis of some bibliographic resources in this field.

In 2005, Nurida Novruzova and Durdana Aliyeva compiled a resource called "Bibliography on Turkological Linguistics". This bibliography can be used as a tool in the study of Turkish languages by all researchers working in this field, as well as postgraduates, dissertations, bachelors and masters. The main goal of compiling the resource is to collect the most important scientific literature related to Turkological linguistics, especially the new literature published in the last ten years. Scientific literature published in several languages, Azerbaijani, Russian, English, German, Turkish, Tatar, Uzbek, Turkmen and other Turkic languages is provided in the resource. Literature in the Russian language is arranged in the Cyrillic alphabet, while literature in the Azerbaijani Turkish, English, German and other languages is arranged in the Latin script (Bibliography on turkology linguistics, 2005).

In 2021, the work "Azerbaijani linguistics in faces" was compiled by Sayalı Sadıgova. Anyone familiar with this work can follow the historical development of Azerbaijani linguistics starting from the beginning of the 19th century in all its details in the person of individual linguists, and get acquainted with the ups and downs of the paths from the classics to the modern ones. "Azerbaijani Linguistics in Faces" consists of two parts: the first part from the beginning of the 19th century to the 30s of the 20th century, and the second part from the 30s of the 20th century to the present, each covering a period of about a hundred years. The point is that linguistics does not occupy a central place in the activities of all those who represent the first period.

For example, the scope of creativity of great Azerbaijani intellectuals such as Abbasgulu Agha Bakikhanov, Mirza Fatali Akhundov, Mahammadaga Shahtakhtli, Firudin Bey Kocherli, Ali Bey Huseynzade, Samedaga Agamalioglu, Nariman Narimanov, Uzeyir Hajibeyli was extremely wide. However, the fact that they are presented as linguists in this book should not cause any doubt because they were not satisfied with just compiling dictionaries and grammar textbooks, but also dealt with theoretical issues of language science.

In the first period, two of our professional linguists worked, one of them is Professor Mirza Kazim Bey, and the second is Professor Bekir Chobanza. Both linguists are sufficiently discussed in the book, their services in Azerbaijani and All-Turkic linguistics, as well as in language theory are evaluated, and the main features of their creative portraits are given in full.

In the 20s and 30s of the 20th century (in linguistics, this is Professor Bekir Chobanzade, or the period of repression), a new generation of professional linguists was formed in Azerbaijan, among them Farhad Aghazade, Gafur Rashad, Khalid Said Khojayeve, Miryusif Mirbabayev (he was the director of the Institute of Linguistics in 1946 - became its first director in 1949), there were outstanding scientists such as Abdulla Sharifov, Vali Khulufli, Hanafi Zeynalli, Abdulla Taghizadeh, Idris Hasanov.

Another prominent linguist-professor Ahmet Jafaroglu was forced to emigrate to Turkey from his youth, grew up as one of the greatest Turkologists of his time, and created an international school in the field of Turkish language history. Sayali Sadigova, after providing exhaustive information about these linguists-personalities in her book, moves to the second part of the work and presents detailed essays about one hundred and ninety linguists-the real and corresponding members of MEA, as well as doctors of sciences. Although most of them are researchers of the Azerbaijani language - our native language, some of them are English, German, French, Russian, Arabic, Persian, Turkish, etc. are specialists in languages (Azerbaijani linguists, 2021).

In 2023, the bibliographic index of Professor Nadir Mammadli was published. The author of the "Foreword" of the bibliography is Academician Nizami Jafarov, the project leader is Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor Nazakat Mammadli, the compiler and specialist editor is Sevil Zulfugarova. The book published by the publishing house "Science and Education" is intended for literary scholars, teachers, students, specialists interested in language problems.

Essays dedicated to the scientist's life and scientific creativity, pedagogical activity, founding initiatives, and the main histories of his life, scientific-literary and social activities presented in the bibliography are rich in interesting facts. The section related to the scientist's scientific works: includes books, monographs, dissertations and scientific articles, reports and theses. Dictionaries, conversation books, textbooks and teaching aids compiled by him are listed in separate sections. All these materials are systematized and presented in alphabetical order within a chronological scope. Hundreds of publications edited by Professor Nadir Mammadli are systematized in alphabetical order. In order to facilitate the use of the index, an alphabetical index of works, authors, editors, and authors who wrote about them is given at the end of the book (The bibliographic index, 2023).

Conclusions.

The field of lexicography, which deals with the theory and practice of the compilation of dictionaries in linguistics, originated in ancient times and does not lose its importance in modern times, on the contrary, it is constantly developing.

Modern lexicography is moving in two directions - traditional and computer lexicography. These two directions of lexicography do not negate each other, on the contrary, one creates a basis for the development of the other. It is true that in recent years, due to the development of computer technologies, the dictionaries created in this direction are more noticeable. In addition, traditional vocabulary is constantly developing in the 21st century. In recent years, Azerbaijani lexicography has also developed significantly, and the richness of the vocabulary of our language is once again reflected in these dictionaries.

Among the dictionaries prepared in this field, the preparation of explanatory dictionaries of the artistic language of our poets and writers is also of special importance. The role of wordsmiths in the development of literary language is undeniable. It is no coincidence that literary language is often studied as the language of writers and poets.

In this sense, the work carried out in this field at the Institute of Linguistics in recent years is commendable. In that regard, the "Explanatory Dictionary of Jafar Jabbarli's Artistic Language" published these days has a special value in our linguistics due to its volume and importance from the point of view of linguistic science. It should be noted that the publication of such books is really useful and valuable from the point of view of linguistic science. About 7,000 words (6,889) and more than a thousand expressions (1,100) are reflected in the 852-page dictionary.

Professors Ismayil Mammadli, Aydın Alakbarli, Doctor of Philological Sciences Nariman Seyidaliyev, Doctor of Philosophy in Philology Bahrüz Abdullayev and leading researcher Nigar Aghayeva are the compilers of the dictionary, with Professor Nadir Mammadli as his scientific advisor. This magnificent dictionary, which is the result of a lot of hard work, attracts attention because it fully covers the vocabulary of the language of Jafar Jabbarli's works. In addition to explaining the meaning of each word and expression, the meaning subtleties, polysemy, and synonymy features of the phraseological units used in the literary-artistic heritage of the writer are also covered.

The head of the country, Mr. President İlham Aliyev, acts as a worthy follower of the great leader Heydar Aliyev in his policy regarding linguistics, especially our mother tongue, and continues this work successfully: "Unambiguous formulation of the language policy in the republic, improvement of the application of the mother tongue as the state language, and the communication of the Azerbaijanis of the world The rise of its role and

reputation in the international world as an indicator of national solidarity, becoming a tool, is connected with the name of the national leader of the Azerbaijani people, Heydar Aliyev.

The position of A. Gurbanov, the luminary of Azerbaijani linguistics in the 20th century, gave a new direction to the science of linguistics. A. Gurbanov conducted many significant, fundamental, theoretical researches in the field of general linguistics, and for the first time, he rendered great services in the training of highly qualified linguists in this direction. Thus, the general linguistic research in the history of linguistics is connected with the name of Afad Gurbanov.

Based on the research, several recommendations and suggestions can be made based on the research conducted.

1. Taking into account the important role of bibliographic tools in the management of document flow in linguistics, there is a serious need to create personal bibliographic resources in this field in the future.

2. It is important to further improve the bibliographic materials created in the field of linguistics both from the point of view of the topic and from the point of view of the goal direction.

3. It is necessary to pay more attention to the preparation of both traditional and electronic bibliographic resources in this area.

REFERENCES

- Abdulazal Demirchizade. (2023). Retrieved from https://az.wikipedia.org/wiki/%C6%8Fbd%C3%BCl%C9%99z%C9%99l_D%C9%99mir%C3%A7izad%C9%99
- Ahmadov, V. (2007). *Literary studies*. Textbook. Baku.
- Akhundov, A. (2006). *General linguistics*. Baku: "Sharq-Garb".
- Azerbaijani linguists - from classics to moderns. (2021, December 5). Retrieved from <https://kayzen.az/blog/Az%C9%99rbaycan-dili/27044/az%C9%99rbaycan-dil%C3%A7il%C9%99ri-klassikl%C9%99rd%C9%99nm%C3%BCasirl%C9%99r%C9%99.html>
- Bekir Chobanzade. (2024). Retrieved from https://az.wikipedia.org/wiki/B%C9%99kir_%C3%87obanzad%C9%99
- Bibliography on turkology linguistics. (2005). Retrieved from <https://achiqkitab.aztc.gov.az/az/file/view/turkoloji-dilchiliye-dair-bibliografiya.pdf>
- Firudin Huseynov (linguist). (2024). Retrieved from [https://az.wikipedia.org/wiki/Firudin_H%C3%BCseynov_\(dil%C3%A7il\)](https://az.wikipedia.org/wiki/Firudin_H%C3%BCseynov_(dil%C3%A7il))
- Gurbanov, A. (2002). *Contemporary issues of Azerbaijani linguistics*. Baku.
- Habibbayli, I. (2022, May 21). Formation processes of the science of literary studies. *525th newspaper*, 14-19.
- Heydar Huseynov. (2024). Retrieved from https://az.wikipedia.org/wiki/Heyd%C9%99r_H%C3%BCseynov
- Jafarov, G. (2020). *General linguistic studies*. Baku, Science and education.
- Linguistics. (2024). Retrieved from <https://az.wikipedia.org/wiki/Dil%C3%A7ilik>
- Literary studies. (2023). Retrieved from <https://az.wikipedia.org/wiki/%C6%8Fbd%C9%99biyyat%C5%9F%C3%BCnasl%C4%B1q>
- Mammadov, A. (2008). *Modern problems of linguistics*. Baku: ASU publishing house.
- Mammadov, Sh. (2011, February 18). A talented scientist, an outstanding teacher, a writer related to folk art. *Azerbaijan teacher*, 8-9.
- Nizami Jafarov. (2024). Retrieved from https://az.wikipedia.org/wiki/Nizami_C%C9%99f%C9%99rov
- Seydaliyev, N. (2019). *Afad Gurbanov and general linguistics*. Baku.
- The bibliographic index of Professor Nadir Mammadli has been published. (2023). Retrieved from <https://science.gov.az/az/news/open/25378>
- Tofiq Hajiye. (2024). Retrieved from https://www.google.com/search?q=Tofiq+Hac%C4%B1yev&rlz=1C1GCEU_enAZ837AZ837&oq=Tofiq+Hac%C4%B1yev&aqs=chrome..69i57j46i512j0i512l2j0i22i30l2j69i60.1080j0j4&sourceid=chrome&ie=UTF-8

Social Risks of Modern Ukrainian Society through the Prism of Sociological Theories

UDC: 316.42:316.34

DOI: <https://doi.org/10.15421/172434>**Kalashnikova Liudmyla**Dr.Sc., Full Prof., <https://orcid.org/0000-0001-9573-5955>, lvkalashnikova198@gmail.com**Chernous Liudmyla**Ph.D., Asoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0003-0916-7205>, lydmyla.chernous@kdpu.edu.ua*Kyryvi Rih State Pedagogical University (Kyryvi Rih, Ukraine)*

Abstract

Relevance. In Ukraine, the risks of war have been added to the traditional social risks. In such circumstances, sociology gains new opportunities to ensure the functioning of society by fulfilling its autological mission.

The purpose of the study is an attempt to summarize the explanations available in the scientific sociological literature on the essence of social risks of functioning and development of society, taking into account the military situation in Ukraine.

Results. Traditional theories of social risks are based on institutional principles of securing the functioning of society and allow analyzing the interaction of factors at all levels of risk localization. These theories include U. Beck's theory of risk society (building a model of the functioning of risk society, changes in the mechanisms of trust in it), E. Giddens' concept of ontological security (getting used to life in extreme conditions, catastrophism of public consciousness, routinization of social risks), M. Douglas and A. Wildavsky's symbolic concept of risk (differences in the awareness of the occurrence of risks and their consequences, social distancing in society), N. Luhmann's social-perceptual theory of risk (the "formula for salvation" of a risk society is to build communication on the autopoietic principle) and the psychometric paradigm of P. Slavik, B. Fischhoff, S. Lichtenstem (the optics of vision and subjectivity of perception of social risks are the basis of a new differentiation of society).

Conclusions. Modern Ukrainian society has become a risk society and has reached the level of a catastrophe, as life in it is an overlap of external and internal risks that have crossed the line of social acceptability. A prerequisite for the functioning of a risk society is the transition to a self-critical society that strives for self-transformation. The sociology of emergency can become a model of social change that would reduce the level of riskiness.

Keywords: social risk, risk society, traditional (realistic) theories, Ukrainian society, Russian-Ukrainian war, sociology

Соціальні ризики сучасного українського суспільства крізь призму соціологічних теорій

Калашнікова Людмила, Черноус Людмила*Криворізький державний педагогічний університет (Кривий Ріг, Україна)*

Анотація

Актуальність. В Україні до традиційних соціальних ризиків додалися ризики війни. За таких обставин соціологія отримує нові можливості забезпечення функціонування суспільства через виконання аутологічної місії.

Метою дослідження є спроба узагальнення наявних у науковій соціологічній літературі пояснень щодо сутності соціальних ризиків функціонування й розвитку соціуму з урахуванням військової ситуації в Україні.

Результати. Традиційні теорії соціальних ризиків засновуються на інституціональних принципах забезпечення функціонування суспільства й надають змогу аналізувати взаємодію чинників на усіх рівнях локалізації ризиків. До числа цих теорій відносять теорію суспільства ризику У. Бека (побудова моделі функціонування суспільства ризику, зміни механізмів довіри в ньому), концепцію онтологічної безпеки Е. Гідденса (зв'язання до життя в екстремальних умовах, катастрофізм суспільної свідомості, рутинізація соціальних ризиків), символічну концепцію ризику М. Дуглас і А. Вільдавські (розбіжності відносно усвідомлення настання ризиків та їх наслідків, соціальне дистанціювання в суспільстві), соціально-перцептивну теорію ризику Н. Лумана («формула спасіння» суспільства ризику – побудова комунікації за аутопоїетичним принципом) та психометричної парадигми П. Славіка, Б. Фішхоффа, С. Ліхтенштейн (оптика бачення й суб'єктивізм сприйняття соціальних ризиків є основою нової диференціації суспільства).

Висновки. Сучасне українське суспільство перетворилося на суспільство ризику й набуло рівня катастрофічного, оскільки буття в ньому являє собою накладання зовнішніх і внутрішніх ризиків, що сукупно перетнули межу соціальної прийнятності. Необхідною умовою функціонування суспільства ризику є перехід до самокритичного соціуму, що прагне до самотрансформації. Моделлю соціальних змін, яка б дозволила знизити рівень ризикованості, може стати соціологія надзвичайності.

Ключові слова: соціальний ризик, суспільство ризику, традиційні (реалістичні) теорії, українське суспільство, російсько-українська війна, соціологія

Вступ.

Від початку повномасштабної російсько-української війни українське суспільство перебувало у стані невизначеності, людей лякала невідомість, сьогодні – їх руйнує і знищує відома реальність. Для сучасної України теоретичний конструкт «суспільство ризику» перетворився на щоденну реальність, в якій ризик є соціальним фактором, що постійно діє, набуваючи загального характеру й стаючи нормою буття українців.

До традиційних соціальних ризиків додалися ризики війни, чисельність, масштаби та наслідки яких вкрай складно спрогнозувати. Тривалість їх дії виснажує як психологічний, так й фізичний людський ресурс. Адже щодня українці намагаються уберегтися від російських обстрілів та їх наслідків, спостерігаючи чисельні знищення об'єктів інфраструктури і приміщень житлового фонду, переживаючи складнощі транспортної логістики, обмеження пересування, часткову чи повну соціальну ізоляцію, тимчасовий розрив чи руйнування соціальних відносин з членами родин, друзями, знайомими, а подекуди смерть близьких та рідних, усе це на тлі руйнування дипломатичних відносин з міжнародними партнерами, постійних корупційних скандалів всередині держави, поширення у медіа-просторі інформації про факти масштабних крадіжок, ухиляння, колабораціонізму, зростання градусу недовіри до влади як основного гаранта безпеки на усіх рівнях її прояву. Відтак нові вразливості сучасного українського суспільства, спричинені процесом ускладнення соціальних ризиків, не сягають корінням у минуле, а, скоріше за все, пов'язані з небезпеками сьогодення та майбутнього.

За таких обставин соціологія отримує нові можливості щодо виконання однієї з провідних її функцій – забезпечення функціонування суспільства. За умови достатньої теоретичної рефлексії, фахівці-соціологи здатні виконувати аутологічну місію, безпосередньо втручаючись у перебіг подій, пояснюючи походження соціальних ризиків, їх структуру, факторну обумовленість, прогножуючи можливі негативні наслідки і визначаючи шляхи їх мінімізації. Проте єдиної теорії соціального ризику, як і теорії функціонування та розвитку сучасного суспільства не існує. Так само, як неможливе існування соціетальної поведінки вільної від ризику чи досягнення стану абсолютної безпеки особистості, суспільства в цілому.

Тож **метою даної статті** є спроба узагальнення наявних у науковій соціологічній літературі пояснень щодо сутності соціальних ризиків функціонування й розвитку сучасного суспільства з урахуванням військової ситуації в Україні.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій.

У західній соціології до числа традиційних (реалістичних) теорій, що пояснюють сутність

соціальних ризиків, відносять теорію суспільства ризику У. Бека (Beck, 1992; Beck, 1996), концепцію онтологічної безпеки Е. Гідденса (Giddens, 1990; Beck, Giddens, & Lash, 1994), символічну концепцію ризику М. Дуглас і А. Вільдавські (Douglas, & Wildavsky, 1982; Wildavsky, 1988), соціально-перцептивну теорію ризику Н. Лумана (Luhmann, 1993) та психометричної парадигми П. Славика, Б. Фішхоффа, С. Ліхтенштейн (Slavic, Fischhoff, & Lichtenstem, 1979; Slavic, 1987). На відміну від нових (критичних) соціологічних концепцій, що розвиваються у руслі постпозитивізму, в традиційних теоріях домінує інституційний підхід, де увагу зосереджено на вивченні соціальних ризиків на загальнонаціональному рівні, відтак референтом забезпечення функціонування і розвитку держави виступає вона сама.

Більшість вітчизняних дослідників (Е. Лібанова, В. Надрага, О. Новікова, С. Березіна, Л. Скокова, С. Головаха та ін.) є прихильниками саме традиційних теорій соціальних ризиків, оскільки їх дослідження переважно стосуються проблем національної безпеки, державного управління, людського та соціального розвитку. Так, Е. Лібанова визначала особливості прояву соціальних ризиків як очікуваної вірогідності інституційних змін з позиції суспільного розвитку (Лібанова, 2010), В. Надрага розробив систему показників для оцінювання соціальних ризиків та їх наслідків (Надрага, 2015), О. Новікова розглядала соціальні ризики з позиції ефективності соціального забезпечення і захисту в системі державного управління (Новікова, 2012), С. Березіна зосередила увагу на визначенні методологічних основ становлення загальнодержавної системи реагування на негативні наслідки різного роду соціальних ризиків (Березіна, 2018).

На відміну від інших Л. Скокова реалізувала спробу системного аналізу прояву соціальних ризиків у сучасних нестабільних суспільствах, визначивши їх факторну обумовленість і можливі напрями стримування (Скокова, 2021). Спираючись на результати соціологічних спостережень щодо наявних інституційних зрушень в українському суспільстві, С. Головаха, С. Макеєв та ін. мали намір з'ясувати характер й інтенсивність взаємозв'язку соціальних ризиків на глобальному й локальному рівнях, акцентовано аналізуючи наслідки активізації російської агресії (Головаха, & Макеєв, 2022).

Важливим є той факт, що соціальний ризик характеризує не лише можливість настання негативних наслідків, а й спрямованість на успіх у запобіганні втрат при забезпеченні соціальної безпеки за відсутності абсолютної впевненості. Саме тому, чим більшим є незнання соціальних ризиків, тим глибшим повинно бути усвідомлення бажання убезпечитися від них, зокрема і за рахунок розширення дослідницьких можливостей соціології.

Результати дослідження.

Соціальні ризики можна визначити як соціально значущі небезпеки, причини виникнення яких мають як суспільний, так й індивідуальний характер. Їм притаманні визначені ознаки, що дозволяють ідентифікувати їх з-поміж низки інших видів ризиків. *По-перше*, ідеться про змістовне наповнення соціальних ризиків – вони існують об’єктивно, їх настання неминуче викликає негативні наслідки, завдає шкоди, збитків людині, групі людей чи суспільству в цілому. *По-друге*, соціальні ризики є пізнаваним фактом, мають імовірнісний характер, адже згідно реалістичного підходу цілком можливо визначити їх настання, калькулювати наслідки, а відтак спрогнозувати обсяги соціального забезпечення з боку держави – ідеться про розвиток компенсаторних механізмів і способів мінімізації. Ця ознака соціальних ризиків пов’язана з процедурою їх формалізації у чинному законодавстві як основи функціонування наявної системи соціального захисту. *По-третьє*, настання соціальних ризиків передбачає поступальні зрушення у свідомості людини, суспільства, йдеться про свого роду рефлексію – від моменту виникнення соціальних ризиків до усвідомлення появи їх можливих наслідків. *По-четверте*, сучасне суспільство надмірно обізнане щодо наявних ризиків, що само по собі є проблемою.

Таким чином, соціальні ризики є вторинними по відношенню до інших видів ризиків (природних, техногенних тощо), оскільки виникають внаслідок комплексної дії безлічі соціальних суб’єктів (індивідів, соціальних груп, організацій, соціальних інститутів або суспільства загалом). Імовірність настання негативних наслідків для яких зумовлена невідповідністю між індивідуальними (груповими) соціальними діями й процесами у навколишньому соціальному просторі, які протікають в умовах невизначеності.

Німецький соціолог У. Бек вводить до наукового обігу термін «суспільство ризику», розуміючи під ним модель сучасного світу, де ризик є соціальним фактором, що постійно діє. Суспільство ризику, на думку дослідника, може стати катастрофічним за умови, коли соціальний ризик стає нормою повсякденного життя (Beck, 1992).

На думку У. Бека, у суспільстві ризику довіра до абстрактних систем, що створюють сфери відносної безпеки для сталого, розміреного перебігу соціального буття, стає необхідною умовою нейтралізації або мінімізації сукупного соціального ризику, забезпечуючи динамічну стабільність. Новий характер соціальних ризиків вимагає зміни механізмів довіри як по відношенню до інститутів влади, так й один до одного в контексті повсякденної соціальної активності (Beck, 1996).

Також дослідник справедливо зауважує, що «виробництво» соціальних ризиків є демократичним

процесом, який породжує «ефект бумерангу», який наздоганяє, потрясає і допікає тим, хто отримував вигоду від цього виробництва й вважав себе застрахованим від самих ризиків та їх наслідків. З іншого боку, виробництво ризиків виступає потужним чинником змін структурних складових суспільства, оскільки солідарність, детермінована спільним досвідом пережитих подій, груповими тривогами й страхами сприяє появі нових соціальних спільностей – «жертв ризиків», що становлять основу нових потужних політичних сил (Beck, 1996).

Одну з ключових позицій у такому самокритичному соціумі відіграє наука, що продукує знання. У. Бек стверджує, що у суспільстві ризику з розширенням виробництва соціальних ризиків, особливо зовнішніх, значення науки в суспільному житті та політиці суттєво зростає. Ідеться, у першу чергу, про ті соціальні ризики, які не доступні для безпосереднього досягнення пересічному спостерігачу, оскільки часто-густо вони існують лише у формі знання про них. Таким чином, саме науковці, повинні нести відповідальність за точність і достовірність оцінки ризикованості соціального середовища, повноту та правдивість даних про них у засобах масової інформації, а також брати на себе зобов’язання щодо активної участі в управлінні соціальними ризиками (Beck, 1996).

Ситуація, що описана автором, спостерігається в Україні сьогодні, – коли зовнішні ризики національної безпеки, перетинаючись з внутрішніми соціальними ризиками, спричиняючи колапс системи соціального захисту і підриваючи основи соціальної держави як такої. Зростання навантаження на яку пов’язане, у першу чергу, із збільшення категорій населення, що потребують допомоги, і неспроможністю спрогнозувати зміни їх чисельності й обсяг необхідних компенсацій.

Так, за даними ООН протягом 2022-2024 рр. втрати людського капіталу в Україні сягнули близько 12 млн. осіб, що становить майже третину від числа постійного населення країни, зареєстрованого на початок 2022 р., – ідеться про 6,5 млн. українців, які вимушено покинули країну від початку війни, ще 3,7 млн. осіб мають статус внутрішньо переміщених, трохи більше 10 тис. загинув цивільних. Наразі офіційні дані щодо кількості загинув військових не оприлюднюються (під час прес-конференції у січні 2024 р. В. Зеленський зазначив, що кількість загинув військових становить 31 тис. осіб й це на противагу майже 400 тис. ліквідованих росіян), також відсутні остаточні відомості щодо загибелі українців внаслідок російської окупації у частині поселень Херсонської та Запорізької областей, Маріуполі, Лисичанську, Попасній, Сєверодонецьку, Авдіївці та інших містах і селах. Відтак реальні цифри людських втрат можуть бути набагато більші (Зануда, 2024).

До вже традиційних соціальних ризиків на тлі демографічного старіння нації додалися нові ризики, пов'язані зі швидким скороченням чисельності населення, погіршенням репродуктивного здоров'я, катастрофічним зниженням народжуваності, підвищенням рівня смертності і захворюваності, зростанням темпів набуті інвалідизації. Внаслідок руйнування інфраструктури та окупації частини територій активізувалася вимушена міграція, що призвело до суттєвих змін гендерної, вікової, професійної та територіально-поселенської структури українського суспільства. Відтак відбулися зміни на ринку праці, де склався відчутний дисбаланс попиту і пропозиції робочої сили, суттєво зріс рівень безробіття та ступінь зубожіння населення. Разом із людьми вимушено перемістилися й адаптувалися вцілілі бізнес-структури, відбулося переформатування роботи закладів соціальної сфери, зокрема освіти, охорони здоров'я, культури, торгівлі та побутового обслуговування.

Фахівці Київської школи економіки зауважують, що станом на січень 2024 р. сума прямих збитків внаслідок ескалації російсько-української війни сягнула майже 155 млрд. дол. Найбільше постраждав житловий фонд, інфраструктура промисловості та підприємств країни, особливо у енергетичній та агропромисловій сферах. Суттєвих ушкоджень зазнали заклади освіти, житлово-комунальні господарства, установи охорони здоров'я та ін. (Загальна сума збитків, 2024). Фахівцями Центру економічної стратегії створено трекер з інтерактивними графіками, які щомісячно відображають рівень розвитку вітчизняної економіки, включаючи динаміку ринку праці, розвитку бізнесу, зміни ВВП (Самойлюк, 2024). За оцінками експертів для того, щоб відновити інфраструктуру після закінчення війни Україні знадобиться близько 10 років і 411 млрд. дол., проте без допомоги країн-партнерів, ситуація може ускладнитися (Собенко, 2023).

З огляду на суттєві демографічні й капітальні втрати, повернення економічного потенціалу країни до довоєнного рівня є фізично нездійсненним бажанням. Сьогодні ефективність функціонування економіки України, а також її соціальної сфери напряму залежить від обсягів та ритмічності зовнішнього фінансування (Блінов, 2024). Проте через погіршення відносин з міжнародними партнерами може відбутися певна стагнація економічної активності, що спричинить масштабування економічних й фінансових ризиків.

Як бачимо, ризики різних сфер соціального буття можуть накладатися, створюючи сукупний соціальний ризик. Такі багатошарові соціальні ризики суттєво ускладнюють можливість прогнозування їх наслідків. Відтак виживання стає об'єктивним викликом як для кожної конкретної особистості, так і держави в цілому.

Тривале перебування у стані невизначеності, масове тиражування соціальних ризиків, підриває довіру українського суспільства до влади та соціальних інститутів, що мають його забезпечувати. За даними опитувань громадської думки, проведених Київським міжнародним інститутом соціології та Центром Разумкова, українське населення майже абсолютно довіряє збройним силам, їх головнокомандувачу (див. таблицю 1).

Табл. 1

Динаміка довіри владі та соціальним інституціям 2021-2023 рр.,
% від загальної кількості опитаних

Влада та соціальні інститути суспільства / Термін проведення опитування / Рівень довіри	Грудень 2021			Грудень 2022			Грудень 2023		
	Довіряють	Важко сказати	Не довіряють	Довіряють	Важко сказати	Не довіряють	Довіряють	Важко сказати	Не довіряють
Президент України	27	22	50	84	11	5	62	20	18
Верховна Рада України	11	22	67	35	31	34	15	24	61
Уряд України	14	26	60	52	29	19	26	30	44
Головнокомандувач В. Залужний	-	-	-	-	-	-	88	8	4
Збройні сили України	72	16	12	96	3	1	96	3	1
СБУ	29	32	36	63	28	9	58	26	16
Національна поліція	30	25	44	58	28	14	41	30	29
Суди	-	-	-	25	41	34	12	26	61
Прокурори	-	-	-	21	47	32	9	27	64
Церква	51	21	24	44	34	22	38	30	31
Українські ЗМІ	32	28	39	57	29	14	29	31	40
Волонтери	68	19	11	84	12	4	84	14	3

Джерело: (Грушевський, 2023)

Натомість довіра до Президента, Уряду, Верховної Ради, СБУ, національної поліції доволі хитка, оскільки її показники постійно коливаються. Зберігаються високі показники довіри до волонтерів, у той час як церква і засоби масової інформації її поступово втрачають. Зміни показників довіри громадськості до влади й окремих соціальних інституцій засвідчує, що суспільство ризику політично нестабільне. Високий рівень напруги, тривоги та страху розкачують політичний маятник від загроз самому існуванню держави й цинізму до непередбачуваних соціально-політичних дій. Рівень довіри до політичних інститутів і соціальних організацій знижується, а тотальна невизначеність, відсутність стабільності спонукають людей до пошуку нових точок опори, якими можуть стати «жертви ризиків» – військовослужбовці, представники добровольчих батальйонів, волонтери, громадські активісти та ін., що можуть стати основою формування нових політичних сил, здатних впливати на структурні елементи суспільства.

Відомо, що необхідною умовою здійснення ефективного контролю й управління в суспільстві ризику є перехід до самокритичного соціуму, що прагне до самотрансформації. Зміна механізмів довіри в сучасному українському суспільстві засвідчує, що народ протиставляє владу, як таку, що наживається на продукуванні соціальних ризиків, тим особам, що стали «жертвами» цих ризиків (ветерани війни, інваліди, члени родин цивільних, постраждалих внаслідок обстрілів, полонених чи загиблих воїнів, вимушені переселенці та ін.). Солідарність «жертв»

ризиків детермінує формування нових соціальних спільностей у відповідь на виклики, пов'язані з виробниками ризиків. Вони мобілізують людські ресурси задля захисту соціального порядку в межах закону, відстоювання спільних інтересів. Ідеться про створення громадських об'єднань, асоціацій, тематичних груп, підкастів у соціальних мережах, блогів військових й волонтерів, Telegram-каналів, Viber-груп для пошуку полонених та зниклих безвісті, підпису петицій про присвоєння державних нагород тощо.

У такому самокритичному соціумі науковці, освітяни, представники творчої інтелігенції не можуть залишатися осторонь, адже в умовах війни саме на їх плечі покладено місію деконструкції міфів «руського міра». У 2023 р. попри економічну скруту вдалося відновити у повному обсязі держбюджетне фінансування науково-дослідних проєктів. Протягом 2022-2024 рр. суттєво активізувалося проведення соціальних і соціологічних досліджень, спрямованих на вивчення змін українського суспільства, осмислення довгострокових та стратегічних дій у його подальшому розвитку (Роль учених-гуманітаріїв, 2014; Стріха, 2022; Грабович, 2023). Ідеться, у першу чергу, про виконання з боку соціогуманітарних наук трансформативної функції, що полягає у фіксації видимих і латентних соціальних ефектів, ціннісному інформуванні, налагодженні комунікації із широким колом стейкхолдерів, застосуванні наукових підходів до пояснення сутності інституційних змін, а відтак визначення шляхів і можливостей управління соціальними ризиками.

Продовжуючи ідеї У. Бека, сформульовані ним у межах теорії суспільства ризику, американський соціолог Е. Гідденс розвинув концепцію онтологічної безпеки, де зауважував, що сучасне суспільство породжує середовище ризику, де соціальні ризики набувають особливого статусу, який полягає не просто в збільшенні їх кількості, а, перш за все, у тому, що їх розуміння, осмислення, оцінювання перетворюються на властивість масової свідомості. З іншого боку, звикання до життя в екстремальних, мобілізаційних умовах, щоденна боротьба за виживання створюють у такому суспільстві надзвичайно високий рівень соціально-прийнятного ризику, коли катастрофізм стає домінантою суспільної свідомості, байдужість й апатія зростають, люди втрачають довіру до соціальних інституцій, у них виникає почуття безцільності існування. Далі виникає замкнене коло – зі зростанням рівня ризикогенності соціального середовища усе більше сил потрібно докладати для задоволення першочергових (вітальних) потреб, тим меншим є рівень чутливості до загроз загалом – відбувається рутинізація соціальних ризиків (Giddens, 1990; Beck, Giddens, & Lash, 1994).

Попри тривалість війни українці з оптимізмом, ментальним піднесенням і надією дивляться у

майбутнє, вважаючи, що Україна обов'язково переможе. Як і від початку війни (травень 2022 р. – 71% респондентів), так і зараз (лютий 2024 р. – 73%) більшість українців готові терпіти війну стільки, скільки буде потрібно (Грушевський, 2024).

Сьогодні український соціум сприймає війну як частину свого життя, навчившись співіснувати з нею, а згуртованість, людяність, самовідданість підкріплюють їх мотивацію щодня. Насправді такого роду реакція психіки – емоційне заморожування, адаптивність, за якої блокуються емоції як негативні, так і позитивні (Ігітян, 2022). Ця реакція виявляється у всіх по-різному: для когось – це реакція уникнення ризиків через самонавіювання, соціальну ізоляцію; для других – знецінення ризиків, самообман, заміна одних ризиків іншими; для третіх – емоційне оніміння, переважно йдеться про такі реакції у «жертв ризиків». Фактично у суспільстві ризику відбувається вибір між відомими та невідомими ризиками, ризиками з меншим або ж більшим негативними наслідками, а не між не стабільністю та ризиками.

Після пережитих блекаутів восени 2022 р., призупиненням водопостачання влітку 2023 р. вслід за підривом Каховської ГЕС, українців вже не страшать проблеми з електро- чи водопостачанням внаслідок руйнування критичної інфраструктури. За даними опитування, проведеного соціологічною групою «Рейтинг» наприкінці 2023 р., більшість опитаних відмінили свою готовність до можливих проблем – придбали ліхтарики, батарейки (73%), зробили запас їжі, що не псується (63%), придбали акумулятори, генератори (55%), зробили запас питної води (52%), ліків (46%) та ін. Також респонденти відмічають високий рівень обізнаності про функціонування укриттів, пунктів незламності (72%). Як і у червні 2022 р. (59%), так і в листопаді 2023 р. (60%) майже дві третини опитаних вважають, що під час війни варто суттєво обмежити своє життя. Лише половина респондентів (49%) будує плани на життя. Найбільше занепокоєння в українців (35%) викликають ризики ракетних ударів по населеним пунктам, де вони зараз проживають. З них більшість тих, хто проживає на деокупованих і прифронтових територіях. Натомість розгортання військових дій страшить не більше 10% опитаних. Говорячи про необхідність оголошення повітряної тривоги під час злетів військових літаків як потенційних носіїв високоточних ракет, думки респондентів розділилися – 51% вважають за необхідне її оголошення, тоді як 43% – залежно від ситуації і реальності загрози (Загальнонаціональне опитування, 2023). На жаль, реальність така, що за два роки війни українці стали експертами, здатними за звуком розрізнити пересування дронів-камідадзе, балістичних ракет чи роботу ППО.

З іншого боку, як засвідчують дані досліджень, проведених соціологічною групою «Рейтинг» у листопаді-грудні 2023 р., зростає відчуження

всередині і зовні громад, які проживають в прифронтових та прикордонних регіонах України. Війна та переселення стали причиною зміни звичного соціального буття, руйнування соціальних зв'язків і, як наслідок, поглиблення соціальної ізоляції, оскільки постійні небезпеки й ризики змушують людей більшу частину часу проводити вдома, через обстріли заборонено проведення масових зібрань та заходів, навіть переміщення у межах населеного пункту обмежено комендантською годиною. Більшість мешканців громад переживає страх залишати власну домівку, через руйнування транспортного сполучення, перебоїв в роботі громадського транспорту знижується їх мобільність. Вони не виїжджають за межі власного населеного пункту, не бачать життя інших громад й переймаються тим, що країна й держава про них забувають (Результати соціологічного опитування, 2024). За обставин соціальної ізоляції й аморфності посилюється вірогідність ризиків деморалізації, деполітизації, маргіналізації населення в окупованих, прифронтових та прикордонних регіонах України, а також невиключене поширення колабораціонізму.

У межах символічної концепції ризику М. Дуглас і А. Вільдавські задаються питанням щодо обізнаності суспільства про усе розмаїття соціальних ризиків, з якими воно зіштовхується у теперішньому чи йому доведеться зіштовхнутися в майбутньому (Douglas, & Wildavsky, 1982; Wildavsky, 1988). Висновок такий – більшість ризиків достеменно невідома, як й їх наслідки, проте діяти потрібно так, наче досвіду і знання достатньо для ефективного управління ними. Розбіжності відносно усвідомлення настання ризиків та їх наслідків доволі глибокі і широко розповсюджені, оскільки люди неоднаково дистанційовані від них хтось залучений безпосередньо, інші опосередковано, а треті – не мають уяви чи не бажають знати про їх існування. З іншого боку, знання і дії щодо мінімізації ризиків асинхронні. Вирішення цих проблем, у першу чергу, вимагає узгодження критеріїв оцінювання і ранжування ризиків, а також визначення рівня їх прийнятності. Пошук оптимальних альтернатив неможливий без пояснення ціннісно-мотиваційної складової, адже важливо усвідомлювати чому одні люди ігнорують більшість ризиків, а інші концентруються, об'єднуються, організуються для того, щоб протистояти їм.

На думку, очільника Інституту соціології НАНУ, академіка Є. Головахи наявна неузгодженість критеріїв оцінювання і ранжування ризиків стане у майбутньому причиною серйозних внутрішніх конфліктів. Ідеться про зіткнення інтересів й виникнення непорозумінь між російськомовними і україномовними українцями, прибічниками різних релігійних конфесій, тими, хто залишався в Україні, перебував в окупації і тими, хто вимушено мігрував, між тими хто, зазнав реальних втрат (руйнування житла, смерть близьких і рідних) і тими, хто такого

досвіду не мав, між тими, чиї близькі добровільно вступили до лав ЗСУ/ТРО й тими, чиї чоловіки стали ухилинтами тощо. Ці конфлікти неминучі, проте не варто допускати їх переростання у серйозні зіткнення, прояв агресії, ворожнечі та ненависті. Відтак відповідальність за формування толерантності в українському суспільстві повинні нести три провідні соціальні інституції, такі як влада на всіх рівнях її функціонування, інтелектуальна еліта і засоби масової інформації (Головаха, 2023).

Соціально-перцептивна теорія ризику Н. Лумана визначає «формулу спасіння» суспільства, що потерпає від чисельних соціальних ризиків, – ідеться про побудову комунікації за аутопоетичним принципом. На думку автора, чим вищою буде щільність комунікації, частота або специфікація інформаційних імпульсів, тим нижчою буде ймовірність настання негативних наслідків ризиків (Luhmann, 1993). Налаштування кризової комунікації, що вирізняється оперативністю, чіткістю і послідовністю, а також виконує функції інформування, переконання й залучення є запорукою ефективного управління соціальними ризиками.

Від початку повномасштабної війни кризова комунікація була налагоджена на таких рівнях, як: міжнародний (звернення Президента В. Зеленського до політичних лідерів, виступи перед членами міжнародних організацій тощо); державно-інституційний (створення офіційних платформ для ознайомлення з останніми новинами, на кшталт спільних інформаційних марафонів, організація роботи системи сповіщення та ін.); публічно-громадський (волонтерські осередки, громадські об'єднання, соціальні спільноти і групи підтримки). Такий формат комунікації позитивно вплинув на формування громадської думки, сприяв підвищенню рівня довіри до органів державного управління, а відтак дозволив контролювати поширення соціальних ризиків, мінімізувати їх негативні наслідки.

Чого лише вартує феномен «заспокійливого» для народу в особі О. Арестовича, В. Кіма чи К. Буданова? Проте з часом невинуватий оптимізм вимагав точної інформації, що спонукало створення нових стандартів функціонування вітчизняного медіа-простору, який з одного боку, має бути демократичним і відкритим, з іншого – безпечним з позиції національних інтересів (Данькова, Рябошап, & Складарська, 2022).

У межах психометричної парадигми П. Славик, Б. Фішхофф, С. Ліхтенштейн визначили властивості ризиків, що сприймаються, та їх вплив на сам процес сприйняття. Суб'єктивний процес сприйняття особистістю соціального ризику обумовлений двома критеріями – величина руйнівного потенціалу (відомі/невідомі) і його новизна (безпечні/небезпечні) (Slavic, Fischhoff, & Lichtenstem, 1979; Slavic, 1987). Якщо за цими показниками соціальний

ризик набирає найбільшу кількість балів, виникає резонанс відповідальності й суспільство розробляє засоби профілактики. Недоліком цього підходу є той факт, що він не враховує взаємозв'язку між означеними якостями соціального ризику й реальною реакцією людей на них. У цьому сенсі цікавим є характер соціальної диференціації в суспільстві: між активними громадянами, що приймають рішення щодо уникнення соціальних ризиків чи мінімізації її негативних наслідків, а також пасивними, для захисту інтересів яких ці рішення приймають. Адже з позиції тих громадян, що приймають рішення, оцінювання ризиків, у першу чергу, це протиставлення позитивних і негативних наслідків, тоді як для інших (громадян, яких ці рішення безпосередньо стосуються) – оцінювання результату дії тих, хто приймає рішення. Така оптика бачення й сприйняття соціальних ризиків утворює природну основу для колабораціонізму. Тож постає питання формування єдиної правильної позиції щодо ставлення до конкретного соціального ризику, оскільки суб'єктивна думка одних може збігатися, а може суперечити думці інших. Також не варто забувати про те, що якими б не були авторитетними експерти, вони теж схильні до упереджень, як і громадськість, особливо коли експерти змушені виходити за межі доступних даних і покладатися на інтуїцію.

Висновки.

Узагальнюючи усе вище означене, можна зробити висновок про те, що сучасне українське суспільство перетворилося на суспільство ризику й набуло рівня катастрофічного, де соціальне буття є сукупністю зовнішніх і внутрішніх соціальних ризиків як норми повсякденності, перетнувши межу соціальної прийнятності. Суспільство звикає функціонувати в екстремальних умовах, тому вже не розвиток, а саме

убезпечення його функціонування стає головним пріоритетом. Управління ризиками перетворюється на ситуативні реакції з боку влади, а затяжна криза призводить до скорочення як матеріальних, так й інтелектуальних ресурсів. Тож перегляду вимагає сама модель соціальних змін, яка б дозволила знизити рівень ризикованості ситуації. Є. Головаха, С. Дембіцький, С. Макеєв називають її соціологією надзвичайності (Головаха, & Макеєв, 2022). Адже, з одного боку, російсько-українська війна являє собою виняткову ситуацію через втягнення низки зацікавлених гравців міжнародної політико-економічної арени, з іншого боку – неочікувана реакція українського суспільства, яке виявило неабияку мобілізацію ресурсів виживання.

Не варто також недооцінювати інші чинники, зокрема інноваційний формат ведення військових дій за рахунок поєднання традиційних і цифрових засобів, а також вплив певних передумов в українському суспільстві, що підкріплюють означену винятковість, зокрема наявність суперечливих геополітичних орієнтацій, відсутність чіткої національно-громадянської ідентичності, системна управлінська криза та помітне послаблення соціального контролю. Звісно, соціологи теж не позбавлені суб'єктивізму в оцінках ситуації й повинні з обережністю трактувати події війни та соціальні ризики, викликані ними, а також ставлення до них з боку громадськості. Особливий дослідницький інтерес для фахівців-соціологів представляють соціальні практики адаптації, самозахисту, а також інноваційні вектори взаємодії та співробітництва між суспільством і владою як провідних передумов формування нового соціального порядку, а відтак й розробки механізмів мінімізації негативних наслідків соціальних ризиків.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Березіна, С. Б. (2018). *Соціальні ризики : теорія, методологія, захист*. Київ: Компрінт.
- Блінов, О. (2024). Чи зростатиме ВВП у 2024 році, що буде з інфляцією та курсом валют? Прогноз від економіста. *Журнал Forbes Ukraine*. Відновлено з <https://forbes.ua/money/ekonomika-ukraini-u-2024-rotsi-chogo-ochikuvati-08012024-18370>
- Власенко, Р. В., & Яценко, Л. Д. (2023). Соціальні ризики України в умовах війни та повоєнного відновлення. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: економіка та управління*, 7. Відновлено з <https://reicst.com.ua/pmt/article/view/2023-7-07-01/2023-7-07-01>
- Головаха, Є. (2023). На Україну чекають серйозні внутрішні конфлікти: шокуючий прогноз соціолога. *Факти ICTV*. Відновлено з <https://www.youtube.com/watch?v=6No-3RG0y6I>
- Головаха, Є., & Макеєв, С. (Ред.) (2022). *Українське суспільство в умовах війни*. (Колективна монографія). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Грабович, Г. (2023). Війна і наука. Про істотне, але нечасто обговорюване. *Критика: міжнародний огляд книжок та ідей*, 11-12, 2-7. Відновлено з <https://krytyka.com/ua/articles/viina-i-nauka-pro-istotne-ale-nechasto-obhovoriuvane>
- Грушевський, А. (2023). Динаміка довіри соціальним інституціям у 2021-2023 роках. *Київський міжнародний інститут соціології*. Відновлено з <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1335&page=1>
- Грушевський, А. (2024). Сприйняття перебігу війни росії проти України майже два роки широкомасштабного вторгнення. *Київський міжнародний інститут соціології*. Відновлено з <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1372&page=1>
- Данькова, Н., Рябошап, І., & Скляревська, Г. (2022). «Принаймні частина громадян потребує не заспокійливого, а точної інформації». Медіаексперти про (не)виправданий оптимізм і пропаганду під час війни. Частина перша. *Детектор медіа*. Відновлено з <https://detector.media/community/article/198887/2022-05-03-prynaymni-chastyna-gromadyan-potrebuie-ne-zaspokilyvogo-a-tochnoi-informatsii-mediaeksperty-pro-nevypravdanyy-optymizm-i-propagandu-pid-chas-viyny-chastyna-persha/>

- Загальна сума збитків, завдана інфраструктурі України, зросла до майже \$155 млрд – оцінка KSE Institute станом на січень 2024 року. (2024). *Київська школа економіки*. Відновлено з <https://kse.ua/ua/about-the-school/news/zagalna-suma-zbitkiv-zavdana-infrastrukturi-ukrayini-zroslo-do-mayzhe-155-mlrd-otsinka-kse-institute-stanom-na-sichen-2024-roku/>
- Загальнонаціональне опитування #25: сприйняття загроз на зиму 2023-2024 (2023). Соціологічна група «Рейтинг». Відновлено з https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_ukraine_cati_monitoring_122023_.pdf
- Зануда, А. (2024). Другий рік великої війни: головні цифри. *BBC News Україна*. Відновлено з <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/cv28871qdv8o>
- Ігітьян, А. (2022). Чи правда, що українці звикли до війни: відповідають психологи. *Дзеркало тижня*. Відновлено з <https://zn.ua/ukr/UKRAINE/chi-pravda-shcho-ukrajintsi-zvikli-do-vijni-vidpovidajut-psikholohi.html>
- Роль учених-гуманітаріїв у сприянні стабілізації ситуації та відновлення миру в Україні. (2014). Круглий стіл, МІФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 16 липня 2014 року, м. Київ. *Народна творчість та етнологія*, 4, 8-45. Відновлено з <https://nte.etnolog.org.ua/uploads/2014/4/publications/8.pdf>
- Лібанова, Е. М. (Ред.). (2010). *Людський розвиток в Україні: мінімізація соціальних ризиків*. (Колективна монографія). Київ: Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАНУ; Держкомстат України. Відновлено з https://www.idss.org.ua/monografii/Lud_rozvitok_2010.pdf
- Надрага, В. І. (2015). *Соціальні ризики: сутність, аналіз, можливості впливу*. (Монографія). Київ: Сердюк В. Л.
- Новікова, О. Ф. (2012). *Соціальна безпека в Україні: можливості людського розвитку*. (Монографія). Saarbrücken: LAP Lambert Academic Publishing GmbH & Co. KG.
- Результати соціологічного дослідження «Культурні практики та потреби для відновлення населення у деокупованих та прифронтованих громадах» (2024). *Соціологічна група «Рейтинг»*. Відновлено з https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_culture_8_regions_012024_report_ua.pdf
- Самойлюк, М. (2024). Трекер економіки України під час війни. *Центр економічної стратегії*. Відновлено з <https://ces.org.ua/tracker-economy-during-the-war/>
- Скокова, Л. Г. (Ред.) (2021). *Ризики в сучасному нестабільному суспільстві: соціальні і культурні виміри*. Київ: Інститут соціології НАН України. Відновлено з https://i-soc.com.ua/assets/files/journal/monografiya21_04_22.pdf
- Собенко, Н. (2023). Світовий банк назвав суму, потрібну на відновлення України. *Суспільне новини*. Відновлено з <https://suspilne.media/422325-svitovij-bank-nazvav-sumu-potribnu-na-vidnovlennja-ukraini/>
- Стріха, М. (2022). Українська наука: виклики війни потребують відповідей. *Світ: всеукраїнська газета для науковців та освітян*, 45-46(1225-1226), 4-5. Відновлено з <https://svit.kpi.ua/wp-content/uploads/2022/12/Sv4546-2-1-%D1%81%D0%B6%D0%B0%D1%82%D1%8B%D0%B9-1.pdf>
- Beck, U. (1992). *Risk society. Towards a new modernity*. (Trans. by M. Ritter). London, Newbury Park, New Delhi: SAGE Publications.
- Beck, U. (1996). Risk Society and the Provident State. In S. Lash & B. Szerszynski (Eds.), *Risk, Environment and Modernity: Towards a New Ecology*. Wynne B. London: Sage.
- Beck, U., Giddens, A., & Lash, S. (1994). *Reflexive Modernization. Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Douglas, M., & Wildavsky, A. B. (1982). *Risk and Culture: An Essay on the Selection of Technical and Environmental Dangers*. Berkeley: University of California Press.
- Giddens, A. (1990). *The Consequences of Modernity*. Cambridge: Polity.
- Luhmann, N. (1993). *Risk: A Sociological Theory*. New-York: Walter de Gruyter, Inc.
- Slavic, P. (1987). Perception of Risk. *Science*, 236, 280-285.
- Slavic, P., Fischhoff, B., & Lichtenstem, S. (1979). Rating the risks. *Environment*, 21(3), 14-39.
- Wildavsky, A. (1988). *Searching for Safety*. New Brunswick, New-York: Transaction Book.

REFERENCES

- Beck, U. (1992). *Risk society. Towards a new modernity*. (Trans. by M. Ritter). London, Newbury Park, New Delhi: SAGE Publications.
- Beck, U. (1996). Risk Society and the Provident State. In S. Lash & B. Szerszynski (Eds.), *Risk, Environment and Modernity: Towards a New Ecology*. Wynne B. London: Sage.
- Beck, U., Giddens, A., & Lash, S. (1994). *Reflexive Modernization. Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Berezina, S. B. (2018). *Social risks: theory, methodology, protection*. Kyiv: Komprint.
- Blinov, O. (2024). Will GDP grow in 2024, what will happen to inflation and exchange rates? Forecast from an economist. *Forbes Ukraine magazine*. Retrieved from <https://forbes.ua/money/ekonomika-ukraini-u-2024-rotsi-chogo-ochikuvati-08012024-18370>
- Dankova, N., Ryaboshap, I., & Sklyarevska, G. (2022). "At least some of the citizens need not reassuring, but accurate information." Media experts on (un)warranted optimism and propaganda during the war. Part one. *Media detector*. Retrieved from <https://detector.media/community/article/198887/2022-05-03-prynaymni-chastyna-gromadyan-potrebuie-ne-zaspokiylyvogo-a-tochnoi-informatsii-mediaeksperty-pro-nevypravdannyi-optymizm-i-propagandu-pid-chas-viyny-chastyna-persha/>
- Douglas, M., & Wildavsky, A. B. (1982). *Risk and Culture: An Essay on the Selection of Technical and Environmental Dangers*. Berkeley: University of California Press.

- Giddens, A. (1990). *The Consequences of Modernity*. Cambridge: Polity.
- Grabovych, G. (2023). War and science. About essential, but not often discussed. *Criticism: An International Review of Books and Ideas*, 11-12, 2-7. Retrieved from <https://krytyka.com/ua/articles/viina-i-nauka-pro-istotne-ale-nechasto-obhovoriuvane>
- Holovakha, E. (2023). Serious internal conflicts await Ukraine: the sociologist's shocking forecast. *ICTV facts*. Retrieved from <https://www.youtube.com/watch?v=6No-3RG0y6I>
- Holovakha, E., & Makeev, S. (Eds.) (2022). *Ukrainian society in the conditions of war*. (Collective monograph). Kyiv: Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine.
- Hrushevskiy, A. (2023). Dynamics of trust in social institutions in 2021-2023. *Kyiv International Institute of Sociology*. Retrieved from <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1335&page=1>
- Hrushevskiy, A. (2024). Perception of the course of Russia's war against Ukraine is almost two years of large-scale invasion. *Kyiv International Institute of Sociology*. Retrieved from <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1372&page=1>
- Ihityan, A. (2022). Is it true that Ukrainians are used to war: psychologists answer. *Mirror of the week*. Retrieved from <https://zn.ua/ukr/UKRAINE/chi-pravda-shcho-ukrajintsi-zvikli-do-vijni-vidpovidajut-psikholohi.html>
- Libanova, E. M. (Ed.). (2010). *Human development in Ukraine: minimization of social risks*. (Collective monograph). Kyiv: Institute of Demography and Social Research named after M. V. Ptukhy of the National Academy of Sciences; Derzhkomstat of Ukraine. Retrieved from https://www.idss.org.ua/monografii/Lud_rozvitok_2010.pdf
- Luhmann, N. (1993). *Risk: A Sociological Theory*. New-York: Walter de Gruyter, Inc.
- Nadrage, V. I. (2015). *Social risks: essence, analysis, possibilities of influence*. (Monograph). Kyiv: Serdyuk V. L.
- Nationwide Survey #25: Threat Perceptions for Winter 2023-2024 (2023). *Sociological group "Rating"*. Retrieved from https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_ukraine_cati_monitoring_122023_.pdf
- Novikova, O. F. (2012). *Social security in Ukraine: opportunities for human development*. (Monograph). Saarbrücken: LAP Lambert Academic Publishing GmbH & Co. KG.
- Results of the sociological study "Cultural practices and needs for population recovery in de-occupied and front-line communities" (2024). *Sociological group "Rating"*. Retrieved from https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_culture_8_regions_012024_report_ua.pdf
- Samoiluk, M. (2024). *Tracker of the economy of Ukraine during the war*. *Center for Economic Strategy*. Retrieved from <https://ces.org.ua/tracker-economy-during-the-war/>
- Skokova, L. G. (Ed.) (2021). *Risks in today's unstable society: social and cultural dimensions*. Kyiv: Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine. Retrieved from https://i-soc.com.ua/assets/files/journal/monografiya21_04_22.pdf
- Slavic, P. (1987). Perception of Risk. *Science*, 236, 280-285.
- Slavic, P., Fischhoff, B., & Lichtenstem, S. (1979). Rating the risks. *Environment*, 21(3), 14-39.
- Sobenko, N. (2023). The World Bank named the amount needed to restore Ukraine. *Social news*. Retrieved from <https://suspilne.media/422325-svitovij-bank-nazvav-sumu-potribnu-na-vidnovlenna-ukraini/>
- Strikha, M. (2022). Ukrainian science: the challenges of war need answers. *World: All-Ukrainian newspaper for scientists and educators*, 45-46(1225-1226), 4-5. Retrieved from <https://svit.kpi.ua/wp-content/uploads/2022/12/Sv4546-2-1-%D1%81%D0%B6%D0%B0%D1%82%D1%8B%D0%B9-1.pdf>
- The role of humanitarian scientists in contributing to the stabilization of the situation and the restoration of peace in Ukraine. (2014). Round table, MIFE named after M. T. Rylsky National Academy of Sciences of Ukraine, July 16, 2014, Kyiv. *Folk creativity and ethnology*, 4, 8-45. Retrieved from <https://nte.etnolog.org.ua/uploads/2014/4/publications/8.pdf>
- The total amount of damage caused to the infrastructure of Ukraine has increased to almost \$155 billion - KSE Institute estimate as of January 2024. (2024). *Kyiv School of Economics*. Retrieved from <https://kse.ua/ua/about-the-school/news/zagalna-suma-zbitkiv-zavdana-infrastrukturi-ukrayini-zroslo-do-mayzhe-155-mlrd-otsinka-kse-institute-standom-na-sichen-2024-roku/>
- Vlasenko, R. V., & Yatsenko, L. D. (2023). Social risks of Ukraine in the conditions of war and post-war recovery. *Problems of modern transformations. Series: Economics and Management*, 7. Retrieved from <https://reicst.com.ua/pmt/article/view/2023-7-07-01/2023-7-07-01>
- Wildavsky, A. (1988). *Searching for Safety*. New Brunswick, New-York: Transaction Book.
- Zanuda, A. (2024). The second year of the great war: the main figures. *BBC News Ukraine*. Retrieved from <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/cv28871qdv8o>

The Role of Artificial Intelligence in the Formation of Gender Stereotypes in Modern Society

UDC: 316+004.8:305

DOI: <https://doi.org/10.15421/172435>**Filipenko Larysa**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0002-3065-2929>, lara.filipenko@gmail.com*Kharkiv National Automobile and Highway University (Kharkiv, Ukraine)*

Abstract

Relevance. The increasing prevalence of artificial intelligence in all spheres of modern society has revealed an unexpected problem: the renovation of traditional gender stereotypes that seemed to have been overcome and forgotten.

The aim of this article is to determine the impact of artificial intelligence (AI) on gender stereotypes in contemporary society. Based on a review of scientific literature, it has been clarified that the gender approach is an important and inseparable category in conducting scientific analysis, and if it is not given sufficient attention, the data obtained in studies do not fully correspond to reality. This, in turn, prevents effective solutions to existing problems.

Results. Years of effort by the women's movement, other influential social organizations, and individuals have led to obvious signs of gender equality being enshrined in legislation. However, traditional gender stereotypes have not disappeared and still exist at the subconscious level, often manifesting unexpectedly in social life. In advertising, we most often see women in the roles of mothers, housewives, or in sexualized portrayals. Advertising where women appear as leaders, researchers, inventors, or activists is practically absent. Thus, despite all our efforts, our traditional norms and expectations have not undergone serious changes. Artificial intelligence technologies allow for the analysis of these manifestations of unconscious gender inequality. Thus, AI automatically adopts such stereotypes as a behavioral model inherent in society. As a result, it builds its decisions and recommendations taking into account these gender stereotypes.

Conclusions. The widespread implementation of AI in production, science, and other spheres of social life, unfortunately, can lead to the reinforcement of gender inequality and the resurgence of traditional gender stereotypes. Therefore, it is necessary to ensure the neutrality of AI through strict control over the processes of development, training, and testing of algorithms.

Keywords: gender stereotypes, gender relations, gender equality, artificial intelligence, algorithms, information and computer technologies

Роль штучного інтелекту у формуванні гендерних стереотипів сучасного суспільства

Філіпенко Лариса*Харківський національний автомобільно-дорожній університет (Харків, Україна)*

Анотація

Актуальність. Зростаюча поширеність штучного інтелекту в усіх сферах діяльності сучасного суспільства виявила несподівану проблему, а саме відновлення традиційних гендерних стереотипів, які, як здавалося, були подолані й забуті.

Метою статті є з'ясування впливу штучного інтелекту (ШІ) на гендерні стереотипи сучасного суспільства. На основі вивчення наукової літератури з'ясовано, що гендерний підхід є важливою та невід'ємною категорією при проведенні наукового аналізу і якщо йому не приділяється достатньо уваги, отримані в дослідженнях дані не повністю відповідають дійсності. Це, в свою чергу, не дозволяє отримати ефективні рішення існуючих проблем.

Результати. Багаторічні зусилля жіночого руху, інших впливових суспільних організацій та особистостей призвели до того, що на цей час ми маємо очевидні ознаки гендерної рівності закріпленої на законодавчому рівні. Однак, традиційні гендерні стереотипи нікуди не поділися та існують на рівні підсвідомості, нерідко проявляючись в суспільному житті неочікувано. В рекламі ми найчастіше бачимо жінку в ролі матері, домогосподарки або у сексуальному образі. Практично відсутня реклама, де жінка постає в ролі керівника, дослідника, винахідника, громадського діяча. Виходить, що незважаючи всі зусилля наші традиційні установки та очікування не зазнали серйозних змін. Технології штучного інтелекту дозволяють проводити аналіз цих проявів несвідомої гендерної нерівності. Таким чином ШІ автоматично приймає такі стереотипи як поведінкову модель, що притаманна суспільству. В результаті він будує свої рішення та рекомендації з урахуванням цих гендерних стереотипів.

Висновки. Широке впровадження ШІ у виробництві, науці та інших сферах суспільного життя, на жаль, може привести до посилення гендерної нерівності та до відродження традиційних гендерних стереотипів. Можна визнати, що ШІ безпосередньо впливає на актуалізацію гендерних стереотипів незважаючи на всі зусилля, що вживалися раніше, з досягнення гендерної рівності.

Ключові слова: гендерні стереотипи, гендерні відносини, гендерна рівність, штучний інтелект, алгоритми, інформаційно-комп'ютерні технології

Вступ.

Тема гендерних стереотипів та гендерної рівності в останні десятиліття дуже популярна і досить добре освітлена в науковій історіографії. Однак, нові досягнення в галузі науково-інформаційних технологій, зокрема стрімкий розвиток та використання ШІ, поставили перед суспільством нові виклики та знову актуалізували цілу низку соціальних питань, які здавалися вже практично вирішеними. Штучний інтелект, розроблений як потужний інструмент та помічник людини, стає незамінною частиною розвитку сучасної цивілізації та безпосереднім учасником соціальної комунікації. У зв'язку з цим, є актуальним проаналізувати перспективи впливу ШІ на гендерні відносини з погляду стереотипів гендерної поведінки.

Важливо розуміти, що у суспільстві гендер є важливою і невід'ємною категорією під час проведення наукового аналізу. Якщо цього не враховувати, то в результаті не лише спотворюються наукові дані, а й рекомендації, зроблені на основі таких досліджень не є ефективними. Наприклад, не врахування гендера як категорії аналізу при плануванні досліджень у природничих науках означає ігнорування відмінностей між чоловіками та жінками як об'єктами дослідження. Ігнорування гендерного підходу у суспільних науках також веде до однобокості у плануванні дослідницьких проектів та спотворює їх результати (Prakticheskoe rukovodstvo, 2007).

Гендерний підхід визначений ООН у 1997 році як: "процес оцінки наслідків будь-яких планованих заходів, включаючи законодавство, політику або програми, що виникають для жінок і чоловіків, у всіх галузях і на всіх рівнях. Йдеться про стратегію, завдяки якій проблеми, що постають перед жінками та чоловіками, накопичений ними досвід мають стати одним із невід'ємних вимірів у процесі розробки, здійснення, контролю та оцінки політики та програм у всіх сферах політичного, економічного та суспільного життя з тим, щоб і чоловіки і жінки однаково користувалися плодами таких зусиль і для нерівності не залишалося місця. (Prakticheskoe rukovodstvo, 2007, p. 12).

Аналіз попередніх досліджень.

В історіографії існує кілька точок зору щодо оцінки гендерних стереотипів. Більшість сучасних дослідників схильні розглядати їх як перешкоду для досягнення повної рівності та свободи для всіх гендерів. Вони підкреслюють негативні наслідки стереотипів, такі як обмеження вибору, дискримінація, соціокультурні обмеження та пропонують широкий перелік заходів щодо подолання стереотипності мислення суспільства у цьому питанні (Valian, 1998; Eagly, Diekmann, Johannesen-Schmidt, & Koenig, 2004; Devine, 2001).

Інша група дослідників вважає, що деякі стереотипи можуть мати певні соціокультурні функції

у забезпеченні структури та стійкості у суспільстві. На їхню думку, гендерні стереотипи виросли з історичних та соціокультурних обставин, і, можливо, виконували певні функції у минулому. Таким чином, використовуючи еволюційний підхід до вивчення гендерних стереотипів, низка дослідників, наприклад Стівен Пінкер, (психолог, лінгвіст, професор Гарвардського університету) у своїх роботах "Blank Slate: The Modern Denial of Human Nature" (2002) та "The Stuff of Thought: Language as a Window into Human Nature" (2011) досліджує їх історичне походження та зв'язок з біологічними та соціальними аспектами виживання та розмноження. Подібну позицію займають Джудит Батлер, Дебоа Танен, Пені Еккерт та Салли МакКонел-Джинет, що розглядають гендерні стереотипи в контексті символічних конструкцій, ідентичностей та їх зв'язку з соціокультурними нормами (Butler, 2020; Tannen, 1992; Eckert, & McConnell-Ginet, 2003). Це не означає, що дані фахівці вважають ці стереотипи необхідними або позитивними у всіх ситуаціях. Однак, на їхню думку, гендерні стереотипи, як динамічні та адаптивні конструкції, можуть змінюватися у відповідь на соціокультурні та економічні трансформації.

Що стосується аналізу впливу штучного інтелекту (ШІ) на гендерні стереотипи, то як було зазначено вище, це питання тільки почало розроблятися і досліджень на цю тему ще не багато. Серед них можна назвати дослідження Джой Буалавіні та Тімні Гебру «Гендерні відтінки» в якому було розглянуто вплив різних систем розпізнавання осіб на розпізнавання гендера залежно від кольору шкіри та статі (Buolamwini, & Gebbru, 2018); роботи Кейт Кроуфорд (2019) та її колег – "Приховані упередженості штучного інтелекту" (The Hidden Biases of AI), де розглядаються та аналізуються упередженості в алгоритмах машинного навчання та їх вплив на гендерні стереотипи (Crawford, & Schultz, 2019). Ці роботи акцентують увагу на питаннях справедливості та етичності у галузі розробки ШІ. Хоча більшою мірою дослідження "The Hidden Biases of AI" було присвячене впливу ШІ на політичні та соціальні системи, його можливості виступати дієздатним юридичним суб'єктом, подібно до державних акторів.

Треба зазначити, що останнім часом робляться спроби встановити контроль впливу ШІ на суспільство. Так в березні 2024 року парламент Європейського союзу ухвалив перший в світі закон про ШІ, який направлений на запобігання негативних наслідків використання ШІ та дотримання прав громадян (EU Artificial Intelligence Act, 2024).

Метою статті є з'ясування впливу ШІ на гендерні стереотипи сучасного суспільства.

Результати дослідження.

В даному дослідженні під терміном гендер ми розуміємо певний соціокультурний конструкт, що формує поведінкові, культурні, психологічні, візуальні

та інші соціально-культурно зумовлені відмінності між чоловіками та жінками. Він пов'язаний із певними очікуваннями суспільства від чоловіка чи жінки. Ці очікування не були однакові в різні історичні періоди і, найчастіше, залежали від рівня технічного розвитку та специфіки розподілу праці.

З розвитком технологій та ускладненням суспільства, спеціалізацією на ринку праці ми можемо спостерігати зміни і в гендерних уявленнях. Традиційне домінування чоловіків за рахунок переваги у фізичній силі з розвитком технологій поступово ставало менш критичним, що потенційно розширювало сферу жіночої активності.

Однак слід зазначити, що уявлення про гендерні ролі могли сильно відрізнятися як у різних суспільствах (наприклад, у Спарті, в період Античності жінки займалися фізичною підготовкою, володіли майном, в Афінах жінки мали політичні права) так і в різних соціальних прошарках. Найчастіше це залежало від об'єктивної необхідності виконання тих чи інших ролей.

Так, у селянській сім'ї жінка та чоловік працювали разом у полі, це була їхня основна та спільна справа, від якої залежало виживання сім'ї. Тому вагітність, пологи чи погане самопочуття не було причиною не виконувати роботу. Проте залишалося ще багато інших обов'язків як чоловіка, так жінки. Праця, що вимагала великої фізичної сили, діставалася чоловікові (будівництво будинку, оранка поля, ремонт інвентарю, косовище тощо), а роботи по дому, догляд за дітьми, старими, домашніми тваринами, рукоділля і т.і. відводилися до обов'язків жінки. Відповідно до цього і формувалися певні очікування від чоловіків та жінок. Чоловік – сильний, міцний, стриманий, на ньому вся відповідальність за сім'ю; жінка – здорова, працьовита, хороша мати, дружина, опора та помічниця чоловікові.

У той же час, у привілейованому суспільстві розподіл гендерних ролей був іншим. Фізична сила і витривалість не була потрібна ні чоловікам ні жінкам. Більшість видів діяльності могли виконати працівники. Від жінки не вимагалось працювати чи виконувати якісь обов'язки. Навіть вихованням та годуванням дітей займалися годувальниці та гувернантки. Роль жінки – прикраса світського суспільства. Вона має розважати гостей, підтримувати бесіду, музикувати, займатися творчістю тощо. Формується жіночий образ слабкої, одухотвореної, романтичної, але зовсім не пристосованої до життя особистості, що потребує турботи та захисту. Світський чоловік так само не займається фізичною працею, він реалізує себе у громадській сфері – фінансовій, політичній, науковій, військовій. Поступово все життя стає сконструйованим на основі чоловічого уявлення про світ.

Непомітно формується уявлення про другорядність жінки, про її марність, про нездатність

її до певних видів діяльності. Звідси й запекла дискусія інтелектуалів у пресі XIX століття, де обговорювалося, чи є жінка повноцінною людиною. Так, деякі «світила» науки, наприклад «О. Вейнінгер, П. Мебіус, Р. Краффе-Ебінг та інші відмовляли жінці в інтелекті та здатності до сексуальних переживань...» (Filipenko, 2021, p. 78).

Виникає парадоксальна ситуація, жіночий образ розпадається на дві частини. З одного боку правильний, тобто, духовний, чистий, слабкий, залежний, слухняний, сімейний. З іншого – не правильний (низовинний) тілесний, сексуальний, розбещений, часто асоціюється з жінками нижчого стану або пропащими жінками.

У першому випадку світське суспільство хотіло бачити такими дружину, дочку. Ці очікування підкріплювалися системою дівочого виховання та освіти, законами, звичаями та традиціями, що обмежували жіночу ініціативу в будь-якому прояві. В жіночих журналах кінця XIX – поч. XX століття описано багато випадків, коли жінки (навіть знатні та заможні) відкривали книгарні або проводили публічні просвітницькі лекції, або займалися коректурою і таке інше, за що зазнавали серйозного осуду з боку суспільства (Filipenko, 2021).

Таким чином, все, що стосувалося фізичного, тілесного в уявленні світського суспільства, було нормальним тільки для чоловіків. Гендерні стереотипи вплинули на формування подвійний моралі у поведінці чоловіків і жінок. Те, на що суспільство дивилося крізь пальці щодо чоловічої поведінки – безліч сексуальних стосунків, прояв насильства у родині, уникнення дружини та дітей тощо, було абсолютно неприпустимим з боку жінок.

Науково-технічний прогрес у середині XIX століття поставив питання перегляду розподілу гендерних ролей і прав у суспільстві. Світ швидко переходив до капіталістичного укладу економіки та виробництва. Фізична сила більше не була аргументом для домінування чоловіків. Саме в цей час відбувається піднесення феміністського, суфражистського руху в Європі та Америці. Перехід від феодалізму до капіталізму супроводжувався зміною ринку праці, і серйозними змінами у соціальній стратифікації. Бурхлива індустріалізація, руйнування феодальних господарств привели до необхідності масової участі жінок у всіх сферах трудового та суспільного життя. Не лише ідейні переконання у рівноправності жінок були причиною піднесення феміністського руху, але, найчастіше, це була життєва необхідність - прогодувати себе та свою сім'ю (Filipenko, 2021). Однак, сфери припустимої праці для жінок у свідомості суспільства були дуже обмежені.

Жіноче питання (дискурс щодо ролі жінки в сім'ї та суспільстві) гостро обговорювалося на сторінках найпопулярнішої преси того часу.

Визнання за жінками права на працю (не лише у галузях освіти, кулінарії та проституції), на вищу освіту, виборче право супроводжувалося тривалою і запеклою боротьбою через те, що традиційні гендерні стереотипи, укорінені у свідомості суспільства століттями, натрапляли на об'єктивну реальність, яка змушувала до їх перегляду. Так чи інакше, сьогодні права чоловіків та жінок зрівняні в усіх сферах суспільного життя. Але чи зникли стереотипи щодо цього?! І як бути з новою суспільною дискусією в якій порушується питання про існування та рівність множини гендерів?!

Перше питання здається більш простим, проте незважаючи на запаморочливі успіхи жінок у різних галузях професійної діяльності та на офіційну рівність між статями, традиційні гендерні стереотипи продовжують виявлятися у сучасній дійсності. Це стосується як типової жіночої так і типової чоловічої поведінки.

Наприклад, через жіночі образи в рекламі ми найчастіше бачимо жінку в ролі матері, яка лікує, вчить, годує; у ролі домогосподарки - прибирання будинку прання і т.д. й у образі сексуальному, тобто той самий набір образів XIX століття. Практично відсутня реклама, де жінка постає в образі керівника, дослідника, винахідника, громадського діяча. Чому? Адже в реальності це факт, що вже давно відбувся. Виходить, що незважаючи на об'єктивну реальність наші традиційні установки та очікування не зазнали серйозних змін.

Стереотипи шкодять не лише жінкам, а й чоловікам, часто вони є причиною розвитку токсично-маскулінного середовища та збільшення кількості суїцидів. Токсична маскулінність – це концепція, що описує певні шаблони поведінки та переконань, пов'язані з традиційним уявленням про мужність, які можуть бути шкідливими для чоловіків, жінок та суспільства в цілому. Цей термін наголошує, що певні аспекти традиційної чоловічої ролі, коли вони набувають екстремальних або агресивних форм, можуть стати причиною негативних наслідків.

Характеристики токсичної маскулінності можуть включати придушення емоцій, домінування, агресивність, прагнення до сили і зневага до слабкості. Ці стереотипи можуть чинити тиск на чоловіків у суспільстві, змушуючи їх відповідати певним очікуванням та придушувати аспекти своєї особистості, які не відповідають цим стандартам. За статистикою чоловіки гинуть через суїциди втричі частіше за жінок (Schumacher, 2019). Звичайно ж, суїцидальна поведінка може бути викликана комплексом причин, проте дослідники вважають, що гендерне виховання хлопчиків закладає негативні установки. Наприклад, не показувати свої емоції. Емоції – це слабкість! Чоловік має бути сильним! Розраховувати лише на себе. Терпіти біль. Чоловіки значно рідше за жінок зізнаються, що почуваються

вразливими або відчувають нездужання. За даними British Medical Journal чоловіки на 32% рідше звертаються за медичною допомогою (Wang, Hunt, Nazareth, Freemantle, & Petersen, 2013).

Отже, традиційні гендерні стереотипи сформувалися внаслідок розподілу соціальних ролей у суспільстві, під впливом біологічних, економічних та інших факторів. Однак з розвитком та ускладненням соціальної структури суспільства традиційні уявлення про «чоловічу» та «жіночу» соціальну поведінку змінюються, причому ці очікування можуть серйозно відрізнитися всередині різних прошарків населення. Такий перегляд гендерних ролей у суспільстві зазвичай викликано розвитком науково-технічного прогресу та новими об'єктивними умовами життя суспільства, які цей прогрес формував. Суспільство завжди досить швидко пристосовується до нових умов у реальності, але водночас дуже повільно відмовляється від стереотипів колективної підсвідомості.

Сьогодні науково-технічний прогрес досяг небувалого рівня. Розвиток нейромереж ШІ вражає та лякає людство. Вперше ми зіткнулися з технологією, яка може покращувати сама себе, навчатися та має потенціал до заміщення людини у різних соціальних статусах, а також до встановлення контролю за поведінкою як окремих людей, так і цілих суспільств.

Як же новий виток суспільного прогресу позначиться на гендерних стереотипах поведінки? Вже сьогодні ми бачимо громадську дискусію щодо наявності та прав понад 50 гендерів. У цьому випадку гендерна ідентичність може не збігатися з біологічною статтю або частково збігатися з нею. Якщо ще на початку XXI століття у публічному дискурсі таких людей відносили до «третьої статі», що не вкладається в двійкову систему розуміння статі, то сьогодні соціальні мережі такі як Facebook, Tinder та інші, пропонуючи своїм підписникам заповнити графу «стать», представляють до 58 типів вибору гендерів. Не заглиблюючись у тонкощі їх відмінностей, давайте замислимося над причинами таких соціальних явищ.

Ризикнемо припустити, що і тут в самій основі появи такої дискусії виступає науково-технічний прогрес. Все ж таки громадські очікування від чоловіків і жінок завжди були тими функціями, які вони виконували для блага суспільства. Наприклад, «жінка – мати», тому що тільки біологічна жінка може виносити й народити дитину, але сьогоднішні технології дозволяють одностатевим парам мати свою дитину зачату штучно, правда народжену все ще жінкою, але як кажуть біологи, це технічне питання може вирішитися найближчим часом. «Чоловік-годувальник, захисник», тому що жінка фізично слабша, її біологічний вік для материнства обмежений, сьогодні він значно збільшився, але ще зовсім недавно жінка не встигала до материнства

зробити кар'єру, забезпечити своє незалежне майбутнє – звідси й стереотипи про залежну жіночу поведінку. Сьогоднішні технології дозволяють народжуватися дітям від двох, іноді трьох матерів та одного батька (коли ядро яйцеклітини з основним генетичним кодом береться у однієї жінки, мітохондрії клітини від іншої, а сурогатною матір'ю може бути третя). Таким чином, фізіологічні особливості статей все менше впливають на соціальну поведінку, а значить і на соціальні очікування. Оточуюча нас реальність стрімко змінюється, можливо, швидше ніж будь-коли в історії і нам складно передбачити, як це позначиться на гендерних ролях.

Так, ряд дослідників досить позитивно оцінюють ці зміни з погляду рівноправності у житті. Особливо це стосується інформаційних технологій. Біологічна стать у віртуальному світі не має жодного значення, важливо лише носієм якоїсь інформації ти є і наскільки ця інформація цікава та актуальна. Інтернет відкриває неймовірні можливості для комунікації та організації руху за загальну гендерну рівність і не тільки.

Наприклад, в Інтернеті зародився такий феміністський рух як «Кіберфемінізм». Цей термін з'явився в 1991 році і одночасно у двох місцях: в Англії його почала використовувати культуролог та філософ Седі Планта, та в Австралії учасниці арт-колективу VNS Matrix. «Кіберфемінізм – це своєрідний альянс, який хоче кинути виклик будь-яким межам ідентичності та визначень і швидше бути по-справжньому постмодерністським у своєму потенціалі радикальної відкритості» (Wikipedia, 2024). Засновники кіберфемінізму намагалися деконструвати будь-яке визначення соціальної ідентичності в інформаційному просторі, стать (тобто тілесність), раса, гендер і т.д. Переважно цей рух дослідники характеризують як щось утопічне, руйнівне, безвідповідальне, абсурдне (Grenville, 2002).

Однак сама поява такого напрямку ілюструє широкі можливості інформаційних технологій (як інструменту), особливо ІІІ, для конструювання нової соціальної реальності з більш толерантними та справедливими суспільними відносинами. У разі результат залежить від моральних і ціннісних орієнтацій архітекторів цієї нової реальності.

Наприклад, у 2018 році Шарлоттою Вебб була створена інтернет-платформа "Feminist Internet" (<https://www.feministinternet.com>). Метою цієї ініціативи є створення технологій та штучного інтелекту, які не лише усувають гендерні стереотипи та борються з упередженістю, але також активно сприяють створенню більш рівноправного та безпечного онлайн-простору для всіх. Нещодавно вдалося створити англomовний феміністський чат-бот F`xa (<https://f-xa.co.>), який розповідає про заботи у влаштуванні штучного інтелекту.

Ще одним позитивним фактором шанувальники сучасних технологій називають можливість

регулювати прояви стійких гендерних кліше у мові. По-перше, серед активних користувачів інформаційного простору поступово формується нова мова, що не має прямого відношення до якоїсь із національних мов, а значить і не несе в собі заковдані традиційним суспільством смисли та стереотипи. До того ж зусилля міжнародних організацій, наприклад ООН, спрямовані на регулювання цього питання на основі гендерного підходу, виключаючи всі можливі мовні маркери гендерної та інших видів дискримінації (Prakticheskoe rukovodstvo, 2007).

З поширенням нейромереж, відкриваються нові можливості й для створення рівноправних технологій, наприклад гендерно-чутливих додатків. Розробники можуть створювати додатки та рішення, які враховують гендерні відмінності та прагнуть сприяти рівноправності. Наприклад, гендерночутливі рекомендаційні системи можуть пропонувати контент, який не підтримує стереотипи.

У той же час, потрібно розуміти, що якщо алгоритми ІІІ навчаються на даних, що містять гендерні стереотипи, вони можуть засвоїти ці упередженості автоматично та відтворювати їх у своїх рішеннях. Наприклад, під час навчання машинного перекладу в текстах, де існують мовні відмінності, пов'язані з гендером, можуть виникнути спотворення.

ІІІ може бути використаний для аналізу великих обсягів даних та виявлення гендерних тенденцій у суспільстві. Це дозволяє глибше зрозуміти і боротися з нерівністю, надаючи додаткові інструменти для обговорення та вирішення гендерних проблем, що в свою чергу актуалізують обговорення та регулювання етичних норм. Іншими словами, питання, пов'язані з гендерними стереотипами в ІІІ, порушують питання етики та вимагають розробки відповідних норм та правил. Ефективне регулювання може допомогти запобігти небажаним наслідкам та забезпечити відповідальне використання технологій.

Водночас серед дослідників даного питання є й ті, хто вважає, що завдяки ІІІ гендерна нерівність може пережити друге народження. В тому числі така небезпечна імовірність зазначається у звіті про гендерну рівність Європейського інституту гендерної рівності (Gender Equality Index, 2020)

Як це не парадоксально, але сьогодні саме ІІІ є одним із головних акторів дискримінаційної гендерної політики, непомітно обнуляючи усі досягнення людства в цьому питанні за останні 200 років.

Серед розробників ІІІ гендерний дисбаланс очевидний, що може спричинити гендерну упередженість і самого ІІІ. За статистикою, серед розробників інформаційно-комп'ютерних технологій (ІКТ) переважають чоловіки. Так за результатами порівняльного дослідження eEurope + 2003 («Електронна Європа + 2003» – ініціатива Європейського Союзу, спрямована на прискорений розвиток інформаційних технологій у країнах

ЄС) було виявлено чіткий поділ між чоловіками та жінками в галузі інформаційно-комп'ютерних технологій (ІКТ), пов'язаний із освітою. «Відсоткове співвідношення чоловіків та жінок, які здобувають вищу освіту у сфері ІКТ, становить 87 до 13. (Prakticheskoe rukovodstvo, 2007, p. 254).

Хоча останнім часом країни Європейського союзу докладали зусилля для виправлення такого дисбалансу та розробили політичну основу для створення динамічної індустрії штучного інтелекту, зазначили про необхідність створення умов для збільшення працевлаштованих жінок в цій сфері, однак дисбаланс все ще зберігається (European Commission, 2020).

«Відсутність гендерної різноманітності серед науково-технічних кадрів, особливо в секторах, що розробляють цифрові технології, вважається причиною виникнення та посилення явних та прихованих гендерних упереджень, закладених у цифрових послугах та продуктах» (Gender Equality Index, 2020).

Розробники алгоритмів можуть навіть не усвідомлено передавати ШІ власні гендерні забобони, що вкоренилися в їх підсвідомості. Наприклад, сервісні та секс-роботи переважно мають жіночі образи. Для навчання ШІ використовує різні інструменти, наприклад художні фільми.

Штучний інтелект проаналізувавши понад 1,2 млн. описів сцен з 912 (з 1909 по 2013) кіносценаріїв, де містилося понад 50 тисяч дій та 20 тисяч кіногероїв, склав список основних гендерних відмінностей. Персонажі-жінки, на думку ШІ, виявляють меншу активність та мають менший ступінь свободи дій, ніж персонажі-чоловіки але частіше демонструють пов'язаність до когось. Також вони з високою ймовірністю піддаватимуться «спостереженню» з боку інших учасників сцени, що підкреслює акцент на їх зовнішність. Чоловічі персонажі, у свою чергу, з меншою ймовірністю будуть проявляти свої емоції, особливо сльози. (Martinez, Somandepalli, & Narayanan, 2002).

Важливо розуміти і те, що ШІ самонавчається, аналізує інформацію на основі всіх даних, що є в Інтернеті. А це означає, що чисто кількісно гендерно-стереотипний, сексистський контент може бути домінуючим з огляду на багатовікову історію його створення. Що своєю чергою може обнулити як досягнення у гендерному та й у інших питаннях рівноправності, наприклад расових.

У 2014 році компанія Amazon розробила програму, яка використовувала ШІ для підбору потенційних співробітників на основі резюме. Але в 2015 році стало очевидно, що програма віддає перевагу кандидатам-чоловікам. Алгоритм автоматично виключав резюме зі словами жіночий, жіноче тощо. Спроби внести до програми зміни, істотного поліпшення не дали, в 2018 році Amazon відмовилася

від такого підбору персоналу, використовуючи ШІ тільки для найпростіших завдань, які не вимагають оціночних суджень (Lauret, 2019).

Цікаве дослідження "A Survey on Bias and Fairness in Machine Learning" (Опитування щодо упередженості та справедливості в машинному навчанні) було проведено рядом фахівців та присвячене різним типам алгоритмічних упереджень, у дослідженні їх було виявлено аж 23 (Mehrabi, Morstatter, Saxena, Lerman, & Galstyan, 2022).

На основі цих даних виділяють кілька причин популяризації стереотипів щодо гендерних відносин. Наприклад, упередженість алгоритму може бути обумовлена тим, що жінки часто представлені в ЗМІ та інтернеті як гламурні відомі діви, жертви насильства або сексуальні об'єкти. Це формує певне сприйняття жінок і зміцнює стереотипи про їх роль суспільстві. Алгоритми соціальних мереж та інших платформ можуть враховувати вподобання користувачів, тому якщо користувачі реагують переважно на контент із сексистським змістом, то алгоритми сприятимуть збільшенню подібного контенту, тим самим посилюючи гендерні стереотипи. Якщо дані, на яких навчаються алгоритми, зібрані за участю переважно білих англомовних чоловіків, то алгоритми можуть видавати результати, які не враховують різноманітність та реальні потреби інших груп, у тому числі жінок. Якщо алгоритми враховують дані з минулого, де гендерні нерівності були поширені, вони можуть повторювати чи посилювати ці нерівності у майбутньому. Це стосується того, як алгоритми обробляють дані загалом. Якщо дані збираються без урахування різноманітності, це може призвести до посилення гендерних стереотипів та нерівностей.

Незважаючи на зусилля розробників попередити можливі умови для дискримінаційної поведінки ШІ стосовно різних груп суспільства, дуже складно передбачити на основі яких критеріїв ШІ ухвалить рішення сепарувати людей наступного разу.

Сама поява та широке поширення ШІ останнім часом розбурхує уми багатьох людей. Деякі відомі інтелектуали (Ю. Н. Харарі, І. Маск та ін.) закликають обмежити використання і розробку ШІ на якийсь час, бо наслідки його бурхливого розвитку можуть призвести до непередбачуваних змін у соціальній, політичній, екологічній, біологічній та інших сферах життя людського суспільства. Ю. Харарі вважає, що вже найближчим часом ШІ замінить людину в більшості відомих нам професій (Harari, 2023). Таким чином ринок праці зміниться кардинально, причому за даними дослідження ринку праці проведеного в Європі та США автоматизація праці може торкнутися 300 мільйонів осіб (Goldman Sachs, 2023).

Якщо аналізувати проблему з погляду гендерного розподілу праці, багато дослідників вважають, що сегменти праці, де сьогодні кількісно переважають жінки, постраждають від запровадження ШІ в

першу чергу. «Причина, через яку жінки більше, ніж чоловіки, піддаються автоматизації ШІ, проста: більш високий відсоток працюючих жінок займають посади «білих комірців» (~70%) порівняно з «синіми комірцями» (~30%), тоді як серед чоловіків це співвідношення становить приблизно 50/50» (Will Generative AI, 2023).

Висновки.

Гендерний підхід є важливою та невід'ємною категорією при проведенні наукового аналізу і якщо йому не приділяється достатньо уваги, отримані в дослідженнях дані не повністю відповідають дійсності. Це, в свою чергу, не дозволяє отримати ефективні рішення існуючих проблем.

На цей час ми маємо очевидні ознаки гендерної рівності закріпленої на законодавчому рівні. Однак, традиційні гендерні стереотипи нікуди не поділися та існують на рівні підсвідомості, нерідко проявляючись в суспільному житті неочікувано. Технології штучного інтелекту дозволяють проводити аналіз цих проявів несвідомої гендерної нерівності, у наслідок чого ШІ автоматично приймає такі стереотипи як поведінкову модель, що притаманна суспільству. В результаті він будує свої рішення та рекомендації з урахуванням цих гендерних стереотипів.

Впровадження ШІ у виробництво, науку та інші сфери життя суспільства неминуче призведе до значного посилення нерівності в суспільстві, у тому числі й до гендерної нерівності. Існує загроза, що ми зіткнемося з новим витком старих і, начебто вже подоланих, стереотипів. Штучний інтелект сам по собі не має особистих переконань, моралі або емоцій. Він є набором алгоритмів і моделей, розроблених для виконання конкретних завдань на основі навчання на даних.

Таким чином, можна сказати, що ШІ має потенціал для нейтрального виконання завдань, якщо він створений та використовується без упередженості з боку розробників. Проте важливо розуміти, що штучний інтелект може успадковувати упередженість з даних, на яких він навчається. Якщо навчальні дані містять упереджені або неправильні шаблони, ШІ може відтворювати ці упередженості у результатах своєї роботи. Це явище відоме як "алгоритмічна упередженість" або "упередженість ШІ". Підводячи підсумок, можна визнати, що ШІ може безпосередньо впливати на актуалізацію гендерних стереотипів незважаючи на всі зусилля, що вживалися раніше, з досягнення гендерної рівності.

REFERENCES

- Buolamwini, J., & Gebru, T. (2018). Gender Shades: Intersectional Accuracy Disparities in Commercial Gender Classification. *Proceedings of Machine Learning Research*, 81, 77-91. Retrieved from <https://proceedings.mlr.press/v81/buolamwini18a/buolamwini18a.pdf>
- Butle, J. (2020). *The Force of Nonviolence*. New York: Verso. ISBN 978-1-78873-276-5.
- Crawford, K., & Schultz, J. (2019). AI Systems As State Actors. *Columbia Law Review*, 119(7), 1941-1972. Retrieved from <https://columbialawreview.org/content/ai-systems-as-state-actors/>
- Devine, P. (2001). Implicit Bias and Stereotype Activation. *Journal of Personality and Social Psychology*, 81(5), 757-759. DOI: 10.1037//0022-3514.81.5.757
- Eagly, A. H., Diekmann, A. B., Johannesen-Schmidt, M. C., & Koenig, A. M. (2004). Gender gaps in sociopolitical attitudes: a social psychological analysis. *Journal of Personality and Social Psychology*, 16(1). Retrieved from <https://doi.org/10.1177/0959-353506060817>
- Eckert, P., & McConnell-Ginet, S. (2003). *Language and Gender*. New York: Cambridge University Press.
- EU Artificial Intelligence Act. (2024). Retrieved from <https://artificialintelligenceact.eu/the-act/>
- European Commission. (2020). *White paper on artificial intelligence: a European approach to excellence and trust*. Retrieved from <https://op.europa.eu/publication/celex/52020DC0065>
- Filipenko, L. (2021). The view of feminist magazines of the Russian empire on the marital problems and moral gender equality. *Epistemological Studies in Philosophy Social and Political Sciences*, 4(1), 77-83. DOI: 10.15421/342109
- Gender Equality Index 2020: Digitalisation and the future of work. (2020). Retrieved from https://eige.europa.eu/publications-resources/toolkits-guides/gender-equality-index-2020-report/digitalisation-and-equal-rights-role-ai-algorithms?language_content_entity=en
- Goldman Sachs. (2023). The Potentially Large Effects of Artificial Intelligence on Economic Growth. *Global Economics Analyst*. Retrieved from https://www.key4biz.it/wp-content/uploads/2023/03/Global-Economics-Analyst_-The-Potentially-Large-Effects-of-Artificial-Intelligence-on-Economic-Growth-Briggs_Kodnani.pdf
- Grenville, B., (Ed.). (2001). *The Uncanny: Experiments in Cyborg Culture*. Vancouver, B.C.: Vancouver Art Gallery: Arsenal Pulp Press.
- Harari, Y. N. (2023). *AI and the future of humanity*. Yuval Noah Harari at the Frontiers Forum. Retrieved from <https://www.youtube.com/watch?v=LWiM-LuRe6w>
- Lauret, J. (2019). Amazon's sexist AI recruiting tool: how did it go so wrong? *Becoming Human: Artificial Intelligence Magazine*. Retrieved from <https://web.archive.org/web/20231124120131/https://becominghuman.ai/amazons-sexist-ai-recruiting-tool-how-did-it-go-so-wrong-e3d14816d98e?gi=ced083f960a7>
- Martinez, V. R., Somandepalli, K., & Narayanan, S. (2022). *Boys don't cry (or kiss or dance): A computational linguistic lens into gendered actions in film*. Retrieved from <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0278604>

- Mehrabi, N., Morstatter, F., Saxena, N., Lerman, K., & Galstyan, A. (2022). *A Survey on Bias and Fairness in Machine Learning*. Retrieved from <https://doi.org/10.48550/arXiv.1908.09635>
- Pinker, S. (2002). *The Blank Slate: The Modern Denial of Human Nature*. New York: Viking.
- Pinker, S. (2007). *The Stuff of Thought: Language as a Window Into Human Nature*. New York: Viking.
- Prakticheskoe rukovodstvo po vnedreniu gendernogo podhoda*. (2017). Retrieved from <https://network.org.ua/wp-content/uploads/2017/03/Prakticheskoe-rukovodstvo-po-vnedreniu-gendernogo-podhoda.pdf>
- Schumacher, H. (2019). *Why more men than women die by suicide*. Retrieved from <https://www.bbc.com/future/article/20190313-why-more-men-kill-themselves-than-women>
- Tannen, D. (1992). *Just Don't Understand: Women and Men in Conversation*. Virago Press.
- Valian, V. (1998). *Why So Slow? The Advancement of Women*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Wang, Y., Hunt, K., Nazareth, I., Freemantle N., & Petersen, I. (2013). Do men consult less than women? An analysis of routinely collected UK general practice data. *BMJ Open*. Retrieved from <https://bmjopen.bmj.com/content/bmjopen/3/8/e003320.full.pdf>
- Wikipedia. (2024). *Cyberfeminism*. Retrieved from <https://en.wikipedia.org/wiki/Cyberfeminism>
- Will generative AI disproportionately affect the jobs of women? (2023). *Kenan Institute of Private Enterprise*. Retrieved from <https://kenaninstitute.unc.edu/kenan-insight/will-generative-ai-disproportionately-affect-the-jobs-of-women/>

Determinants and Dynamics of Migration Changes in the Context of the Russian-Ukrainian War

UDC: 314.15-048.76:355.01(470+571-651.1:477)"20"

DOI: <https://doi.org/10.15421/172436>**Mikula Anastasiya**Ph.D. Student, <https://orcid.org/0000-0003-1963-0945>, Anastasiya.Mikula@lnu.edu.ua**Kovalisko Natalia**Dr.Sc., Full Prof., <https://orcid.org/0000-0002-1466-6132>, kovalisko@mail.lviv.ua*Ivan Franko National University of Lviv (Lviv, Ukraine)*

Abstract

Relevance. Intellectual migration is a real problem for most countries in the world today. The only difference is that some countries are recipients of highly qualified specialists, while others are donors. Moreover, the Russian invasion of Ukraine in 2014 has further exacerbated the loss of intellectual potential, where young people are an exceptional socio-demographic and the most mobile group.

The purpose of the article is to research the destructive and constructive determinants of migration changes in the conditions of the Russian-Ukrainian war, including intellectual migration, caused by the influence of various objective circumstances of the further development of military operations and subjective factors (intentions, expectations, motivation for return/non-return of migrants).

Results. The destructive changes caused by the war have led to a decrease in Ukraine's population and problems in human capital formation, according to the analysis of migration changes. In addition, the exodus of intellectual potential is an obstacle to the development of a competitive environment that results in social transformations in the country. The emigration of intellectuals became one of the destabilizing factors for the economic development of Ukraine and the reduction of its institutional potential. However, the mobility of intellectuals, especially under the conditions of war in Ukraine, will contribute to the formation of a competitive scientific environment in the future by developing academic mobility as a tool for raising the professional level of Ukrainian scientists.

Conclusions. The intellectual migration of highly qualified specialists and scientists exists primarily for two most important reasons - security reasons and the opportunity for professional self-realization in better socio-economic conditions. Today, in times of war, there are risks of repeating the bitter experience of the past - losing scientific potential due to mass emigration. Finally, decreasing educational and scientific potential will lead to significant economic losses.

Keywords: migration, "brain drain", the migration crisis, intellectual migration, academic mobility, educational migration, migrational changes

Детермінанти та динаміка міграційних змін в контексті російсько-української війни

Мікула Анастасія, Коваліско Наталія*Львівський національний університет імені Івана Франка (Львів, Україна)*

Анотація

Актуальність. Сьогодні інтелектуальна міграція є надзвичайно актуальною проблемою для більшості країн світу, з тією лише відмінністю, що одні країни виступають реципієнтами висококласних фахівців, інші – донорами (слід зауважити, що може мати місце і явище «втрати мізків», коли інтелектуали не реалізують свій потенціал за кордоном). Більше того, російське вторгнення 2022 р. в Україну ще більше загострило проблему втрати інтелектуального потенціалу.

Метою статті є дослідження деструктивних та конструктивних детермінантів міграційних змін в умовах російсько-української війни, зокрема й інтелектуальної міграції, зумовлених впливом різних об'єктивних обставин подальшого розвитку військових дій та суб'єктивних чинників (наміри, очікування, мотивація, повернення/неповернення мігрантів).

Результати. В ході аналізу детермінантів міграційних змін було встановлено, що створені війною деструктивні зміни призводять до зменшення населення України та катастрофічних проблем, пов'язаних з формуванням людського капіталу. Крім цього, відтік інтелектуального потенціалу унеможливує розвиток конкурентоспроможного середовища, що призводить до суспільних перетворень всередині країни. Відтік інтелектуалів став одним із дестабілізуючих чинників для економічного розвитку України та зменшення її інституційного потенціалу. Натомість розвиток академічної мобільності як інструменту підвищення професійного рівня українських науковців, сприятиме формуванню конкурентоспроможного наукового середовища в майбутньому.

Висновки. Інтелектуальна міграція висококваліфікованих фахівців, науковців відбувається передусім із двох найважливіших причин – з міркувань безпеки та бажання професійної самореалізації в кращих соціально-економічних умовах. Сьогодні, в часі війни, є ризики повторити гіркий досвід минулого – втратити науковий потенціал у зв'язку з масовою еміграцією. Очевидним є той факт, що втрати освітньо-наукового потенціалу призведуть до суттєвих економічних втрат.

Ключові слова: міграція, «витік мізків», міграційна криза, інтелектуальна міграція, академічна мобільність, освітня міграція, міграційні зміни

Вступ.

Актуальність досліджуваної проблеми зумовлена тим, що на різних історичних етапах процеси міграції були спричинені економічними та політичними мотивами, і найбільших масштабів набирали в роки революційних та воєнних потрясінь. Інтенсивність міграційних процесів почала активно зростати ще у 2014 році, у зв'язку з подіями Євро-Майдану і початком російської окупації на Донбасі та Кримському півострові, що зумовили велику хвилю масових переселень жителів сходу та півдня у інші регіони країни. Більше того, впродовж останніх десяти років набирає обертів не лише внутрішня, але й зовнішня міграція українців, яка досягла свого піку після початку повномасштабного вторгнення у березні-квітні 2022 року.

Аналіз даних ЮНЕСКО вказує на зростання міграційних потоків серед молоді, особливо у контексті українських студентів, що обирають навчання за кордоном. Починаючи з 2014 року, спостерігається істотне прискорення цього тренду, яке порівняно з періодом 2008-2013 років виявилось набагато виразнішим. У 2018 році кількість українських студентів, що навчаються за кордоном, майже вп'ятеро зросла порівняно з 2008 роком, становлячи 157 тисяч осіб. Хоча академічна мобільність та освітня міграція зазвичай розглядаються як позитивні явища для країни походження студентів, оскільки вони відкривають доступ до вищої якості освіти, розширюють вибір навчальних програм, сприяють вивченню іноземних мов і розвивають культурні та соціальні зв'язки, вони також мають свої виклики (Подра, & Петришин, 2022). Зокрема, у дослідженні Е. Лібанової (2018) зазначено, що українські студенти часто розглядають освітню міграцію як можливість еміграції чи "соціального ліфта", що в майбутньому даватиме змогу працевлаштуватися на ринку праці ЄС, та відкриватиме широкі перспективи для трудової або професійної мобільності. Статистичні дані свідчать про зростаючу тенденцію кількості українських студентів, які обирають навчання за кордоном. За останні 20 років цей показник зріс з 5,2 тисяч осіб у 1999 році до майже 80 тисяч осіб у 2017/2018 навчальному році (Українське студентство за кордоном, 2018).

Впродовж 2022-2024 рр. європейські університети максимально спростили умови участі українських студентів в академічній мобільності: збільшили фінансування для України, а також ввели у дію спрощену процедуру конкурсного відбору для того, щоб молодь з найбільш небезпечних регіонів України могла самостійно звертатися до європейських університетів із проханням про прихисток (Штефанко, 2022).

Сьогодні інтелектуальна міграція є надзвичайно актуальною проблемою для більшості країн світу, з тією лише відмінністю, що одні країни виступають

реципієнтами висококласних фахівців, інші – донорами. Проте слід зауважити, що може мати місце і явище «втрати мізків», коли інтелектуали не реалізують свій потенціал за кордоном. Особливо гостро та болюче це питання постає для країн, що мають досвід колоніального минулого, політичних репресій та примусових переселень, які неухильно спричиняли втрати національно свідомої та інтелектуальної еліти. Разом зі зростаючим інтересом сучасних дослідників до чинників та мотивів міграції висококваліфікованих працівників, постає і питання дослідження особливостей інтелектуальної міграції в Україні. Більше того, російське вторгнення 2022 р. в Україну ще більше загострило проблему втрати інтелектуального потенціалу, де молодь є винятковою соціально-демографічною та найбільш мобільною групою. Відтак, виявлення потенціалу міграції та подальших намірів молоді має бути складовою стратегії національної безпеки, відновлення та розбудови України в повоєнний період.

Аналіз попередніх досліджень свідчить, що вивчення інтелектуальної міграції безпосередньо пов'язане із соціологічним дискурсом розгляду соціальної структури та процесів мобільності (О. Білик (2012), О. Симончук (2024)). Вагомі тематичні публікації провідних спеціалістів Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України спеціалістів впродовж останніх десяти років, зокрема щодо масштабів та наслідків вимушеної міграції населення України внаслідок збройної агресії російської федерації (Лібанова, Позняк, & Цимбал, 2022). Інституційні проблеми інтеграції до життя в нових громадах внаслідок вимушеної міграції в умовах війни в Україні розглядають у своїх працях Г. Возняк, Н. Савчук та А. Каспшишак (2023) й інші науковці львівської школи регіоналістики (У. Садова, Т. Васильців, М. Біль, О. Мульська, О. Левицька та ін.), які провели численні дослідження міграційних процесів, їхніх причин і наслідків внутрішніх вимушених переміщень. Йдеться також про аналіз міграційних процесів в умовах трансформації й регулювання регіональних ринків праці України (І. Бараняк, М. Бачинська, О. Махонюк, О. Риндзак, Л. Семів, Р. Теслюк та ін.) (Інститут регіональних досліджень, 2024).

Феномену переміщення, соціальним характеристикам й практикам біженців та внутрішньо переміщених осіб в Україні присвячено статті харківських соціологів М. Бірюкової, І. Руценка, Н. Ляшенко та С. Григорєвої (2022). Порівняльний підхід до вивчення зовнішньої міграції українців до та після повномасштабної агресії Т. Бондар та О.Ганюкова (2023). Порівняння поточного періоду воєнного стану зроблено щодо довоєнного періоду з детальним аналізом переважно напрацювань ГО «Український інститут соціальних досліджень імені Олександра Яременка» та дослідницьких результатів

вивчення причин та обставин міграції кожного періоду в міграційному процесі (релокація, адаптація, інтеграція), умов проживання та особливостей повсякдення мігрантів, реалізації права на працю у пошуках працевлаштування, проблем догляду за дітьми та шкільної освіти, родинних зв'язків та відносин, формування соціальних мереж у спільнотах мігрантів.

Проблемним колом ВПО в Україні загалом займаються громадські організації, волонтерські об'єднання, а також частково органи місцевого самоврядування. Серед науковців цій проблематиці значну увагу приділяють такі дослідники, як О. Балакірєва (2015) (трудоий потенціал та рівень державної підтримки ВПО); Т. Бондар (2015) (доступ до медичних послуг та психологічний стан ВПО); О. Іванкова-Стецюк та І. Марков (2018) (моделі інтеграції ВПО); Коваліско Н. та Бубняк С. (2022) (соціальне самопочуття внутрішньо переміщених осіб) та інші.

Метою статті є дослідження деструктивних та конструктивних детермінантів міграційних змін в умовах російсько-української війни, зокрема й інтелектуальної міграції, зумовлених впливом різних об'єктивних обставин подальшого розвитку військових дій та суб'єктивних чинників (наміри, очікування, мотивація повернення/неповернення мігрантів).

Результати дослідження.

Війна в Україні суттєво порушила базові передумови відтворення звичного соціального порядку. Трансформація цих передумов (інституційних, матеріальних, демографічних, геополітичних, заняттєвих), своєю чергою, спричинила (і продовжує спричинювати) динаміку міграційних змін і набуття ними специфічних для воєнного стану рис. Під час аналізу виявилось, що за характером впливу на соціальний устрій логічно розрізнити передумови, які викликають як деструктивні/руйнівні, так і конструктивні/сприятливі зміни. Проаналізуємо кожну з передумов і гіпотетично окреслимо зміст детермінованих нею міграційних змін.

Деструктивні міграційні зміни. Повномасштабне вторгнення на територію України актуалізувало перед державою низку критично важливих завдань, серед яких збереження життя і здоров'я громадян, інтелектуального потенціалу країни та уникнення демографічної катастрофи. Експерти Департаменту з економічних і соціальних питань ООН оприлюднили прогноз динаміки скорочення населення. Як очікується, населення України стрімко зменшуватиметься і до 2050 року чисельність у кращому випадку становитиме 36 млн це з урахуванням Криму і Донбасу) (оптимістичний сценарій). У гіршому випадку – 31 млн (песимістичний сценарій). Висновок міжнародних організацій

цілком співпадає з висновками українських вчених. Зниження чисельності населення України до 36 млн до 2050 року фахівці Інституту демографії та соціальних досліджень (ІДСД) ім. М. Птухи НАН України прогнозували ще у 2008 р. (Розвиток людського капіталу, 2018).

Війна спричинила небачену *хвилю внутрішньої і зовнішньої міграції*, що суттєво вплинуло на структуру зайнятості. Наймасштабнішою для XXI сторіччя стала українська міграційна криза, яка увійде в історію як найбільша за своїми масштабами, географією охоплення, кількісними показниками. За даними Управління Верховного комісара у справах біженців Організації Об'єднаних Націй, лише за перші півтора місяця від початку гарячої фази нинішньої російсько-української війни свої домівки залишили 11,4 млн. українців (Через війну, 2022).

До повномасштабної фази війни міграційні потоки створювали трудові мігранти (майже 1,2 млн 2021 року, за даними Міжнародної організації з міграції) і внутрішньо переміщені особи (ВПО) з тимчасово окупованих територій Криму, Донецької та Луганської областей (1,5 млн осіб на січень 2022-го), тобто загалом близько 3 млн. Під час тотальної фази війни, обсяг групи мігрантів значно коливався: за оцінками жовтня 2022 року, місце проживання змінили 12 млн, серед них 5 млн (70% з яких жінки та діти) виїхали за кордон і 6,7 млн перемістилися в межах України, отримавши статус ВПО. Окрім того, 1,2 млн осіб знаходилися на окупованих територіях. У вересні 2023 року, загальна кількість мігрантів зменшилася (до 9,1 млн осіб): за даними Євростату, чисельність біженців з України, які мають статус тимчасового захисту ЄС, становила понад 4,1 млн, а кількість ВПО, за даними Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій, – майже 5 млн.

Очікуваним наслідком такої міграції стають значні зміни у структурі зайнятості та, відповідно, у територіальній (регіональній і поселенській) соціальній структурі населення. Переміщення робочої сили та релокація бізнесів, закладів освіти й культури зі Східного і Південного регіонів до Центрального і Західного спричинює зміни в економічному статусі цих регіонів (як переважно індустріальних чи сільськогосподарських, великих чи менших університетських і наукових центрів) (Симончук, 2024).

У сучасному світі міграція стала невід'ємною частиною життя. Безліч людей постійно переїжджає у зв'язку з можливостями навчання, роботи, подорожей. Відтак, розвиваються традиційні кордони між культурами, етнічними групами і мовами, що спричиняє нові виклики та загрози перед сучасним суспільством.

Міграція жінок та дітей в часі війни призводить як до демографічної кризи, так й *інтелектуальних*

втрат. Серед українок, які виїхали, більшість – близько 60–70% має вищу освіту, що робить їх конкурентоспроможними на ринку праці і збільшує шанси адаптуватись в країнах перебування. Європейський Союз надав українським вимушеним переселенцям право на проживання та роботу в усіх 27 країнах ЄС протягом 3 років. Вони також мають право на соціальні виплати, медичну допомогу та доступ до шкільної освіти. Крім цього, багато компаній евакуювали свій персонал за кордон, також спричинивши інтелектуальний «відтік мізків». Особливо це характерно для ІТ-компаній, які в останні роки заробляли величезний експортний виторг для України.

Проблема неповернення як біженців, так і висококваліфікованих трудових мігрантів є також однією з деструктивних змін та стала актуальною вже

через кілька місяців від початку широкомасштабної російської агресії, коли стали зрозумілими колосальні обсяги міграційних втрат України внаслідок війни. Зараз дискусії щодо перспектив неповернення громадян України інтенсифікувались.

Основою для прогнозування, заснованого на кількох варіантах розвитку подальшої міграційної ситуації, є моніторинг й оцінка масштабів міграційних потоків та можливих викликів, з якими як Україні, так і країнам ЄС доведеться зіткнутися в різних варіантах залежно від розвитку військових дій. Міжнародним центром розвитку міграційної політики ще минулого року пропонувалось щонайменше шість можливих міграційних сценаріїв (див. рис. 1). При цьому визнається, що остаточна поведінка в поточному конфлікті визначатиметься цілою низкою факторів як макро-, так і мікрорівня (Düvell, 2022).

ІМОВІРНА ЧИСЕЛЬНІСТЬ МІГРАНТІВ, в залежності від сценаріїв розвитку військових дій						
Сценарій	Повна перемога України, звільнення територій (але частина територій зруйнована)	Окупація незначної частини України (Східні регіони, Крим)	Втрата частини територій на Сході України	Втрата частини територій на Сході та Півдні України	Окупація більшості територій України	Перехід території під повний контроль Росії
Імовірна чисельність мігрантів, млн	≤1,65	≥1,65	3,48	4,8	18,8 мл	≥21

Рис. 1. Імовірна чисельність мігрантів в залежності від сценаріїв розвитку військових дій.

Суттєвим чинником неповернення біженців є міграційні наміри, очікування, які є різними та будуть залежати від низки факторів, які впливатимуть на міграційну мотивацію:

- тривалість війни (чим довше триватиме війна, тим менша вірогідність повернення мігрантів);
- масштаби руйнувань, зокрема, втрата житла в Україні (що вищий рівень руйнувань, тим менше шансів повернутися);
- політична ситуація в Україні в контексті окупації частини територій Росією (мігранти повертатимуться на вільні території в Україну та менша вірогідність повернення на окуповані території);
- економічні перспективи України, включаючи зусилля щодо відновлення та їх швидкість (з меншою ймовірністю біженці повернуться до нижчого рівня життя і з більшою ймовірністю повернуться, якщо буде чітка стратегія та результати відновлення України);
- сімейний стан та місцезнаходження інших членів сім'ї, зокрема, вимушена розлука з членами сім'ї чи їх втрата під час війни (мігранти менш схильні повертатися, якщо є втрата близьких та рідних);
- етнічна приналежність (українці рідше повертатимуться на окуповану територію, не в останню чергу через страх переслідування);

• тривалість перебування в ЄС (що довше біженці перебуватимуть у ЄС, тим менша ймовірність того, що повернення буде реальним варіантом);

• правовий статус мігрантів у ЄС та пов'язана з ним політична ситуація (чим менш стабільний їхній статус, тим вища ймовірність повернення);

• інтеграція в приймаючу спільноту, місто та країну, особливо щодо ринку праці й житла, системи освіти та опанування мовою (чим краще інтегровані мігранти та їхні діти, тим нижча ймовірність повернення);

• сприйняття мігрантами життя в ЄС (чим більш позитивно вони оцінюють життя в приймаючій країні, тим більша ймовірність того, що вони залишаться) (Пищуліна, 2023).

Скорочення чисельності громадян України, зміна її соціально-демографічної структури, міграція та неповернення створюють численні ризики для економіки та національної безпеки країни. Численні оприлюднені дослідження останнім часом доводять, що у разі неповернення значної частини громадян України в разі ускладниться повоєнне відновлення країни й ситуація може стати незворотною.

Підсумовуючи, слід відзначити, що повернення біженців багато в чому залежить від безлічі різних змінних, може мати незліченні траєкторії

та сценарії розвитку. Насамперед масштаби, швидкість і стійкість повернення можуть залежати від політики приймаючих країн. Отже, створені війною деструктивні зміни призводять до зменшення населення України та низки проблем, пов'язаних з відтворенням та формуванням людського капіталу. Крім цього, відтік інтелектуального потенціалу унеможливує розвиток конкурентоспроможного середовища, що призводить до суспільних перетворень в усіх сферах всередині країни.

Конструктивні зміни. Війни виснажують матеріальні та людські ресурси країни й порушують соціально-економічний порядок, але водночас часто сприяють появі нових технологій, ресурсів, акторів, що призводить до відновлення або навіть модернізації довоєнного ладу. Цьому сприяють, наприклад, продуктивні технологічні зміни у виробництві й комунікаціях, отримання міжнародних ресурсів і технологій тощо.

Встановлено, що у співробітництві України з Європейським Союзом (далі ЄС) в галузі міграції досягнуто значного прогресу. Сучасна дискусія про майбутнє тимчасового захисту переміщених українців у ЄС розгортається навколо концепції «подвійного наміру», яка, з одного боку, сприяє розвитку навичок, що дозволяють брати участь в економічному житті приймаючої країни, з іншого – підвищує перспективи успішного повернення та реінтеграції для швидкого відновлення України. На відміну від інших історичних прикладів міграції, Україна послідовно висловлює зацікавленість у поверненні своїх громадян після закінчення війни, наголошуючи на їхній ролі у відновленні та реконструкції. Своєчасний початок дискусії щодо кращих шляхів «подвійного наміру» позитивно позначиться на плануванні країн ЄС, але, найголовніше, дасть чіткішу перспективу мільйонам українців, які були змушені залишити свою країну або можуть ще це зробити в майбутньому.

Для прикладу, після початку повномасштабного вторгнення закордонні інституції та університети почали створювати різні можливості академічної мобільності для українських студенток та науковців з України. Їм пропонують продовжити навчання у західних університетах або взяти участь у різноманітних освітніх програмах. У деяких країнах (наприклад, у Польщі чи Литві) також скасовують або відтермінують для українок плату за навчання та проживання у гуртожитках. Уряди окремих країн (наприклад, Чехії чи США) виділяють додаткову фінансову підтримку на потреби українських студенток і запроваджують стипендії для українок. У деяких країнах існують окремі програми, орієнтовані на студенток та аспіранток з України — наприклад, програма «Солідарні з Україною», за допомогою якої можна продовжувати навчання в Польщі. Деякі університети розробляють адаптивні програми українською мовою для біженок з України. Наприклад,

Варшавський університет Collegium Civitas розробив адаптовані програми з українською мовою навчання для студентів першого року навчання. З-поміж мережі європейських університетів частина намагаються підтримувати студенток, викладачок та науковців не лише в академічному полі, але також організовують і гуманітарну допомогу. Наприклад, у французькому Université Paris Cité пропонують психологічну допомогу студенткам, які вже дісталися Франції, а також збирають харчові продукти та предмети гігієни, одяг, лікарські засоби для відправлення в Україну (Освіта українських біженок, 2022).

Співпраця в міграційній сфері посідає значне місце у рамках Східного партнерства. У присвяченому співробітництву зі Східними сусідами у посланні Єврокомісії спеціальний розділ присвячено транскордонній мобільності та безпеці, де зазначено, що сприяння вільному і безпечному пересуванню населення є важливим пріоритетом. Взаємодія в галузі міграції передбачає передусім належне регулювання міграційних процесів, зокрема мала включати: протидію нелегальній міграції, розбудову системи захисту біженців відповідно до європейських стандартів, розвиток інфраструктури інтегрованої охорони кордону, боротьбу проти корупції та організованої злочинності. Все це розглядалось як передумова для поступової відміни візового режиму для громадян відповідних країн і як необхідні кроки не лише в інтересах безпеки кордонів ЄС, а й внутрішньої безпеки та стабільності в країнах Східного партнерства. Для їх здійснення ЄС виділяє фінансову та технічну допомогу. (Пищуліна, 2023).

Зокрема, у рамках Східного партнерства, питання міграції та мобільності розглядалось у форматі тематичної платформи «Мобільність і міжлюдські контакти», орієнтованої переважно на студентів, викладачів, науковців, молодь, митців та діячів культури. Завданням платформи є розгляд питань культури та молоді; освіти, наукових досліджень та інновацій; міграції та інтегрованого управління кордонами. На цих тематичних платформах, які проводяться щонайменше двічі на рік, здійснюється обмін досвідом між країнами-партнерами щодо проведених внутрішніх реформ та налагоджуються зв'язки між експертами з цих країн. Ініціативи отримують підтримку від різних донорів, міжнародних фінансових інститутів та приватного сектору. (Пищуліна, 2023).

Припинення війни, розвиток економіки та відновлення інфраструктури та житла є основними чинниками, які сприятимуть поверненню українців додому. При цьому чинник обмеження перебування з боку країн-реципієнтів стоїть відразу після безпеки за рівнем важливості для переміщених осіб там. Ще одним показником того, що українські біженці сприймають свою міграцію як тимчасову, є, наприклад, надання переваги багатьма українськими батьками

варіанту продовження онлайн навчання своїх дітей в українських школах. Для прикладу, наприкінці 2022 р. в Чехії таким чином навчалося 40% українських учнів початкової школи та половина учнів середньої школи. У Польщі, законодавство якої розглядає онлайн-навчання в українській школі як рівну альтернативу фізичному відвідуванню школи, кількість дітей-біженців у місцевих школах не перевищує однієї третини, а 28% продовжували навчатися онлайн в українських школах. (Rozporządzenie w sprawie, 2022)

Перша причина, через яку цілком реально рано чи пізно чекати потужної хвилі повернення, полягає в тому, що самі біженці, вочевидь, мотивовані повернутися додому. Інформаційна цінність соціологічних опитувань щодо намірів повернення біженців, можливо, і обмежена, але точно вселяє оптимізм. Головною причиною називають возз'єднання з родиною. Повертаються здебільшого ті мігранти, у кого виникли проблеми із працевлаштуванням та пошуком житла за кордоном, а також ті, в кого вдома залишилися літні родичі. Перепоною при працевлаштуванні в більшості випадків є мовний бар'єр, який не дозволяє біженцям отримувати кваліфіковану роботу за своїм фахом. Переважно існують пропозиції некваліфікованої роботи в сфері послуг. При цьому переважна чисельність як жінок, так і чоловіків мають вищу освіту та навряд чи готові погоджуватися на будь-яку роботу. Ті, хто був мотивований як трудовий мігрант – вже мали відповідну роботу ще до початку активних бойових дій.

Окрім того, низка соціологічних досліджень підтверджують, що для вимушених мігрантів головною проблемою є питання безпеки. Біженці з зони бойових дій найбільше готові повертатися з-за кордону, але в безпечніші регіони, за умови надання допомоги з житлом, працевлаштування та фінансової підтримки. При цьому ті, хто вже повернувся, вказують на складні умови у місцях повернення.

Висновки.

Підводячи підсумки, слід відзначити, що подальша динаміка міграційних процесів залежатиме від певного розвитку подій, включаючи як несприятливі, так і сприятливі умови. *За несприятливих умов* (продовження інтенсивних воєнних дій, збільшення числа мобілізованих, подальших людських і матеріальних втрат, зростання потоків міграції, зменшення міжнародної допомоги) ймовірними є значне збільшення груп економічно неактивного населення, зокрема з числа військових і цивільних осіб з інвалідністю, та й таких економічно активних груп як демобілізованих військовослужбовців, безробітних й, відповідно, подальше скорочення і переструктурування різних груп зайнятого населення. Через великі людські втрати серед військових і цивільних зменшується зайняте населення; через поранення і втрату здоров'я значно збільшується група

людей з інвалідністю; через виїзд за кордон великої кількості високоосвічених жінок працездатного віку та мобілізацію до ЗСУ насамперед чоловіків відбувається зміна пропорцій чоловіків та жінок у певних соціальних групах. Відтак, будуть суттєві зміни в демографічній, поселенсько-територіальній, професійній підструктурах та соціальній структурі українського суспільства загалом.

Інтелектуальна міграція висококваліфікованих фахівців, науковців відбувається передусім із двох найважливіших причин – з міркувань безпеки та бажання професійної самореалізації в кращих соціально-економічних умовах. Сьогодні, в часі війни, є ризики повторити гіркий досвід минулого – втратити науковий потенціал у зв'язку з масовою еміграцією. Адже нові університети, зведені за найкращими стандартами, після перемоги та відбудови пошкоджених міст, не вартуватимуть нічого без талановитих викладачів. Як і нові лікарні – без кваліфікованих медиків, а оборонні концерни – без фахових розробників. Очевидним є той факт, що втрати освітньо-наукового потенціалу призведуть до суттєвих економічних втрат. Отже, основними деструктивними міграційними змінами було визначено: демографічні та міграційні втрати, наслідком яких є «відтік мізків» та проблема неповернення мігрантів.

За сприятливих умов (завершення війни у найближчі рік-два, повернення з-за кордону значної частки мігрантів, швидкі темпи відбудови економіки, зокрема завдяки ресурсній допомозі колективного Заходу в межах «Програми з відновлення України») поступово відбуватиметься скорочення «інших активних груп» (шляхом демобілізації особового складу ЗСУ та працевлаштування безробітних, зокрема через «Армію відновлення країни»). Відповідно, повернуться вимушені мігранти, що використовуючи досвід перебування в приймаючих країнах, стануть рушійним інтелектуальним та трудовим потенціалом для подальшої відбудови України після війни.

Узагальнюючи результати численних досліджень, варто відзначити, що однією з найголовніших причин для повернення в Україну буде безпекова ситуація. Тривалість воєнних дій суттєво впливатиме на мотивацію щодо повернення біженців та внутрішньо переміщених осіб до своїх домівок. Серед причин повернення: возз'єднання родини; проблеми, складнощі (ризики) у пошуку доступного й комфортного житла за кордоном; труднощі з працевлаштуванням; брак власних фінансових ресурсів і обмеження соціального забезпечення; обмеження адміністративної системи конкретної країни чи в межах України; особливості політик ЄС щодо біженців з України тощо. Отже, до конструктивних міграційних змін слід віднести: розбудову системи захисту біженців відповідно до європейських стандартів;

зростання співпраці з європейськими університетами; спільні проекти України та ЄС у рамках Східного партнерства; протидію нелегальній міграції; розвиток інфраструктури інтегрованої охорони кордону; боротьбу з корупцією та організованою злочинністю тощо.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Балакірева, О. М. (2015). *Трудовий потенціал та рівень державної підтримки внутрішньо переміщених осіб*. Відновлено з https://idss.org.ua/arhiv/2015_27_02_Balakireva.ppt
- Білик, О. М. (2012). Інтелектуальна мобільність населення України. *Науковий вісник Чернігівського державного інституту економіки і управління. Серія 1: Економіка: збірник наукових праць*, 4(16), 125-131.
- Бірюкова, М., Рушченко, І., Ляшенко, Н., & Григорєва, С. (2022). Біженці і внутрішньо переміщені особи російсько-української війни: соціальні характеристики й практики. *Грані*, 6(25), 143-156.
- Бондар, Т. А. (2015). *Доступ до медичних послуг та психологічний стан внутрішньо переміщених осіб*. Відновлено з <http://ief.org.ua/wp-content/uploads/2015/02/Bondar.pdf>
- Бондар, Т. А., & Ганюков, О. А. (2023). Зовнішня міграція українців до та після повномасштабної агресії (порівняльний аналіз). *Український соціум*, 1(84), 32-53.
- Возняк, Г. В., Савчук, Н. В., & Каспшишак, А. В. (2023). Вимушена міграція в умовах війни в Україні: інституційні проблеми інтеграції до життя в нових громадах. *Регіональна економіка*, 1(107), 45-54.
- Іванкова-Стецюк, О., & Марков, І. (2018). Між двома світами: актуальні життєві стратегії постраждалих від військового конфлікту на сході. *Народознавчі зошити*, 1, 103-111.
- Інститут регіональних досліджень. (2024). Відновлено з <http://ird.gov.ua/>
- Коваліско, Н., & Бубняк, С. (2022). *Соціальне самопочуття внутрішньо переміщених осіб в Україні: соціологічний дискурс*. (Монографія). Львів: ЛНУ ім. Івана Франка.
- Лібанова, Е. М. (2018). Зовнішні трудові міграції українців: масштаби, причини, наслідки. *Демографія та соціальна економіка*, 2(33), 24-25.
- Лібанова, Е., Позняк, О., & Цимбал, О. (2022). Масштаби та наслідки вимушеної міграції населення України внаслідок збройної агресії російської федерації. *Демографія та соціальна економіка*, 2(48), 37-57.
- Освіта українських біженців за кордоном. (2022). *Cedos*. Відновлено з <https://cedos.org.ua/researches/osvita-ukrayinskyh-bizhen-ok-za-kordonom-24-lyutogo-20-chervnya/>
- Пишуліна, О. (2023). *Вплив міграційних процесів на перебіг повоєнного відновлення України, міграційну політику ЄС та країн Східного партнерства*. Відновлено з <https://razumkov.org.ua/images/2023/10/25/2023-Pyshchulina-MIGRACIA.pdf>
- Подра, О. П., & Петришин, Н. Я. (2022). Освітні аспекти інтелектуальної міграції людського капіталу України: причини та наслідки. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія "Проблеми економіки та управління"*, 1(9), 39-48.
- Розвиток людського капіталу: на шляху до якісних реформ. (2018). *Центр Разумкова*. Відновлено з https://razumkov.org.ua/uploads/article/2018_LUD_KAPITAL.pdf
- Рушченко, І. (2022). Великий вихід українського народу (феномен переміщених осіб 2022 року). *Український соціум*, 2(81), 155-168.
- Симончук, О. (2024). Соціальна структура українського суспільства під впливом повномасштабної війни: концептуальні та емпіричні пошуки. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 38-39.
- Українське студентство за кордоном: дані до 2017/18 навчального року. (2018). *Cedos*. Відновлено з <https://cedos.org.ua/researches/ukrainske-studentstvo-za-kordonom-dani-do-201718-navchalnoho-roku>
- Через війну свої домівки покинули 11,4 млн українців, – ООН. (2022). Відновлено з <https://www.rbc.ua/ukr/news/voyny-svoi-doma-pokinuli-11-4-mln-ukrainsk-1649511897.html/>
- Штефанко, Ю. (2022). Міжнародна академічна мобільність у період війни: Національний Еразмус+ офіс в Україні. *Студентський меридіан*. Відновлено з <https://meridian.kpnu.edu.ua/2022/04/01/mizhnarodna-akademichna-mobilnist-u-period-viiny-natsionalnyi-erazmus-ofis-v-ukraini-informui/>
- Düvell, F. (2022). *The war in Ukraine. Post-war scenarios and migration repercussions*. Retrieved from <https://www.pragueprocess.eu/en/resources/repository/34-briefs/332-the-war-in-ukraine-post-war-scenarios-and-migration-repercussions/>
- Rozporządzenie w sprawie kształcenia dzieci z Ukrainy. (2022). *Europejskie Centrum Rozwoju Kadr*. Retrieved from https://eckrbialystok.com.pl/index.php/aktualnosci_sg/865-rozporzadzenie-w-sprawie-ksztalcenia-dzieci-z-Ukrainy/

REFERENCES

- 11.4 million Ukrainians left their homes because of the war, - UN. (2022). Retrieved from <https://www.rbc.ua/ukr/news/voyny-svoi-doma-pokinuli-11-4-mln-ukrainsk-1649511897.html/>
- Balakireva, O. M. (2015). *Labor potential and level of state support for internally displaced persons*. Retrieved from https://idss.org.ua/arhiv/2015_27_02_Balakireva.ppt
- Bilyk, O. M. (2012). Intellectual mobility of the population of Ukraine. *Scientific Bulletin of the Chernihiv State Institute of Economics and Management. Series 1: Economics: collection of scientific papers*, 4(16), 125-131.
- Biryukova, M., Rushchenko, I., Lyashenko, N., & Grigoreva, S. (2022). Refugees and internally displaced persons of the Russian-Ukrainian war: social characteristics and practices. *Grani*, 6(25), 143-156.

- Bondar, T. A. (2015). Access to medical services and the psychological state of internally displaced persons. Retrieved from <http://ief.org.ua/wp-content/uploads/2015/02/Bondar.pdf>
- Bondar, T. A., & Ganyukov, O. A. (2023). External migration of Ukrainians before and after full-scale aggression (comparative analysis). *Ukrainian Society*, 1(84), 32-53.
- Development of human capital: on the way to quality reforms. (2018). *Razumkov Center*. Retrieved from https://razumkov.org.ua/uploads/article/2018_LUD_KAPITAL.pdf/
- Düvell, F. (2022). *The war in Ukraine. Post-war scenarios and migration repercussions*. Retrieved from <https://www.pragueprocess.eu/en/resources/repository/34-briefs/332-the-war-in-ukraine-post-war-scenarios-and-migration-repercussions/>
- Education of Ukrainian refugees abroad. (2022). *Cedos*. Retrieved from https://cedos.org.ua/researches/osvita-ukrayinskyh-bizhen_ok-za-kordonom-24-lyutogo-20-chervnya/
- Institute of Regional Studies*. (2024). Retrieved from <http://ird.gov.ua/>
- Ivankova-Stetsiuk, O., & Markov, I. (2018). Between two worlds: actual life strategies of victims of the military conflict in the east. *Ethnological notebooks*, 1, 103-111.
- Kovalisco, N., & Bubniak, S. (2022). *Social well-being of internally displaced persons in Ukraine: sociological discourse*. (Monograph). Lviv: LNU named after Ivan Franko.
- Libanova, E. M. (2018). External labor migration of Ukrainians: scope, causes, consequences. *Demography and Social Economy*, 2(33), 24-25.
- Libanova, E., Pozniak, O., & Tsymbal, O. (2022). Scales and consequences of forced migration of the population of Ukraine as a result of the armed aggression of the Russian Federation. *Demography and Social Economy*, 2(48), 37-57.
- Podra, O. P., & Petryshyn, N. Ya. (2022). Educational aspects of intellectual migration of human capital of Ukraine: causes and consequences. *Bulletin of the Lviv Polytechnic National University. Series "Problems of Economics and Management"*, 1 (9), 39-48.
- Pyshchulina, O. (2023). *The influence of migration processes on the course of post-war reconstruction of Ukraine, the migration policy of the EU and the countries of the Eastern Partnership*. Retrieved from <https://razumkov.org.ua/images/2023/10/25/2023-Pyshchulina-MIGRACIA.pdf/>
- Rozporządzenie w sprawie kształcenia dzieci z Ukrainy. (2022). *Europejskie Centrum Rozwoju Kadr*. Retrieved from https://ecrkbialystok.com.pl/index.php/aktualnosci_sg/865-rozporzadzenie-w-sprawie-ksztalcenia-dzieci-z-Ukrainy/
- Rushchenko, I. (2022). The great exodus of the Ukrainian people (the phenomenon of displaced persons in 2022). *Ukrainian Society*, 2(81), 155-168.
- Simonchuk, O. (2024). Social structure of Ukrainian society under the influence of full-scale war: conceptual and empirical research. *Sociology: theory, methods, marketing*, 1, 38-39.
- Stefanko, Yu. (2022). International academic mobility during the war: National Erasmus+ office in Ukraine. *Student meridian*. Retrieved from <https://meridian.kpnu.edu.ua/2022/04/01/mizhnarodna-akademichna-mobilnist-u-period-viiny-natsionalnyi-erazmus-ofis-v-ukraini-informuie/>
- Ukrainian students abroad: data for the 2017/18 academic year. (2018). *Cedos*. Retrieved from <https://cedos.org.ua/researches/ukrainske-studentstvo-za-kordonom-dani-do-201718-navchalnoho-roku>
- Wozniak, G. V., Savchuk, N. V., & Kaspshishak, A. V. (2023). Forced migration in the conditions of war in Ukraine: institutional problems of integration into life in new communities. *Regional Economy*, 1(107), 45-54.

Changes in the Value System of Ukrainian Citizens with the Status of Internally Displaced Persons

UDC: 316.4:331.556.2:364.442.2-054.73

DOI: <https://doi.org/10.15421/172437>**Kryvoshein Vitaliy**Dr.Sc., Full Prof., <https://orcid.org/0000-0002-3380-7850>, 1-704@i.ua**Denysenko Denys**Ph.D. Student, <https://orcid.org/0009-0003-1162-103X>, strateg1985@gmail.com**Baliichuk Vladyslav**Ph.D. Student, <https://orcid.org/0009-0002-6897-0479>, v.a.baliychuk@gmail.com**Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine)**

Abstract

The article analyzes the specifics of changes in the value orientations of internally displaced persons during the war. The relevance of the problem of the research lies in the fact that internally displaced persons are one of the most vulnerable categories of the population in a wartime society, whose views and values can undergo major changes. Because war is a complex socio-psychological situation that inevitably affects the population, it can cause the destruction of values that were previously important to the population, as well as disrupt plans for the future and prospects. Therefore, the study of axiological changes in persons who were displaced is of great theoretical and practical importance.

The purpose of the study was to identify the content and direction of changes in the value system of people with the status of internally displaced persons and to find explanations of how these changes can affect their life strategies.

Results. To achieve the main objectives of the study, ten semi-structured in-depth interviews were conducted with internally displaced persons currently residing in different regions of Ukraine. The following hypotheses were confirmed in the course of the study: 1) The main intangible value for internally displaced persons today is the value of security and peace. 2) There have been changes in the process of national self-identification of internally displaced persons in the direction of increasing the level of dominance of Ukrainian identity. 3) For internally displaced persons, it is important to identify themselves as Ukrainians because it gives them the opportunity to satisfy their need to belong to a certain group.

Conclusions. The study revealed a certain level of influence of the full-scale invasion on the change in the value orientations of internally displaced persons, namely changing the priority of values in the overall value system in terms of the dominance of intangible values; on the process of national identification of internally displaced persons, in the context of increasing the importance of Ukrainian identity. At the same time, the regularities of the process of national self-positioning were characterized and the determinacy of the phenomenon of solidarity by the specifics of the influence of a wartime society was clarified.

Keywords: war, forced migration, transformation, axiology, solidarity, identification, national identity, history memory

Зміни в системі цінностей громадян України зі статусом внутрішньо переміщених осіб

Кривошеїн Віталій, Денисенко Денис, Балійчук Владислав
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара (Україна)

Анотація

Проаналізовано специфіку зміни ціннісних орієнтацій внутрішньо переміщених осіб під час війни. Актуальність проблеми дослідження полягає в тому, що саме внутрішні переселенці є однією з найбільш вразливих категорій населення у воєнізованому суспільстві, чий погляд і цінності можуть зазнавати великих змін. Оскільки війна є складною соціально-психологічною ситуацією, яка невідворотно впливає на населення, вона може викликати руйнування цінностей, які раніше були важливими для населення, а також порушувати плани на майбутнє та перспективи. Тому дослідження аксіологічних змін осіб, котрі є вимушеними мігрантами має велике теоретичне і практичне значення.

Метою дослідження є виявлення змісту та напрямку змін у системі цінностей людей зі статусом внутрішньо переміщеної особи і пошук пояснень того, як ці зміни можуть вплинути на їхні життєві стратегії.

Результати. Для реалізації мети дослідження було проведено десять напівструктурованих глибинних інтерв'ю з внутрішньо переміщеними особами, котрі на даний момент часу мешкають у різних регіонах України. В ході дослідження було підтверджено наступні гіпотези: 1) Головною нематеріальною цінністю для внутрішньо переміщених осіб на сьогоднішній день є цінність безпеки та миру. 2) Відбулися зміни в процесі національної самоідентифікації внутрішньо переміщених осіб в сторону підвищення рівня домінування української ідентичності. 3) Для внутрішньо переміщених осіб важливо відчувати себе українцями, тому що це дає їм можливість задовольняти потребу у власній належності до певної групи.

Висновки. В результаті проведення дослідження виявлено певний рівень впливу повномасштабного вторгнення на зміну ціннісних орієнтацій внутрішньо переміщених осіб, який полягає у зміні пріоритетності цінностей в загальній ціннісній системі в розрізі домінування нематеріальних цінностей; на процес національної ідентифікації внутрішньо переміщених осіб, в контексті підвищення рівня значущості української ідентичності. Разом з тим охарактеризовано закономірності процесу національного самопозиціонування та з'ясовано детермінованість феномену солідаризму специфікою впливу воєнізованого суспільства.

Ключові слова: війна, вимушена міграція, трансформація, аксіологія, солідарність, ідентифікація, національна ідентичність, історична пам'ять

** Дослідження було частково профінансоване Міністерством закордонних справ Чеської Республіки в межах проєкту № 23-PKV-UM-4 «Підтримка підвищення якості викладання, наукових досліджень та міжнародної діяльності в Дніпровському національному університеті імені Олеся Гончара (ДНУ)», реалізованого Карловим університетом і ДНУ.*

Стаття надійшла / Article arrived: 02.04.2024

Схвалено до друку / Accepted: 25.04.2024

Вступ.

Війна як суспільне явище є одним з наймасштабніших каталізаторів змін і громадського, і особистого життя. Повномасштабне вторгнення росії в Україну в лютому 2022 року збільшило масштаби вимушеної міграції в країні до розмірів, з якими Європа не стикалась з часів Другої світової війни.

Оскільки, внутрішньо переміщені особи є тією категорією населення України, яка під час війни зазнала чи не найбільших змін, які стосуються як зовнішніх життєвих обставин, так і внутрішніх, світоглядно-ціннісних трансформацій, то потреба у захисті, забезпеченні прав та свобод і вирішенні нагальних першочергових проблем внутрішньо переміщених осіб набула надзвичайної гостроти. А подолання цих проблем ускладнено тим, що Україна продовжує перебувати в умовах війни. У такому контексті зростає важливість проведення емпіричних досліджень з даної тематики та актуальне теоретичне осмислення їхніх результатів.

На кінець 2023 року, згідно з даними Міністерства соціальної політики України, кількість офіційно зареєстрованих внутрішньо переміщених осіб у країні досягає 4,9 млн осіб, з них 3,6 млн – особи, які перемістилися (чи повторно перемістилися) після початку повномасштабного вторгнення. А з цієї частки 2,5 млн – це ті, які перемістилися і не можуть повернутися до своїх домівок (оскільки житло або зруйноване, або знаходиться у зоні активних бойових дій, або на тимчасово окупованій території) (Внутрішньо переміщені особи, 2023).

З огляду на вищезазначене **метою дослідження** є виявлення змісту та напрямку змін у системі цінностей людей зі статусом внутрішньо переміщеної особи і пошук пояснень того, як ці зміни можуть вплинути на їхні життєві стратегії.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій.

Проблематика системи цінностей як загальнолюдських, так і політичних, соціальних, економічних цінностей зокрема, є предметом наукових розвідок таких українських вчених, О. Балакірева (2008), М. Горелов, В. Гриневич, В. Ковалевський, І. Кучеренко, О. Мандебура-Нога, М. Михальченко, О. Шевченко (Михальченко та ін., 2013), Ю. Шайгородський (2001; 2009; Михальченко та ін., 2013), Н. Костенко (2020), О. Радченко (2009), А. Ручка (2013; Костенко та ін., 2020), Л. Скокова (Костенко та ін., 2020), та ін.

Що стосується внутрішньо переміщених осіб (далі – ВПО), то ця категорія населення стала об'єктом міждисциплінарних наукових досліджень українських науковців ще до повномасштабного вторгнення, оскільки після подій 2014 року (анексія росією Автономної Республіки Крим, частини Донецької та Луганської областей) більше одного мільйону громадян України змушені були покинути

свої домівки, рятуючись від загрози життю та здоров'ю. Наразі проблематикою ВПО у контексті міграційних процесів займаються соціологи, політологи, правознавці, економісти, історики, демографи, географи та представники інших напрямків. Тут можна виокремити доробки таких українських вчених, як О. Амоша, В. Антонюк (Новікова та ін., 2016), Г. Асєєва (2023), І. Басова (2016), С. Бубняк (2019), К. Гожда (Гожда, & Рекотова, 2018), А. Гоць (2018), Т. Жванія (2015), К. Іващенко (2019), Н. Ісаєва (2018), М. Логвинова (2019), М. Малиха (2015), І. Мельник (2017), Ю. Муромцева (2015), І. Новак (2018), О. Новікова (Новікова та ін., 2016), Б. Піроцький (Тищенко, & Піроцький, 2014), О. Проценко (2018), О. Рекотова (Гожда, & Рекотова, 2018), М. Сірант (2015), М. Тімофєєва (2018), Н. Тищенко (Тищенко, & Піроцький, 2014), А. Фуріна (2018) та ін.

Незважаючи на доволі обширну бібліографію проблеми, все ж такі недостатньо дослідженими залишаються питання формування ціннісних орієнтацій сучасного українського суспільства в період трансформаційних змін.

Результати дослідження.

Збір емпіричних даних у дослідженні був здійснений з використанням якісної методології, а саме – за допомогою методу глибинних напівструктурованих інтерв'ю. Протягом 7-х місяців, на які було розраховане дослідження, було проведено 10 глибинних інтерв'ю з громадянами України, які мають відповідний статус. Рекрутинг здійснювався в різних областях України, це було обов'язковою умовою. Проводили рандомізований набір, в основу якого було закладено два головних критерії:

1. Відповідність інформанта статусу ВПО.

2. Проживання інформантів у 10 різних областях, щоб кожен інформант був представником різної області.

Для збору даних серед вибірки 10 респондентів було сформовано базу 200 десятицифрових мобільних номерів телефону, згенерованих за рахунок поєднання трицифрових префіксів, що позначають оператора мобільного зв'язку, з довільно згенерованими семицифровими номерами телефону. Згенерована основа вибірки є пропорційною до частки шести телефонних мереж, охоплених у дослідженні на національному рівні.

Виходячи з досвіду попередніх опитувань таким методом цієї кількості номерів достатньо для того, щоб провести опитування і отримати необхідну кількість повністю завершених інтерв'ю.

За результатами попередніх досліджень ми отримуємо таку структуру результатів дзвінків з використанням методу автоматизованого телефонного інтерв'ю (САТІ): не дійсні номери – 74%, піднімають слухавку (здійснено контакт з потенційним респондентом) – 14,5%, автовідповідач або зайнято

– 11,5%. Далі з 14,5% початих розмов з оператором ми отримуємо орієнтовно такий розподіл: повністю завершених анкет – 10%, не завершених анкет – 1,5%, відмов від розмови – 27%, просять зателефонувати пізніше – 26,5%, зриваються розмови – 35%.

Оскільки мобільний зв'язок дуже широко доступний в Україні, а бази рандомно згенеровані (кожний абонент мобільного зв'язку має рівний шанс потрапити до числа опитаних), такий підхід задовольняє вимогам репрезентативності і потрапляння до вибірки кожного українця/українки незалежно від їх фактичного місця перебування. Отже, вибіркова сукупність дослідження є репрезентативною для дорослого населення України (віком від 18 років) за основними соціально-демографічними характеристиками (статтю, віком, типом населеного пункту) та регіональним розподілом.

Для проведення загальнонаціонального репрезентативного опитування ми використовували імовірнісну вибірку. Були встановлені певні обмеження: 1) точна частка не охопленого населення невідома, тому при тлумаченні результатів потрібно враховувати певні застереження; 2) особи, які проживають за межами України, в опитуванні участі не брали завдяки застосуванню методу активного виключення; 3) основа вибірки обмежена дорослим населенням, яке користується мобільним телефоном; 4) мешканці прифронтових територій зі значними пошкодженнями цивільної інфраструктури, можливо, будуть меншою мірою представлені у вибірці.

Був розроблений гайд для глибинного інтерв'ю, котрий складався з п'яти блоків, які були сформовані таким чином, щоб дослідити динаміку змін різних цінностей.

Обробка результатів здійснювалась методом транскрибування (переведення у текстовий формат) аудіозаписів цих інтерв'ю.

Аналіз отриманої під час інтерв'ю інформації здійснювався шляхом побудови аналітичної індукції, коли з висловів інформантів/інформанток виводяться емпіричні індикатори досліджуваної соціальної проблеми, а потім вони узагальнюються у відповідні категорії та підкатегорії аналізу, які розкривають її зміст.

Дослідницька група для проведення інтерв'ю використовувала наявне у неї обладнання (смартфони з функцією запису розмови та ноутбуки).

У результаті проведення дослідження були підтверджені такі гіпотези:

1. Головною нематеріальною цінністю для внутрішньо переміщених осіб на сьогоднішній день є цінність безпеки та миру, відповіді восьми з десяти інформантів підтвердили доцільність цієї думки. Основну причину подібних відповідей ми вбачаємо у специфіці впливу воєнізованого суспільства на свідомість громадян.

Цінність миру, все ж таки, інформантами трактується не в альтруїстичному сенсі, а більше в індивідуалістичному форматі. Мир, на думку інформантів, це важливий інструментів суспільної системи, котрий забезпечить їм почуття захищеності, безпеки, спокою, стабільності: *«Головне, щоб перемога, мир, щоб ми всі жили в мирі зараз, щоб всі рідні були поруч, щоб ніхто не загинув...Все, що зв'язане, скажімо так, з війною»* (Олена, Північний регіон); *«Для мене, мабуть, спокій. Спокій мій, дитини – це найважливіше зараз»* (Валентина, Північний регіон).

Разом з тим, фіксуємо, що внутрішньо переміщеним особам досить складно адаптуватись у нових умовах життя, оскільки наступними, по кількості згадувань, були перелічені цінності спілкування, оточення, довіри, підтримки, любові: *«Да пожалуй, я... Спілкування. Нове середовище – десь якось адаптувались, ну зовсім не те, що було. – Менше контактів стало, так, для спілкування? – Значно. Я вже похоронив нескількох своїх друзів, так що...»* (Андрій, Київська область).

Найбільше на важливості цінності свободи наголошували саме ті інформанти, котрі прожили деякий час в окупації – для них свобода була найголовнішою нематеріальною цінністю: *«Це, мабуть, свобода. Бо я трохи пожила, то я знаю, що таке свобода»* (Вікторія, Південний регіон).

Також спостерігаємо факт зміни пріоритетності в ціннісній системі ВПО з початком повномасштабного вторгнення – це підтвердили відповіді восьми з десяти інформантів. Головні зміни відбулись у співвідношенні важливості матеріальних та нематеріальних цінностей: *«Звісно. Якщо раніше в мене на першому місці було щось зробити по господарству, зараз у мене на першому місці вижити»* (Валентина, Північний регіон).

Стосовно цінності «дому» та сприйняття дому інформантами, зазначимо, що відповіді розділились – частина з них назвали домом попереднє місце проживання, частина – теперішнє. Ці відповіді не напряму корелюють з фактичною наявністю попереднього місця проживання (не всім інформантам вже є куди повертатись), іноді вони набувають більш ностальгічного характеру.

Разом з тим відмітимо, що деякі інформанти вважали за потрібне розширювати рамки поняття дому до меж цілої країни, тобто поняття дому глобалізувалося в їхній свідомості і детерміновано національною ідентичністю: *«Звичайно, що Україна. Хотілось би повернутись назад у своє місто – це Харків. А зараз, на даний час поки ось це місце – мій дім, там, де ми проживаємо. Ми проживаємо в місті Первомайський, Харківська область. Поки це мій дім, але звичайно, що Україна»* (Олена, Північний регіон).

Двоє з десяти інформантів зазначили, що у них відсутнє почуття дому взагалі: *«У мене немає*

почуття дому, тому що мій дім зараз на території, яка окупована, і я знімаю житло і відчуваю себе дуже некомфортно... Так, дім там залишився, і там зараз живуть військові російські» (Оксана, Київська область).

Тобто, можемо зафіксувати явно наявний «синдром біженця» у двох інформантів з десяти і латентно наявний – у чотирьох (ті інформанти, котрі домом називають досі попереднє місце проживання, хоча більшість з цих домівок і міст вже не існує). Але у системі їхнього світосприйняття ще не відбулось визнання і проживання цієї втрати.

2. Відбулися зміни в процесі національної самоідентифікації внутрішньо переміщених осіб в сторону підвищення рівня домінування української ідентичності. Відповідно до критерію національної ідентичності всі інформанти назвали себе українцями. Навіть ті інформанти, котрі народились і довгий час проживали на території росії, самопозиціонують себе зараз як українці: *«Щирий українець. Хоч і розмовляю... Я до війни вже встиг пожити в Штатах, 6 років у Китаї, 3 роки в Німеччині. 4 роки тому я повернувся в Україну. Мені там не сподобалося. Я сюди повернувся. Я, як кажуть, москаль. Я і народився, і виріс у росії. Женився на українці і живу тут»* (Андрій, Київська область).

Разом з тим, всі інформанти зазначили, що процес національної самоідентифікації на сьогодні для них є дуже важливим. Адже всі вони віднесли національну ідентичність на лідируючі позиції, або конкретно перші місця в особистому «рейтингу ідентичностей та соціальних ролей».

Потрібно зазначити, що шість із дев'яти відповідей інформантів підтверджують, що важливість процесу національної самоідентифікації вони для себе підкреслили саме з початку повномасштабного вторгнення. Раніше національне самопозиціонування також мало місце, але питання не стояло так гостро і національна ідентичність, в контексті самовідчуття і самопрезентації соціуму, не займала таких лідируючих позицій.

Також фіксуємо, що справа не в формалізованій зміні національної ідентичності, а саме у видозміненні її внутрішнього, змістовного наповнення, що є результатом успішного процесу саморефлексії: *«Ой, мабуть, спочатку українка, а потім уже, мабуть, жінка, потім учитель. Отак, мабуть... До війни, мабуть би, я сказала, що я спочатку просто людина, може, жінка... Змінилась, так. До війни, мабуть, я б не сказала так, що я в першу чергу українка, а вже потім хтось інший»* (Вікторія, Південний регіон).

3. Для внутрішньо переміщених осіб важливо відчувати себе українцями, тому що це дає їм можливість задовольняти потребу у власній належності до певної групи. Для більшості інформантів дуже важливо сьогодні бути українцями

і відчувати себе українцями, що підтвердили відповіді вісьмох із десяти інформантів. Адже, як представники однієї з найвразливіших груп населення, внутрішньо переміщені особи мають підвищений рівень потреб приналежності до певних груп, що забезпечує їм відчуття інтегрованості, важливості, спокою, відносної стабільності, знижує рівень відчуття самотності: *«Так, дуже важливо. І як я вже сказала, для мене страшно подумати, що так як я втратила свій дім і свою Батьківщину, там, де я виросла, там, де я жила, і це дуже страшно, що зараз це називається іншою країною чомусь. Так само я боюся втратити свою країну повністю. Якщо таке станеться, це буде для мене непросто. Величезне горе. І звичайно, свою ідентичність як українки для мене втратити – це дуже складно. До війни воно було схоже, але не в такій мірі розвинуте, тому що не було такої ситуації, яка в мене зараз є, і в нас усіх. Тому зараз, дивлячись на все те, що трапляється, це дуже впливає на посилення цієї позиції, я б так сказала, саме для мене»* (Оксана, Київська область).

Якщо узагальнити, то відмітимо, що найпопулярнішими маркерами, котрі використовували інформанти для інтерпретації поняття «українець», були такі характеристики: вільний, сміливий, незалежний, гордий, талановитий, кмітливий, патріотичний.

Деякі інформанти зазначали, що саме з початком повномасштабного вторгнення вони позбулися «комплексу меншовартості» у сприйнятті українців, який їм був нав'язаний ще з радянських часів: *«Важливо. Почуватися українцем – це значить бути, по-перше, сміливим, вільним, незалежним і, мабуть, гордим. Тому що раніше я не думала, що українці – це... ну як знаєте, як у нас меншовартість – оце усе... Так. От зараз, навпаки, навіть гордість, що я українка»* (Вікторія, Південний регіон).

Разом з тим спостерігаємо, що серед відповідей більшості інформантів (шість із десяти) зафіксовані зміни у сприйнятті власної країни. Головними факторами, котрі посприяли цим змінам, інформанти зазначили такі:

- підвищення рівня патріотизму стосовно власної країни після початку повномасштабного вторгнення;
- неочікувана героїчна поведінка великої кількості співвітчизників, котра здивувала інформантів (добровольці, захисники, волонтери);
- неочікувана кількість громадян, котрі навіть через війну та загрозу життю і відкриті кордони, не поникнули країну;
- підвищення рівня зацікавленості власною країною, її історією, культурою, традиціями.

Але, потрібно зазначити, що дев'ять з десяти інформантів відповіли, що сьогодні українська держава не виконує своїх основних функцій перед ними, як її громадянами. Аргументують свої відповіді інформанти наступним чином:

1. Не виконується функція соціального захисту населення, особливо внутрішньо переміщених осіб, котрі є представниками вразливих груп населення у воєнізованому суспільстві: *«Мені здається, що не все виконує держава. Держава ж не може всіх і кожного, ну якось хотілось би, щоб держава трохи більше переживала і за наших пенсіонерів, і за наших малозабезпечених людей, і за переселенців у тому числі. Ось, наприклад, ми отримували ці кошти ВПО, а зараз держава – я розумію, що коштів немає в країні, – але держава убрала всім переселенцям і залишила тільки інвалідам. А ми ж тож... Наприклад, я не працюю, мені ті дві тисячі допомагали, а зараз по стану здоров'я я не можу тут, де я знаходжусь, знайти роботу, тому що невеличке містечко, у них і своїм людям немає роботи, не кажучи вже про переселенців...»* (Олена, Північний регіон).

2. Відсутність контролю над правдивістю, реалістичністю владного дискурсу, над діяльністю і складом владних верхівків, окремих посад: *«Ні, не зовсім. Мене дуже бентежить брехня, яка йде з нашого керівництва високого, я відчуваю це. І люди, які називали Україну повією 10 років тому, вони не змінилися»* (Ірина, Центральний регіон).

3. Не виконує функцію захисту від ворога, не контролюється цей процес на бажаному рівні: *«Держава повинна захищати своїх громадян... Не дуже вона з цим справляється... Мабуть, там багато різних чинників є. Але вона не дуже дбала про нас і раніше. Була така приказка, знаєте, як кажуть: народила, виростила, виховала, вивчила, а борг віддай державі... Якщо взяти в контексті війни, ви знаєте, про нас стали оце трошки балакати, а гатять постійно. З першого дня захисту особливо держава для нас не зробила, так – даєш, даєш, але нічого цого не дають. Того не дуже дбає про нас держава»* (Валентина, Північний регіон); *«Я не відчуваю тут особливо впливу і допомоги від держави так, як воно повинно бути, тому що держава повинна, якщо вони не змогли організувати це до початку війни, хоча про це знали, не змогли організувати роботу підприємств оборонної сфери, а це дуже важливо, не ходити з протягнутою рукою, а самим виробляти те, що необхідно нам для захисту... У нас була розвинута багата країна, і цього всього було багато. Це ж все продали, віддали, і це, звичайно, обурює»* (Тетяна, Південний регіон).

Також, серед відповідей більшої частини інформантів (шість із десяти), фіксуємо відсутність змін у сприйнятті історії України, діяльності певних історичних постатей, специфіки конкретних історичних періодів. Основною причиною відсутності змін у сприйнятті історії України, п'ять із шести інформантів називають нестабільний, маніпулятивний, ситуаційний, владно детермінований контекст трактування певних подій українською історичною наукою. Та спричинений впливом цього

фактору, низький рівень довіри інформантів до історії, як науки: *«Я все-таки не історик, і я не дуже люблю історію як предмет, бо вона нестабільна, із однієї крайності в іншу кидаються»* (Валентина, Північний регіон); *«Это чисто мое мнение – я в историю вообще не верю. Каждый приходит... Каждый ее переписывает на свой лад...»* (Андрій, Східний регіон).

Через маніпулятивні складові транслювання історії та, як наслідок, не високий рівень довіри до неї інформантів, їхні відповіді носили досить узагальнюючий, деперсоніфікований, неконкретизований характер в контексті оцінки зміни ставлення до певних історичних подій, періодів, відомих діячів. Що скоріше свідчить про низький рівень зацікавленості та обізнаності інформантів стосовно історії власної країни.

4. З початком повномасштабного вторгнення серед внутрішньо переміщених осіб та їхнього найближчого кола оточення домінують більше альтруїстичні, колективістські ціннісні орієнтації в поведінці, ніж індивідуалістичні, егоїстичні. Більшість інформантів (дев'ять із десяти) погоджуються з тим, що рівень альтруїзму їх самих і українців у цілому значно виріс. Найчастіше згадуваним маркером фіксації зростання рівня альтруїзму є приклад волонтерської діяльності. Для деяких з інформантів ця тенденція була досить не прогнозованою та неочікуваною від певних людей: *«Так, є в мене такі знайомі, на яких я навіть і подумати не могла. Дівчина одна з початком війни стала так дуже займатись волонтерством, працювала в Харкові і допомагала. Ну, і ми також, от, скажемо так, якось до війни, можливо, нам би на думку не прийшло щось комусь десь там допомагати, волонтерити, то зараз, із початком війни, ми робили це. Якось так, знаєте, прямо хочеться. Була би більша можливість, ми б і більше допомагали, але, на жаль, фінансової можливості немає це робити»* (Олена, Північний регіон).

У цьому контексті, також варто зазначити, що інформанти у своїх відповідях демонстрували зміни в ідентифікаційній системі «свій – чужий», що проявляється в наступних особливостях:

- родичі з росії, в більшості випадків, перестали бути «своїми»;

- оскільки глобалізувалось поняття дому, то і всі українці стали більше сприйматись «своїми», ніж раніше;

- не всі «свої» виявились такими на практиці, коли на їхню допомогу розраховували;

- незнайомі люди в нових місцях поводити себе як «свої», максимально піклуючись і переймаючись долею інших людей, хоча фактично вони були «чужими».

Разом з тим зазначимо, що більша частина інформантів погодилась з тенденцією зростання рівня солідаризму українців, але з урахуванням певної

динаміки: на початку війни українці стали більш згуртованішими, а сьогодні – рівень розрізненості вищий за довоєнний. Головними факторами впливу інформанти вважають такі:

- вплив специфіки воєнізованого суспільства на психіку його громадян – негативні настрої, втомленість від війни, від почуття постійного страху, почуття провини, відсутність явних і чітких перспектив і поглядів на майбутнє;
- втрата близьких людей;
- втрата всіх матеріальних надбань (житла, транспорту, накопичень) і необхідність починати життя з нуля в новому, малознайомому місці;
- незгода населення з політикою і рішеннями влади (рівність перед законом, політика мобілізації, специфіка військового законодавства, розподіл і використання бюджетних коштів);
- негативний вплив загальної інформаційної політики (недостовірна інформація, неперевірені факти, масові цілеспрямовані маніпулятивні дії) на свідомість українців.

Висновки.

За результатами дослідження виявлено певний рівень впливу повномасштабного вторгнення на зміну ціннісних орієнтацій внутрішньо переміщених осіб. Головні аксіологічні маркери цих змін розташовані у наступних площинах:

1. Зміни у пріоритетності цінностей в загальній ціннісній системі: від матеріальних цінностей (добробуту, фінансових накопичень, певного рівня життя) до нематеріальних (цінність життя, безпеки, миру, стабільності).

2. Зміни в процесі національної ідентифікації внутрішньо переміщених осіб: відбулось підвищення рівня значущості української ідентичності з початком повномасштабного вторгнення (зміщення позицій в ідентифікаційній системі «я людина», «я представник певного гендеру», «я представник певного сімейно – рольового статусу» до лідерства позиції ідентифікаційного статусу з національним акцентом «я українець»).

3. Актуалізувалась потреба в національному самопозиціонуванні, оскільки, це один з небагатьох факторів, котрий дозволяє внутрішньо переміщеним особам відчувати свою приналежність до країни (як певної великої групи), краще орієнтуватись в ідентифікаційній системі «свій-чужий» та забезпечує почуття відносної стабільності, спокою та оптимізму.

4. Диференціація ціннісної системи в контексті домінування альтруїстичних, колективістських

ціннісних орієнтацій над індивідуалістичними, егоїстичними. При цьому інформанти помічали подібні зміни не тільки в своїй поведінці, а масштабували їх до рівні країни і українців у цілому.

5. Підвищення рівня солідаризму населення України на початку повномасштабного вторгнення, і максимальний рівень розрізненості українців на сьогоднішній день.

Разом з тим були виявлені певні риси та закономірності, врахування котрих полегшить створення і реалізацію стратегій щодо допомоги та адаптації внутрішньо переміщених осіб, та методів виявлення їхніх головних потреб:

- внутрішньо переміщеним особам досить складно адаптуватись в нових умовах, через відсутність сталого кола спілкування. Головним аргументом даної тези ми вважаємо розташування на лідируючих позиціях зміненої ціннісної системи – цінності спілкування, підтримки, оточення, любові. Важливо це враховувати і бажано активно працювати над створенням дозволів та комунікаційних заходів саме для внутрішньо переміщених осіб.

- всім інформантам не вистачає підтримки держави, в першу чергу, у вигляді достатнього рівня функціонування системи соціального захисту. Інформанти зазначали, що головний обсяг різноманітної допомоги вони отримали від місцевих волонтерів та міжнародних благодійних організацій. А все, що вони асоціюють з діяльністю держави, на сьогодні, це відміна і так незначної фінансової підтримки та створення бюрократичних перешкод у процесі і так складної організаційної адаптації внутрішньо переміщених осіб.

- потрібно працювати над зниженням рівня впливу маніпулятивної складової історичної науки і створенням стандартизованих механізмів для формування єдиної системи сприйняття минулого. Ця проблема стосується не тільки внутрішньо переміщених осіб, а й українців у цілому. Але саме на прикладі відповідей інформантів ми спостерігаємо досить низький рівень обізнаності і зацікавленості історією України. Вирішення даної проблеми має бути одним із пріоритетних завдань, оскільки саме на фоні національного об'єднання і супротиву, підвищення рівня значимості національної ідентифікації, покращення образу власної країни в свідомості громадян, простіше впроваджувати єдину ідеологічну картину минулого.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Асеева, Г. (2023). Внутрішньо переміщені особи підліткового віку та особливості розвитку їх особистісної ідентичності. *Молодь і ринок*, 11-12, 137-142.
- Балакірева, О. (2008). Ціннісні орієнтації українського суспільства: 1996-1999-2006 рр. *Український соціум*, 2, 135-164.
- Басова, І. С. (2016). Внутрішньо переміщені особи: теоретичні та практичні проблеми. *Правова держава*, 27, 504-511.

- Бубняк, С. М. (2019). Внутрішньо переміщені особи в контексті сучасних міграційних процесів в Україні. *Грані*, 22(11), 56-68.
- Внутрішньо переміщені особи. (2023). *Міністерство соціальної політики України*. Відновлено з <https://www.msp.gov.ua/timeline/Vnutrishno-peremishcheni-osobi.html>
- Гожда, К. С., & Рекотова, О. П. (2018). Генезис поняття «внутрішньо переміщених осіб». *Молодий вчений*, 4(2), 659-662.
- Гоць, А. А. (2018). Внутрішньо переміщені особи в Україні як об'єкт соціологічного аналізу. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*, 77, 155-160.
- Жванія, Т. В. (2015). Сучасна вимушена міграція: соціально-політичні аспекти. *Сучасне суспільство: політичні науки, соціологічні науки, культурологічні науки*, 2(2), 46-56.
- Івашенко, К. (2019). Внутрішньо переміщені особи: реалії та перспективи. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 181-188.
- Ісаєва, Н. С. (2018). Теоретико-правова характеристика визначення поняття «внутрішньо переміщені особи». *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*, 4, 70-75.
- Костенко, Н. (Ред.), Бурлачук, В., Наумова, М., Ручка, А., Скокова, Л., Тягло К., & Шульга Р. (2020). *Цінності та ціннісні зміни в сучасному суспільстві: тренди і перспективи*. (Монографія). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Логвинова, М. О. (2019). Внутрішньо переміщені особи як категорія вимушених мігрантів: поняття та ознаки. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Географічні науки*, 11, 44-50.
- Малиха, М. І. (2015). До проблеми сутності поняття «внутрішньо переміщені особи»: державна політика та регіональна практика. *Грані*, 8, 6-11.
- Мельник, І. П. (2017). Внутрішньо переміщені особи як об'єкт соціальної роботи. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія II: Соціальна робота. Соціальна педагогіка*, 23, 176-182.
- Михальченко, М. І., Горелов, М. Є., Гриневич, В. А., Ковалевський, В. О., Кучеренко, І. М., Мандебура-Нога, О. С., Шайгородський, Ю. Ж., & Шевченко, О. К. (2013). *Суспільні цінності населення України в теоретичних і практичних вимірах*. (Монографія). Київ: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України.
- Муромцева, Ю. І. (2015). Внутрішньо переміщені особи в Україні та їх вплив на ринок праці регіону. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Економіка*, 15, 124-131.
- Новак, І. (2018). Внутрішньо переміщені особи в Україні: наміри щодо повернення. *Народна творчість та етнологія*, 2, 55-63.
- Новікова, О. Ф. (Ред.), Амоша, О. І., Антонюк, В. П., Ляшенко, В. І., Залознова, Ю. С., Шамілева, Л. Л., Логачова, Л. М., Панькова, О. В., Солдак, М. О., Касперович, О. Ю., Іщенко, О. В., Прогнімак, О. Д., Сидорчук, О. Г., Хандій, О. О. (2016). *Внутрішньо переміщені особи: від подолання перешкод до стратегії успіху*. (Монографія). Київ: Інститут економіки промисловості НАН України.
- Проценко, О. О. (2018). «Внутрішньо переміщені особи» як категорія теоретизування та соціальної практики. *Грані*, 21(4), 47-55.
- Радченко, О. В. (2009). *Ціннісна система суспільства як механізм демократичного державотворення*. (Монографія). Харків: Магістр.
- Ручка, А. (2013). Цінності та ціннісна зміна у сучасному суспільстві. *Культурологічна думка*, 6, 172-179.
- Сирант, М. М. (2015). Біженці та внутрішньо переміщені особи: співвідношення понять. *Митна справа*, 2(2.2), 154-159.
- Тищенко, Н. І., & Піроцький, Б. Ю. (2014). Внутрішньо переміщені особи в Україні як проблема сьогодення. *Молодий вчений*, 10(13)(2), 124-126.
- Тімофєєва, М. І. (2018). Внутрішньо переміщені особи: особливості соціально-економічного статусу. *Управління розвитком*, 2, 126-131.
- Фуріна, А. І. (2018). Внутрішньо переміщені особи: національна модель та міжнародні стандарти. *Юридична Україна*, 1-2, 101-103.
- Шайгородський, Ю. Ж. (2001). Проблема цінностей у контексті сучасності. Ю. Ж. Шайгородський (Упоряд.), *На шляху до суспільної злагоди*, (с. 114-118). Київ: Український центр політичного менеджменту.
- Шайгородський, Ю. Ж. (2009). Ціннісні трансформації в період суспільних змін. *Соціальна психологія*, 3, 86-96.

REFERENCES

- Aseeva, G. (2023). Internally displaced persons of adolescence and peculiarities of the development of their personal identity. *Youth and the market*, 11-12, 137-142.
- Balakireva, O. (2008). Value orientations of Ukrainian society: 1996-1999-2006. *Ukrainian society*, 2, 135-164.
- Basova, I. S. (2016). Internally displaced persons: theoretical and practical problems. *Rule of law*, 27, 504-511.
- Bubnyak, S. M. (2019). Internally displaced persons in the context of modern migration processes in Ukraine. *Grani*, 22(11), 56-68.
- Furina, A. I. (2018). Internally displaced persons: national model and international standards. *Legal Ukraine*, 1-2, 101-103.
- Gots, A. A. (2018). Internally displaced persons in Ukraine as an object of sociological analysis. *Social technologies: current problems of theory and practice*, 77, 155-160.
- Hozhda, K. E., & Rekotova, O. P. (2018). The genesis of the concept of "internally displaced persons". *Young scientist*, 4(2), 659-662.
- Internally displaced persons. (2023). *Ministry of Social Policy of Ukraine*. Retrieved from <https://www.msp.gov.ua/timeline/Vnutrishno-peremishcheni-osobi.html>

- Isayeva, N. S. (2018). Theoretical and legal characteristics of the definition of the concept of "internally displaced persons". *Scientific Bulletin of the Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs*, 4, 70-75.
- Ivashchenko, K. (2019). Internally displaced persons: realities and prospects. *Sociology: theory, methods, marketing*, 1, 181-188.
- Kostenko, N. (Ed.), Burlachuk, V., Naumova, M., Ruchka, A., Skokova, L., Tyaglo, K., & Shulga, R. (2020). *Values and value changes in modern society: trends and perspectives*. (Monograph). Kyiv: Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine.
- Logvynova, M. O. (2019). Internally displaced persons as a category of forced migrants: concepts and characteristics. *Scientific Bulletin of Kherson State University. Series: Geographical Sciences*, 11, 44-50.
- Malykha, M. I. (2015). To the problem of the essence of the concept of "internally displaced persons": state policy and regional practice. *Grani*, 8, 6-11.
- Melnyk, I. P. (2017). Internally displaced persons as an object of social work. *Scientific journal of the National Pedagogical University named after M. P. Drahomanov. Series 11: Social work. Social pedagogy*, 23, 176-182.
- Muromtseva, Yu. I. (2015). Internally displaced persons in Ukraine and their impact on the regional labor market. *Collection of scientific works of Kharkiv National Pedagogical University named after H.S. Frying pans Economics*, 15, 124-131.
- Mykhalchenko, M. I., Gorelov, M. E., Grynevich, V. A., Kovalevskyi, V. O., Kucherenko, I. M., Mandebura-Noga, O. S., Shaigorodskyi, Yu. Zh., & Shevchenko, O. K. (2013). *Social values of the population of Ukraine in theoretical and practical dimensions*. (Monograph). Kyiv: IPIEND named after I. F. Kuras of the National Academy of Sciences of Ukraine.
- Novak, I. (2018). Internally displaced persons in Ukraine: intentions to return. *Folk creativity and ethnology*, 2, 55-63.
- Novikova, O. F. (Ed.), Amosha, O. I., Antonyuk, V. P., Lyashenko, V. I., Zalzoznova, Yu. S., Shamileva, L. L., Logachova, L. M., Pankova, O. V., Soldak, M. O., Kasperovych, O. Yu., Ishchenko, O. V., Prognimak, O. D., Sydoruchuk, O. G., Khandiy, O. O. (2016). *Internally Displaced Persons: From Overcoming Obstacles to Strategies for Success*. (Monograph). Kyiv: Institute of Industrial Economics of the National Academy of Sciences of Ukraine.
- Protsenko, O. O. (2018). "Internally displaced persons" as a category of theorizing and social practice. *Grani*, 21 (4), 47-55.
- Radchenko, O. V. (2009). *The value system of society as a mechanism of democratic state formation*. (Monograph). Kharkiv: Master.
- Ruchka, A. (2013). Values and value change in modern society. *Cultural Thought*, 6, 172-179.
- Shaigorodskyi, Yu. Zh. (2001). The problem of values in the context of modernity. Yu. Zh. Shaigorodskyi (Editor), *On the way to social harmony*, (pp. 114-118). Kyiv: Ukrainian Center of Political Management.
- Shaigorodskyi, Yu. Zh. (2009). Value transformations in the period of social changes. *Social psychology*, 3, 86-96.
- Sirant, M. M. (2015). Refugees and internally displaced persons: relationship of concepts. *Customs Affairs*, 2(2.2), 154-159.
- Timofeeva, M. I. (2018). Internally displaced persons: peculiarities of socio-economic status. *Development Management*, 2, 126-131.
- Tyshchenko, N. I., & Pirocki, B. Yu. (2014). Internally displaced persons in Ukraine as a problem of today. *Young Scientist*, 10(13) (2), 124-126.
- Zhvaniya, T. V. (2015). Modern forced migration: socio-political aspects. *Modern society: political sciences, sociological sciences, cultural sciences*, 2(2), 46-56.

Technologies of «Black PR» in Contemporary Electoral Processes

UDC: 316.622:32.001

DOI: <https://doi.org/10.15421/172438>**Priymich Andrii**Ph.D., <https://orcid.org/0009-0009-7566-1608>, warlog6@gmail.com*Western Ukrainian National University (Ternopil, Ukraine)*

Abstract

Relevance. The technologies of «black PR» have long been used in political campaigns around the world, including Ukraine. However, it's important to understand that the use of «black PR» can have negative consequences, such as increased political tension, deepening business conflicts, and undermining trust in political institutions.

Therefore, **the purpose** of the research is to examine the essence, concepts, evolution, and key factors of the development of «black PR» in electoral processes, as well as to evaluate current scientific research on this topic.

Results. The article delves into the essence, concept, evolution, and key development factors of «black PR» in electoral campaigns, as well as its components as integral parts of the political process.

Conclusions. In scientific literature, the term «black PR», widely used in electoral processes, can have different interpretations depending on the context. In the first sense, it describes a set of strategies and methods used to achieve political goals. This may include manipulation, misinformation, and other tactics aimed at changing public opinion or managing perception. In the second sense, black PR can be seen as part of electoral marketing, where negative methods are used to discredit opponents or boost one's own popularity. Today, the concept of «black PR» can indeed be blurred due to the variety of definitions and approaches to understanding it. In philosophy, for example, its ethical and moral aspects may be considered, while in political marketing, black PR may be seen as a strategy to influence competitors during electoral battles. Nevertheless, it is known that black PR involves attempts to discredit or damage the reputation of an individual, party, or organization through negative information, fake news, or other means.

Keywords: black PR, electoral campaigns, political processes, manipulation, political marketing, media, information

Чорний піар у виборчих процесах сучасності

Приймич Андрій*Західноукраїнський національний університет (Тернопіль, Україна)*

Анотація

Актуальність. Технології «чорного піару» вже давно використовуються в політичних кампаніях по всьому світу, включаючи і Україну. Проте, важливо розуміти, що використання «чорного піару» може мати негативні наслідки, такі як зростання політичної напруги, поглиблення ділових конфліктів та підірвання довіри до політичних інституцій.

Відтак, **метою дослідження** є розгляд сутності, понять, еволюції та основних факторів розвитку «чорного піару» у виборчих процесах, а також оцінка сучасних наукових досліджень з даної теми.

Результати. У статті з'ясовано сутність, поняття, еволюцію та ключові фактори розвитку «чорного піару» у виборчих кампаніях, а також його компоненти як складові політичного процесу. Проведено огляд сучасних досліджень щодо проблематики чорного піару в політичних процесах.

Висновки. У науковій літературі термін «чорний піар», який широко використовується у виборчих процесах, може мати різне тлумачення в залежності від контексту. У першому сенсі, він описує сукупність стратегій та методів, що використовуються для досягнення політичних цілей. Це може включати в себе маніпуляції, дезінформацію та інші тактики, спрямовані на зміну громадської думки або на керування перцепцією. У другому сенсі, чорний піар може бути розглянутий як частина виборчого маркетингу, де використовуються негативні методи для дискредитації супротивників або підвищення своєї власної популярності. Сьогодні поняття «чорного піару» дійсно може бути розмитим через різноманітність визначень та підходів до його розуміння. Тим не менше, відомо, що чорний піар включає в себе намагання дискредитувати або зіпсувати репутацію особи, партії або організації за допомогою негативної інформації, фейкових новин або інших засобів.

Ключові слова: чорний піар, виборчі кампанії, політичні процеси, маніпуляція, політичний маркетинг, медіа, інформація

Вступ.

Використання технологій «чорного піару» може стати важливим інструментом в умовах модернізації українського суспільства та розвитку демократичних процесів. Зокрема, враховуючи інформаційний тиск з боку нашого східного ворога росії, такі технології можуть бути використані для контрваги та захисту внутрішньої політичної ситуації в Україні. Проте, варто пам'ятати, що використання таких технік повинне бути обмеженим і відповідати демократичним цінностям. Це означає, що будь-які піар-кампанії мають бути базовані на правдивій інформації і не мають порушувати права та свободи громадян.

Більше того, важливо забезпечити прозорість у виборчих процесах і забезпечити, щоб технології «чорного піару» не були використані для маніпулювання виборцями чи порушення їхнього права на об'єктивну інформацію. Таким чином, технології «чорного піару» можуть бути корисним інструментом в політичних процесах України, але їхнє використання повинне бути обмеженим і контрольованим з метою забезпечення демократії та прозорості.

Мета дослідження: розглянути суть, поняття, еволюцію та основні фактори розвитку «чорного піару» у виборчих процесах, а також оцінити сучасні дослідження з цієї теми.

Аналіз попередніх публікацій.

Дослідженню проблематики «чорного піару» у виборчих процесах присвячено чимало наукових праць. Одним з перших науковців, який започаткував цю проблему у своїх дослідженнях був Джеймс Гетц, знаменитий політолог і відомий дослідник виборчих процесів, праці якого про неоднозначний вплив медіа на виборчі кампанії актуальні і сьогодні, оскільки перевидаються вже після смерті свого автора (Getz, 2018). Видатні вчені-політологи, такі як, Тім Вілсон (Wilson, 2020), Лі Бейтс (Bates, 2022), Кетрін Хейл (Hale, 2022) останні роки також зробили значний внесок у розвиток теорії політичного негативного PR. Їх дослідження охоплюють широкий спектр тем, включаючи інтернет-активізм, вплив соціальних медіа на політичну мобілізацію та участь громадян, проблеми цифрової демократії та громадянської участі в цифровій епосі, а також здійснили аналіз впливу алгоритмів соціальних медіа на виборчі процеси, використовуючи при цьому чорний піар. Всі ці дослідження є важливими внесками у розуміння процесів чорного піару у виборчих кампаніях і дозволяють краще зрозуміти основні його принципи.

Результати дослідження.

У сучасному політичному ландшафті ринкові технології відіграють ключову роль у виборчих кампаніях. Політичні партії використовують широкий спектр інструментів, включаючи соціальні медіа, цифрову рекламу, аналітику даних, таргетинг та інші

методи, щоб залучити виборців, збільшити свою базу прихильників і здобути перемогу на виборах. Ці технології дозволяють партіям персоналізувати свої повідомлення, звертатися до конкретних аудиторій з точністю до деталі, а також відстежувати та аналізувати реакції виборців на їхні пропозиції та кампанійні обіцянки. Це дозволяє їм ефективніше спілкуватися з виборцями і керувати своєю кампанією в реальному часі. Проте, важливо, щоб ці технології використовувалися в етичний спосіб, з дотриманням принципів демократії та захисту приватності виборців.

Політичний маркетинг відрізняється від старомодної пропаганди тим, що він більш фокусується на аналізі цільової аудиторії і налаштований на взаємодію з нею. Замість того, щоб просто випускати однобічні повідомлення, як це робилося у пропаганді, політичний маркетинг використовує стратегії, спрямовані на залучення та взаємодію зі своєю аудиторією. Це може включати персоналізовані повідомлення, використання соціальних медіа для збору відгуків та реакцій аудиторії, а також аналіз даних для покращення ефективності кампаній (Денисова, 2018, с. 35).

Ефективне використання політичного маркетингу дійсно може стати ключовим фактором у сучасних виборчих кампаніях. Ідея адаптації політичного продукту до потреб суспільства та активного впливу на ринок зводиться до важливого питання: як краще зв'язатися з виборцями та впливати на їхні рішення. Відкриття потреб і попиту суспільства, їх аналіз та належне реагування на них можуть допомогти політикам підвищити свою ефективність. Однак, звичайно, важливо зберігати етичний стандарт у виборчих кампаніях і не використовувати чорний піар для маніпуляції виборцями чи підтримки нечесних методів. На жаль, інколи підходи до політичного маркетингу можуть перетворитися на просте купівлю голосів або використання ілюзій для завоювання виборців. Тому важливо, щоб політичні діячі й кандидати залишалися віддані своїм цілям і принципам, а не занурювалися в безмежний бізнес політичного маркетингу.

Так, відповідно до концепції Юргена Габермаса (нар. 1929 р.), учасники виборчої кампанії можуть розглядатися як активні учасники на ринку політичних ідей, програм та кандидатів. У цьому контексті політична діяльність може розглядатися як форма торгівлі, де кандидати та їхні програми є товарами, а виборці – споживачами, які обирають найкращий «товар» на основі своїх потреб, переконань та інтересів. Цей підхід дозволяє розглядати виборчу кампанію як процес взаємодії між постачальниками (кандидатами) та споживачами (виборцями) політичних послуг і ідей на аналогічний спосіб, як це відбувається на ринку товарів і послуг (Habermas, 1996, p. 127).

У таких випадках задіюється чорний піар, який є своєрідною тактикою, коли кандидати або їхні команди намагаються дискредитувати своїх опонентів або їхні ідеї за допомогою негативної інформації, спрямованої на вплив на громадську думку. Це може включати в себе розповсюдження неправдивих або зневажливих інформаційних повідомлень, використання шкідливих стереотипів або маніпуляцію інформацією для вигоди певного кандидата або партії. Чорний піар може бути дуже шкідливим для демократичного процесу, оскільки він може викликати паніку, втрату довіри до політичної системи та знищення репутацій кандидатів. Більшість виборчих організацій та експертів з громадських виборів вважають чорний піар неприйнятним і закликають до чесних і відкритих дебатів, побудованих на фактах і програмних позиціях.

Яскравим прикладом використання чорного піару є вибори у Сполучених Штатах Америки у 2020 р., особливо з боку противників Дональда Трампа. Багато людей вважали, що його кампанія використовувала різноманітні техніки дезінформації, маніпуляції та підриву для здобуття переваги на виборчому майданчику. Один із основних аргументів стосовно чорного піару Трампа на виборах 2020 р. був пов'язаний з використанням соціальних медіа та інтернету для поширення дезінформації та фейків. Наприклад, деякі групи або особи, за словами його опонентів, створювали фейкові облікові записи, аби розповсюджувати неправдиву інформацію про кандидатів або партії з метою вплинути на голосування виборців. Також використовувалися широкомасштабні кампанії в інтернеті, спрямовані на дискредитацію опонентів Д. Трампа, розповсюдження спростуваних тверджень про виборчі шахрайства та інші методи. Поширеними були і створення мемів, фотошопінг, відеомонтажі для зневаження або викривлення образу опонента.

Деякі звинувачення також включали в себе прямі спроби вплинути на вибори шляхом обману виборців або здійснення тиску на виборчі комісії. Наприклад, деякі обвинувачували кампанію Трампа в спробах обману з використанням поштових голосів або зміни правил голосування в різних штатах. Також було багато обвинувачень у зовнішньому втручанні, зокрема з боку Росії, що використовувала соціальні медіа та інші інформаційні канали для поширення дезінформації та підірвання довіри до виборчого процесу у США.

Ці приклади демонструють, як чорний піар може використовуватися для маніпулювання громадською думкою та впливу на виборчі результати. Проте, важливо підкреслити, що ці звинувачення не завжди були підтверджені конкретними доказами. Деякі з них могли бути політично мотивованими або заснованими на власних уявленнях. Також варто зазначити, що кампанія Трампа і сам Трамп заперечували будь-

які звинувачення в чорному піарі та вважали їх політичною маніпуляцією.

У будь-якому випадку, ці звинувачення підкреслили загальну проблему з використанням соціальних медіа та Інтернету у політичних кампаніях і наголосили на необхідності вдосконалення регулювання цих процесів для забезпечення чесних та справедливих виборів. Якщо кандидати можуть залучати виборців лише за допомогою рекламних технологій, це може призвести до втрати раціональності і зосередження на поверхневих аспектах, замість розгляду суттєвих питань.

Такі висновки неодноразово у своїх працях доводили дослідники виборчих політичних технологій. Так, Тім Вілсон (нар. 1961), відомий дослідник у галузі політичних комунікацій і впливу технологій на цей процес, у своїй книзі «The Politics of the Internet: Political Claims-making in Cyberspace and its Effect on Modern Political Activism» розглядає вплив Інтернету на політичний активізм та комунікації, а також досліджує конкретні аспекти впливу технологій на політичну сферу (Wilson, 2010, р. 131). У іншій своїй статті автор звертав увагу на те, що «цифрові технології створюють нові можливості для політичної мобілізації та артикуляції політичних претензій, що раніше були недосяжними через традиційні засоби масової комунікації» (Wilson, 2020, р. 45-56).

Інший знаменитий політолог і відомий дослідник виборчих процесів Джеймс Гетц (1843 – 1910) ще набагато раніше у своїх дослідженнях наголошував на значному внеску ролі медіа у виборчих кампаніях. «Медіа мають величезний вплив на формування політичної поведінки громадян. Вони можуть впливати на вибори, керуючи увагою громадськості на певні проблеми та кандидатів» (Getz, 2018). Цей підхід може бути дуже ефективним для політичних партій, які бажають підтримувати і підсилити свою присутність у медіа в будь-який час. Застосування такої стратегії дозволяє партіям не лише спілкуватися з виборцями на протязі всього політичного циклу, а й впливати на громадську думку, формуючи свої ідеї та підтримуючи свої позиції. Це може включати регулярні публікації на веб-сайтах та в соціальних мережах, виступи на телебаченні та радіо, інтерв'ю з представниками партії та інші заходи для залучення уваги громадськості. Одночасно, дослідник наголошував на тому, що вплив медіа не є однозначним. Це пояснюється тим, що ЗМІ можуть бути спотворювальними інструментами, які підсилюють певні політичні думки або навіть маніпулюють громадською думкою, а також важливою є їх здатність звертати увагу на певні питання, викривати корупцію чи неефективність влади, тим самим впливаючи на виборців.

У цілому, Джеймс Гетц доводив, що розуміння впливу медіа вимагає комплексного аналізу, який

враховує як їхню роль у формуванні громадської думки, так і можливість їхнього зловживання для політичних цілей. Дослідник зазначає: «Медіа повинні бути об'єктивними та надійними джерелами інформації, але часто вони стають засобом маніпуляції та пропаганди. Це загрожує демократичним процесам та правам громадян» (Getz, 2020).

Таку точку зору поділяє і англійський політичний консультант, який відомий своїми стратегічними порадами та консультаціями у сфері політики, співзасновник та керівник політичного консалтингового агентства, яке надає послуги у сфері стратегічних комунікацій та політичного аналізу Лі Бейтс (нар. 1964 р.), який прославився своїми ефективними методами впливу на громадську думку, у яких він використовував різноманітні техніки, включаючи медіа, соціальні мережі та аналітику. Відомий англійський політичний консультант та стратег відзначався своїми впливовими промовами і статтями з питань політики та громадської думки. Він був одним з ключових фігур в кампанії «Vote Leave» під час референдуму про Brexit у 2016 р. Після перемоги кампанії «Vote Leave» він продовжив свою роботу в політичному консультуванні і комунікаціях. У своїй книзі «How to Win an Election: An Ancient Guide for Modern Politicians» Лі Бейтс використовує античні стратегії і приклади для навчання сучасних політиків, як перемагати на виборах (Bates, 2022). Вона характеризується деталізованістю, практичністю та високою експертизою в політичних кампаніях, як і всі дослідження автора.

Ще одна дослідниця політичних технологій Кетрін Хейл (нар. 1966 р.) визнана експертка з питань впливу інформаційних технологій на демократію, професор політології і технологій в Університеті Джорджії та директор Центру вивчення демократії та технологій, у своїй роботі «Misinformation and the Weaponization of Social Media» зазначала: «Цифрові технології можуть бути потужними інструментами для сприяння демократії, але вони також можуть стати зброєю для тих, хто прагне підриву і зміни політичного порядку» (Hale, 2022). За словами Кетрін Хейл, дискусії в парламенті мають важливе значення для формування політичних рішень і вираження громадської волі, тому важливо, щоб вони відбувалися на раціональному рівні, а не під впливом рекламних маніпуляцій (Hale, 2021).

Створений нею та колегами у 2008 р., при сприянні фонду «Центр інноваційної журналістики» (Center for Civic Media) при Массачусетському технологічному інституті (MIT) у співпраці з Беркмановським центром для Інтернет і суспільства (Berkman Klein Center for Internet & Society) при Гарвардському університеті, проект Media Cloud дозволяє вченим, журналістам і активістам відстежувати та аналізувати те, як теми та повідомлення поширюються через медіа.

Основна мета проекту Media Cloud – це зрозуміти вплив медіа на суспільство, досліджуючи та аналізуючи медійний контент з різних джерел. Це забезпечує можливість відстеження та аналізу медійних тем, трендів та стилів з метою розкриття певних патернів та виявлення потенційної медійної маніпуляції. Media Cloud збирає дані з тисяч джерел новин та веб-сайтів, використовуючи автоматичні методи для аналізу текстового контенту. Ці дані можуть бути використані для створення графіків, карт і діаграм, щоб візуалізувати тенденції та зв'язки у медійному покритті. Крім того, Media Cloud надає інструменти для дослідження впливу медіа на громадськість, політичну агенду, а також для вивчення розповсюдження та впливу фейків у медіа. Загалом, проект Media Cloud є потужним інструментом для дослідження медійного ландшафту та його впливу на суспільство, а також протистоянню розповсюдженню чорного піару.

Ще однією компанією, яка спеціалізувалася на зборі та аналізі даних для проведення політичних кампаній була британська компанія Камбрідж Аналітика, заснована у 2013 р. вченими Кембриджського університету Кімом Камбріджем і Алексом Луком. Вона стала відома завдяки своїм дослідженням та аналітичним послугам, які використовувалися в різних політичних кампаніях, включаючи виборчі кампанії та референдуми. Камбрідж Аналітика стала широко відомою у 2018 р. після розголосу скандалу, пов'язаного з використанням персональних даних користувачів Facebook для маніпулювання виборами та впливу на громадську думку.

Основною критикою Камбрідж Аналітики було використання недозволених даних з Facebook, отриманих через додаток «This Is Your Digital Life», який збирав інформацію про користувачів і їх друзів без їхньої належної згоди. Ці дані використовувалися для створення детальних профілів користувачів і направленої реклами, а також для впливу на політичні кампанії, зокрема на президентські вибори у США 2016 р. та референдум про Brexit у Великобританії. Скандал призвів до широкого обговорення проблеми захисту персональних даних в Інтернеті, розробки нових регуляторних політик та змін у діяльності компаній, що займаються збором і обробкою даних користувачів. Після цього виникла велика громадська та правова критика, що призвела до того, що компанія припинила свою діяльність у тому ж році. Влада США, Великої Британії та інших країн проводила розслідування та накладала штрафи на компанію та її керівників за порушення правил збереження та використання особистих даних.

З вищесказаного випливає, що важливим завданням, яке стоїть сьогодні перед владою, це запобігання чорному піару у виборчих баталіях, але це досить таки важке завдання, оскільки він є

складним феноменом, який має коріння в сучасних масових комунікаціях та політичних практиках. ЗМІ відіграють важливу роль у формуванні громадської думки та впливі на виборців, що створює сприятливі умови для застосування таких методів як чорний піар.

Як бачимо, цей інструмент використовується для маніпулювання інформацією та впливу на громадську думку, зазвичай за допомогою негативних кампаній проти опонентів або конкурентів. Це може включати розповсюдження недостовірних або спотворених фактів, обмови, змови та інші темні методи. І хоча чорний піар є одним з інструментів політичних кампаній, важливо розуміти його етичні та моральні аспекти. Використання цих методів може призвести до втрати довіри виборців та псування політичної культури в цілому. Уникнення чорного піару і сприяння етичним виборчим кампаніям є ключовими завданнями для забезпечення інтегритету виборчого процесу та збереження довіри громадськості до політичних інституцій.

На жаль, чорний піар на виборах в Україні, не є рідкістю. Це також включає розповсюдження негативних інформаційних кампаній про опонентів, маніпуляції інформацією та інші способи впливу на громадську думку. Один із конкретних прикладів використання чорного піару відбувся під час президентських виборів в Україні 2019 р. Тоді як кандидата Володимира Зеленського, так і Петра Порошенка піддавали нападкам з боку політичних опонентів, а також з'являлася фальшива інформація в соціальних мережах та медіа. Наприклад, розповсюджувалися чутки про їх зв'язки з російськими інтересами або про їх невідомі фінансові операції.

Після перемоги В. Зеленського на посаді президента, ситуація не завершилася. Чорний піар використовувався і проти його політичної партії «Слуга народу», так і проти політичної партії його опонента П. Порошенка «Європейська Солідарність» під час парламентських виборів 2019 р. Були спроби дискредитувати членів обох партій та поширювати фейкову інформацію про їхню діяльність. Ці приклади свідчать про те, що чорний піар є дієвим інструментом впливу на виборчі процеси в Україні. Однак важливо підкреслити, що це шкідлива практика, яка підриває довіру до політичних інститутів та порушує принципи демократії.

Використання технологій чорного піару, на думку Д. Дж. Ліллекера, може бути спричинене різними факторами, які включають незадоволення політичних еліт результатами їхньої діяльності, невпевненість суспільства у напрямках політичних процесів та падіння лояльності виборців. В умовах зменшення довіри до політичних структур актори політики можуть спробувати за допомогою чорного піару звернутися до громадськості та вплинути на їхні

переконання через мас-медійний простір (Кочубей, 2008, с. 117-126).

Важливо пам'ятати, що ефективність чорного піару залежить від контексту його використання. Якщо він використовується для маніпулювання суспільством та здійснення політичних маніпуляцій, то це може бути шкідливим для демократії. Але якщо він використовується для стимулювання обговорення важливих суспільних питань та залучення громадськості до політичного процесу, то це може мати позитивний вплив на суспільство.

Таким чином, на нашу думку, зростання значення використання технологій чорного піару може вплинути на політичну активність суспільства. За допомогою маніпуляцій та дезінформації, впливові гравці можуть намагатися зменшити довіру громадян до політичних інституцій, політичних лідерів або навіть самого процесу голосування. Це може призвести до відчуття безпорадності та втрати інтересу участі в політичному житті. В результаті, люди можуть відмовитися від власної голосності, вважаючи, що їхні дії не мають значення або що всі політичні процеси все одно контролюються деякими впливовими силами.

Такий підхід до прийняття рішень може підривати довіру до демократичних інститутів та створювати відчуття відокремленості між елітою та народом. Це викликає питання про прозорість та відкритість політичних процесів, а також про доступність для всіх громадян можливості впливати на прийняття рішень. Для зміцнення демократії і забезпечення широкої легітимності прийнятих рішень важливо стимулювати громадянську участь та забезпечувати відкритість управління. На думку демократа Е. Стівенсона «сама ідея продавати кандидатів як кашу для сніданку - найвища образа для демократичного процесу» (Wring, 2017, р. 659). На думку іншого французького дослідника Д. Давид (1858 – 1917): «Людину не можна ототожнювати з продуктом, тому політичний маркетинг може бути лише технологією управління виборчими кампаніями та політичними кар'єрами» (Durkheim, 2018).

Інші ж вважають, що деякі політичні стратегії можуть бути спрямовані на вплив на реакції виборців на вже прийняті рішення, а не на аналіз їхніх потреб і уподобань. Проте, варто відзначити, що в сучасному політичному середовищі все більше уваги приділяється дослідженню виборчої аудиторії, її уподобань і потреб. Ринковий підхід до політики стає все більш популярним, оскільки політики все частіше використовують методи маркетингу для залучення виборців і підтримки своїх кампаній. Чорний піар, або негативна реклама, часто використовується для зневаження опонентів та створення негативного враження про них у виборців. Однак, важливо зберігати баланс між рекламою та дійсною політичною програмою, щоб не втратити довіру виборців. Для боротьби з цими тенденціями

важливо сприяти медійній грамотності та критичному мисленню серед громадян, а також розвивати механізми контролю за поширенням дезінформації та маніпуляціями в Інтернеті.

Висновки.

Таким чином, дослідження ролі «чорного піару» у виборчих процесах вказує на його складну природу, яка включає різні аспекти. По-перше, він використовується як інструмент політичних технологій та стратегій суспільного розвитку для формування політичної свідомості у громадян у будь-якому напрямку політичного процесу. Завдання «чорного піару» полягає в детальній вивченні суспільних потреб і здійсненні впливу на думку суспільства з метою отримання влади. З іншого боку, особливо це стає очевидним у перехідних політичних процесах, коли він використовується як складова частина політичної «чорної пропаганди», але в контексті політичної теорії. Якщо розглядати політику як взаємовідносини між людьми і соціальними групами щодо влади, то «чорний піар» є такою діяльністю, яка спрямована на отримання та збереження влади або завоювання певних політичних ресурсів шляхом маніпуляцій. Раніше використовувані технології «чорного піару» обмежувалися лише виборчими кампаніями, що спонукало деяких дослідників розглядати «чорний піар» і «піар-технології» як взаємозамінні поняття. Однак зараз політичний «чорний піар» виходить за межі виборчих кампаній і стає характером діяльності

політичних діячів, що розповсюджується на всі аспекти політичних процесів.

Аналіз матеріалів за темою статті показав, що в останні часи з'являються дослідження, в яких «чорний піар» розглядається в контексті політики, зокрема, висвітлюються його природа та ключові характеристики як самостійного явища у соціально-політичному житті. Також виявлені нові підходи до його розвитку як складника політичного ринку та політичного продукту. Виправдано відмітити, що поняття «чорний піар» може бути розглянуте з різних точок зору, може мати різні відтінки в залежності від контексту і обставин і різні дисципліни можуть мати свої власні визначення. Це може призвести до розбіжностей у розумінні та використанні терміну. Щоб уникнути плутанини, важливо уточнювати контекст та джерело, коли йдеться про «чорний піар». Однак, основна ідея залишається тією ж: це спроба завдати шкоди або вплинути на репутацію іншої сторони шляхом розповсюдження негативної інформації або маніпуляції громадською думкою.

Незважаючи на це, важливо розрізняти чорний піар від конструктивної критики або законної діяльності зі збору та розповсюдження інформації. Чорний піар нерідко використовується як нечесний метод впливу, що може завдати серйозної шкоди репутації та довірі. В останні роки цей підхід став більш розповсюдженим через соціальні медіа та інтернет, де інформація може швидко поширюватися і отримувати велику кількість уваги.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Денисова, А. Ю. (2018). *Технології «чорного піару» у політичних процесах сучасності*. (Дисертація на здобуття вченого ступеня кандидата політичних наук – спеціальність 23.00.02 «Політичні інститути та процеси»). Львів.
- Кочубей, Л. (2008). *Виборчі технології*. (Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів). К.: Український центр політичного менеджменту.
- Bates, L. (2022). *How to Win an Election: An Ancient Guide for Modern Politicians*. Retrieved from https://www.clubofrome.org/wpENCI_NewNarratives Dec2020_A4-v1- 1
- Durkheim, É. (2018). *Value and Capital*. Retrieved from <https://np4sd.org/nominees/clubofrome/>
- Getz, J. (2018). *Media and Elections: Mass Communication and Political Behavior in the United States*. Retrieved from <https://www.tandfonline.com/action/showCitFormats?doi=10.1080%2F147860106.00615934>
- Getz, J. (2020). *Media and Politics: National and International Dimensions*. Retrieved from <https://np4sd.org/nominees/clubofrome/>
- Habermas, J. (1996). *Strukturwandel der Öffentlichkeit*, Frankfurt. M.: Suhrkamp.
- Hale, C. (2021). *Media and Democracy in Variable Political Contexts*. Retrieved from http://repository.upenn.edu/think_tanks/12
- Hale, C. (2022). *Misinformation and the Weaponization of Social Media*. Retrieved from <https://clubofrome.org/wp-content/uploads/2-v2>
- Scammell, M. (2019). Political Marketing: Lessons for Political Science. *Political Studies*, 47(4), 718-740
- Wilson, T. (2010). *The Politics of the Internet: Political Claims-making in Cyberspace and its Effect on Modern Political Activism*. New York: W.W. Norton.
- Wilson, T. (2020). *Digital Politics: Mobilization, Engagement, and Participation*. New York: Taylor & Francis.
- Wring, D. (2017). Reconciling marketing with political science. *Journal of Marketing Management*, 13(7), 651-663.

REFERENCES

- Bates, L. (2022). *How to Win an Election: An Ancient Guide for Modern Politicians*. Retrieved from https://www.clubofrome.org/wpENCI_NewNarratives Dec2020_A4-v1- 1

- Denisova, A. Yu. (2018). *Technologies of "black PR" in modern political processes*. (Dissertation for the degree of candidate of political sciences - specialty 23.00.02 "Political institutions and processes"). Lviv.
- Durkheim, É. (2018). *Value and Capital*. Retrieved from <https://np4sd.org/nominees/clubofrome/>
- Getz, J. (2018). *Media and Elections: Mass Communication and Political Behavior in the United States*. Retrieved from <https://www.tandfonline.com/action/showCitFormats?doi=10.1080%2F147860106.00615934>
- Getz, J. (2020). *Media and Politics: National and International Dimensions*. Retrieved from <https://np4sd.org/nominees/clubofrome/>
- Habermas, J. (1996). *Strukturwandel der Öffentlichkeit, Frankfurt a. M.*: Suhrkamp.
- Hale, C. (2021). *Media and Democracy in Variable Political Contexts*. Retrieved from http://repository.upenn.edu/think_tanks/12
- Hale, C. (2022). *Misinformation and the Weaponization of Social Media*. Retrieved from <https://clubofrome.org/wp-content/uploads/2-v2>
- Kochubey, L. (2008). *Electoral technologies*. (Study guide for students of higher educational institutions). K.: Ukrainian Center of Political Management.
- Scammell, M. (2019). Political Marketing: Lessons for Political Science. *Political Studies*, 47(4), 718-740
- Wilson, T. (2010). *The Politics of the Internet: Political Claims-making in Cyberspace and its Effect on Modern Political Activism*. New York: W.W. Norton.
- Wilson, T. (2020). *Digital Politics: Mobilization, Engagement, and Participation*. New York: Taylor & Francis.
- Wring, D. (2017). Reconciling marketing with political science. *Journal of Marketing Management*, 13(7), 651-663.

The Role of Rumors and Gossip in the Formation and Transformation of Personal Brands in the Political Landscape of Iran

UDC: 323(55):316.353

DOI: <https://doi.org/10.15421/172439>**Didyk Oksana**Ph.D. Student¹, Research Assistant², <https://orcid.org/0000-0003-0491-3395>, didykthestrategist@gmail.com¹*H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University (Kharkiv, Ukraine)*²*University of Copenhagen (Copenhagen, Denmark)*

Abstract

This research delves into the intriguing significance of rumors and gossip in shaping and evolution of personal brands within Iran's political milieu. It scrutinises rumors' unique role and regulatory mechanisms in political arenas across diverse historical epochs and geographical settings. Within Iran, a cultural inclination exists towards heeding rumors concerning an individual's reputation, exerting considerable influence on societal perceptions of personal brands, either bolstering or undermining them. The primary objective is to analyze the impact of rumors and gossip on establishing and developing personal brands in Iran's political realm. By elucidating the function of rumors, this inquiry aims to analyze their capacity to mold public sentiment and impact the fortunes of political figures.

This study adopts an integrative research methodology, including literature review, conceptual analysis, content analysis and case study. The literature review provides insights into the historical and cultural import of rumors in political spheres, while content analysis dissects the portrayal of personal brands in media and public discourse. Several cases from the contemporary political realm of Iran provide practical evidence of the role of rumors and gossip in political branding.

The findings underscore the pivotal role of rumors and gossip in shaping and nurturing personal brands within Iran's political domain. Rumors possess the ability to mold public perception, augmenting the stature of political figures or besmirching their reputations. The pronounced resonance of rumors within contemporary Iranian culture, a potent instrument for political manipulation and control, accentuates their potency and the urgency of understanding this phenomenon. These findings are crucial for understanding the dynamics of political branding in Iran and beyond.

This investigation augments existing scholarship on political branding by elucidating the distinctiveness of rumors and gossip within the Iranian context. The enhanced comprehension of the dynamics surrounding rumors deepens our understanding and empowers political figures to navigate the attendant challenges and opportunities more adeptly. Moreover, this research yields profound insights into the intricate social and political dynamics operative within the country.

Keywords: political branding, personal brands, personal brand formation, political rumors, gossip in politics, political brand strategy, Iran

Роль чуток і пліток у формуванні та трансформації особистих брендів у політичному ландшафті Ірану

Дідик Оксана*Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди (Харків, Україна)**Копенгагенський університет (Копенгаген, Данія)*

Анотація

Досліджується значення чуток та пліток у формуванні та перетворенні персональних брендів у політичному середовищі сучасного Ірану. Вивчено роль та регулятивні механізми, що керують чутками в політичних аренах на різних історичних епохах та географічних налаштуваннях. У межах Ірану існує культурна схильність приділяти особливу увагу до чуток, що стосуються репутації окремої особи, що, як результат, суттєво впливає на суспільні уявлення про персональні бренди, та провокує їх піднесення та занепад.

Основна мета даної роботи полягає в дослідженні впливу чуток та пліток на становлення та еволюцію персональних брендів у політичній системі Ірану. Вивчення функції чуток на прикладах окремих кейсів з іранського політичного середовища допомагає зрозуміти їхню здатність формувати громадський настрій та впливати на долі політичних діячів.

У дослідженні використано інтегративну методологію, об'єднуючи огляд літератури, концептуальний аналіз, аналіз контенту (соціальні мережі) та кейс-метод. Огляд літератури надає уявлення про історичне та культурне значення чуток у політичних сферах, тоді як аналіз контенту розбирає зображення персональних брендів у ЗМІ та громадських дискусіях.

У висновках підкреслено важливу роль чуток та пліток у формуванні та розвитку персональних брендів на політичній арені Ірану. Чутки мають здатність моделювати громадську думку, підсилюючи статус політичних діячів або підриваючи їхню репутацію. Виразна резонансність чуток у сучасній культурі Ірану, перетворює їх на потужний інструмент політичного маніпулювання та контролю, підкреслює їхню силу та необхідність глибокого розуміння цього явища.

Розширено існуючу наукову базу щодо політичного брендингу, розкриваючи унікальність чуток та пліток в іранському контексті. Поглиблене розуміння динаміки, що оточує чутки, надає політичним діячам та їх командам можливість краще справлятися з наступними викликами та можливостями. Поглиблено уявлення про складну соціальну та політичну динаміку, притаманну сучасному іранському соціуму.

Ключові слова: політичний брендинг, особисті бренди, становлення особистого бренду, політичні чутки, плітки у політиці, стратегія політичних брендів, Іран

Стаття надійшла / Article arrived: 23.03.2024

Схвалено до друку / Accepted: 25.04.2024

تا نباشد چیزی مردم نگویند چیزها
(Persian proverb meaning:
People usually do not talk about
the things that have not happened)

Introduction.

The opening proverb in this article suggests an interesting perspective on how gossip is perceived in Iranian society. It conveys that people only discuss significant matters when more minor incidents occur. A simple socio-linguistic analysis supports that the general attitude toward rumors and gossip appears positive, as people typically avoid talking about non-existent events or events with a low likelihood of happening. Consequently, if a particular rumor circulates in Iranian society, it is plausible that individuals are inclined to believe there is at least some truth to it. The culture of “saving face” in Iranian society and the role of reputation Manata Hashemi has described in a detailed and colorful way (Hashemi, 2020, p. 40) that sheds more light on the influence of gossip and rumors on how the community perceives a person. Subsequently, a politician in the Iranian socio-cultural landscape may depend more on these unofficial and hard-to-control sources of public opinion as gossip and rumors than political figures in other societies. Historically, rumors and gossip have wielded substantial influence in shaping public opinion, particularly within the sphere of politics; in the nuanced landscape of Iranian politics, where personal branding holds considerable sway in garnering support and consolidating power, rumors and gossip assume heightened significance. This academic introduction seeks to delve into the intricate dynamics surrounding the impact of rumors and gossip on the personal brands of politicians in Iran. It examines their overarching presence in political discourse, political figures' strategic deployment of gossip to mold public perception and cultivate allegiance, and the consequential implications of gossip on the efficacy of political branding within contemporary Iran.

As specific phenomena are mentioned in this research, it is necessary to describe what will be meant in the current by ‘gossip’, ‘rumor’ and a ‘personal brand.’ Cambridge Dictionary defines rumor as ‘an unofficial exciting story or piece of news that might be true or invented and quickly spreads from person to person’ (Rumor, 2024). As for ‘gossip’, the same source provides the following explanation: ‘conversation or reports about other people's private lives that might be unkind, disapproving, or not true’ (Gossip, 2024). As a complex concept in sociology and political science, a personal brand may have different description dimensions. Here, in this article, the main focus is on the personal brand of politicians as a ‘mechanism that projects an authentic character to their target audience, which is distinct from rivals and competitors’ (Pich, Armannsdottir, & Dean, 2020, p. 418).

The potency of rumors and gossip as formidable instruments in political communication is unequivocal.

They can sway public sentiment, influence decision-making processes, and mould the narratives surrounding political figures. Rooted in a blend of factual underpinnings, speculative conjecture, and individual biases, rumors and gossip emerge as potent vehicles for shaping public perception. Within the framework of personal branding, politicians rely heavily on their reputation, image, and public persona to secure support and perpetuate their positions of authority. Consequently, discerning the nuanced interplay between rumors and gossip and forming personal brands within the Iranian political milieu is imperative.

Building on this preliminary assumption, the article will address the following questions:

1. *What is gossip and rumors' general place in politics, and how can they impact politicians' personal brands?*

The question explores the foundational role of gossip and rumors within political landscapes and their consequential impact on politicians' personal branding. Flourishing, particularly in environments characterized by opacity and restricted access to accurate information, rumors and gossip, fills informational lacunae, proffering alternative narratives and interpretive frameworks. By scrutinizing the broader landscape of gossip and rumors within politics, invaluable insights can be gleaned regarding their mechanisms and potential ramifications for personal branding in the political arena.

2. *How do Iranian political figures strategically use gossip to shape public perception and gain support?*

The question is devoted to dissecting the strategic deployment of gossip by political actors in Iran to sculpt public perception and engender support. In Iran's intricately centralized and meticulously regulated political landscape, navigating the intricacies of alliances, rivalries, and power dynamics necessitates adroit maneuvering. Politicians adeptly harness gossip and rumors as tactical instruments to sway public opinion, undermine adversaries, and fortify their positions of influence. By elucidating the stratagems and machinations adopted by Iranian political figures, a more profound comprehension can be attained regarding the instrumental role of gossip in the realm of personal branding within the Iranian political context.

3. *To what extent does gossip contribute to the success or failure of political figures' branding in modern Iran?*

The focus is on the consequential impact of rumors and gossip on the efficacy of political branding within modern Iran. Given the pivotal role of personal branding in political ascendancy within Iran, politicians rely extensively on their public image to garner support and perpetuate their authority. Through meticulous examination of pertinent case studies and rigorous analysis of the ramifications of gossip on political branding, an appraisal can be made regarding how much gossip influences the fortunes of political figures within Iran.

Analysis of previous research and publications.

Within the scope of current research, Karen Adkins' comprehensive analysis (Adkins, 2018) delves into the intricate nuances of the gossip phenomenon, elucidating its multifaceted implications within societal, cultural, and individual frameworks. Adkins explores how gossip serves as a mechanism for societies to introspect on ambiguous phenomena, events, and interpersonal dynamics, thereby influencing the formation and deconstruction of existing social filters. Additionally, Adkins establishes correlations between gossip and structures of power, drawing from detailed case studies in political history. Examining gossip's impact on reputation and its intersections with gender, racial, and minority issues underscores the imperative for further interdisciplinary inquiry into gossip across various dimensions. Moreover, Niko Besnier's analysis (Besnier, 2009, pp. 192-194) scrutinizes the role of gossip within public politics, particularly in shaping the public performance of political actors and everyday political discourse. Besnier elucidates the concept of agency inherent in gossip and its emotional resonance in individuals' engagement with political affairs. By elucidating how gossip engenders pleasure and shame in its dissemination, Besnier highlights its profound influence on societal dynamics within specific political contexts. Carolina Moulin's examination of the place of rumors in international and local politics offers a nuanced perspective on their function within social communication. Moulin defines rumors as a 'mechanism of social communication in which those who have no part can take part' (Moulin, 2010, p. 351). Essentially, rumors serve as a conduit through which individuals, irrespective of their direct involvement, can engage in the discourse surrounding political affairs. Moulin's definition underscores the significant role of rumors, gossip, and unverified information in bridging the gap between politics and individuals. These elements imbue individuals with a sense of participation and influence, fostering the illusion of agency in decision-making processes and interaction with broader political institutions. However, it is essential to recognize that this perceived influence may diverge from the actual reality of individuals' impact on political affairs, which often operate independently of their actions.

Indeed, rumors and gossip have permeated political discourse since antiquity. Cristina Rosillo-Lopez's study illuminates Roman emperors' historical utilization of rumor and gossip strategies, as documented in various historical sources. Cicero's endorsement of incorporating gossip into reports on Senate proceedings underscores its perceived significance in shaping political narratives, as he advocated for comprehensive accounts inclusive of factual information and gossip (Rosillo-Lopez, 2017, p. 79).

In contemporary times, political rumors have garnered increased scholarly attention owing to heightened accessibility to information among potential audiences

and segments of a global society. The proliferation of information poses challenges to individuals in effectively discerning truth from falsehood, as elucidated by Berinsky, who notes that misinformation in media and political discourse substantially threatens democratic processes (Berinsky, 2023, p. 2). Additionally, Adam Belinsky's research delves into the psychological mechanisms underlying individuals' propensity to believe rumors, suggesting that even staunch believers may not genuinely endorse the veracity of the rumors they propagate, instead exhibiting primarily expressive responses (Berinsky, 2023, p. 44).

Contemporary branding strategies, spanning corporate, political, and personal domains, increasingly hinge upon digital platforms, complicating the delineation between verifiable truths and disseminating rumors and gossip. This proliferation of digital channels has posed formidable challenges for traditional media outlets, such as television and newspapers, competing with the prevalence of unverified information propagated by purportedly 'black' radio stations, channels, and social media accounts. Sian Rees underscores the criticality of transparency and integrity in the discourse and actions of brands. However, the pervasive presence of rumors and gossip within the media landscape engenders a precarious environment wherein even reputable news agencies, exemplified by the BBC, confront difficulties in substantiating the authenticity of the information they disseminate (Rees, 2021, p. 134).

Scholarly discourse and practical references underscore the ambivalent impact of gossip and rumors on personal branding. The ubiquitous nature of media coverage allows personal brands to augment their visibility, thereby enhancing their recognition among the general populace. Mateusz Grzesiak posits that audiences often prefer immersing themselves in rumors, gossip, and scandals concerning public figures. From the perspective of brand public relations and the cultivation of popularity, unverified 'sensations' about the private lives of celebrities and public figures wield considerable influence over audience perception (Grzesiak, 2018, p. 40). This perspective suggests the strategic utilization of rumors and gossip in enhancing personal branding, including that of political figures. In the current research, the complex influence of general public opinion on social life and the role of gossip in public relations and propaganda has also been studied widely. Wimberly underlines the mechanisms suggested by many communication strategists for using information, often unconfirmed and even consciously wrong. They start with Walter Lippmann and continue up to his current 'successors' to form a necessary discourse and motivate the 'proper' action in public masses (Wimberly, 2021, pp. 173-175).

Another crucial dimension of the following research is the general analysis of the political culture in modern Iran. Complicated by nature within a general misconception

of a fully religion-cantered political system, in reality, contains a unique political and social ecosystem where an individual is an active particle of it, and the interpersonal relations along with the influence of the individual beliefs and values, as Ali Pirzadeh suggests, is significantly vivid (Pirzadeh, 2019). Alongside a general perception of politics and social norms within Iranian society, a separate focus of the research is on the place of rumors and gossip in the individual value system and the community. Here, the focus is on the research paper of Maryam Ajodani and Mandana Saniee on the impact of gossip on social life (Ajodani, & Saniee, 2019), along with the practical insights into the complex perception of rumors and unapproved information of the formation of general attitude to the media sources, also political, on the example of young people in a big and populated city of Yazd (Ghalebzade, Afshani, & Eslami, 2022).

While studying the main components of the current research question from different perspectives, the overview of the complex Iranian social landscape with multiple rumors and gossip impact, provided by Manata Hashemi in her 'Coming of Age in Iran: Poverty and the Struggle for Dignity' has also been considered, to help with understanding of how exactly the power of gossip and rumors shape an individual's image in society, and how significant their impact is (Hashemi, 2020).

Results.

The personal brand exists apart from the personality of the person who owns it. A personal brand is a category, a complex image of what qualities and characteristics of the natural live person are selected to form a brand. Some personal brands, depending on the extent of openness to the public, have specific characteristics demonstrated bolder, and others that are irrelevant permanently or temporarily are not highlighted in the media, interviews, or official biographies. A personal brand can possess unrealistic characteristics as a mutual product of a personality and its audience, provided the intention is to upgrade or downgrade the brand or bring the personal brand closer to a specific audience.

In the dynamic world of politics, personal branding has become a critical tool for politicians to connect with constituents, influence public opinion, and shape their image. Rumors and gossip cannot be underestimated in this pursuit. While rumors and gossip can wield significant power in building personal brands, they pose considerable risks that can either enhance or tarnish a politician's reputation.

Imam's Face on the Moon. Rumors and gossip hold a unique allure in personal branding for politicians. They have the potential to create intrigue, evoke emotional responses, and capture the public's attention in a crowded media landscape. When strategically harnessed, rumors can help politicians project a particular image, whether of strength, scandal, relatability, or even vulnerability. This carefully curated image can influence how the public perceives a politician, thus shaping their personal brand.

In the socio-political landscape of contemporary Iran, particularly in the aftermath of the Islamic Revolution 1979, a pervasive and iconic rumor has persisted: the purported sighting of Imam Khomeini's face projected onto the Moon. This rumor has entrenched itself deeply within Iranian society, becoming a ubiquitous cultural phenomenon. This rumor's precise origins remain in mystery, with its emergence and dissemination occurring organically and without a discernible starting point.

Examining this narrative through the lens of strategic personal branding presents a complex challenge. While numerous scholarly works have explored the authentic leadership and charisma of Imam Khomeini as the first Supreme Leader of the Islamic Republic, scant attention has been devoted to analyzing the deliberate communication strategies employed by Khomeini and his inner circle to craft his image as a transformative leader and architect of the new regime.

Olmo Gözl, in his research, draws attention to the recollections of individuals interviewed, recounting instances where, shortly after Khomeini's triumphant return from exile in France, anecdotal reports emerged of ordinary citizens claiming to have witnessed his reflection on the Moon (Gözl, 2017, pp. 231-233). Gözl highlights the significance of these anecdotes within the broader context of heightened media coverage and the fervent revolutionary fervour gripping Iranian society at the time. In this atmosphere of adulation and reverence towards Imam Khomeini, the mere suggestion of his celestial manifestation reinforced and magnified the prevailing sentiments of admiration and devotion.

The anecdote of the Moon's purported illumination with Khomeini's visage illustrates the intersection of collective imagination, media influence, and socio-political dynamics in shaping perceptions of leadership and authority. It underscores the potency of myth-making and symbolic gestures in bolstering the legitimacy and cult of personality surrounding figures of power. Also, it provides a good example of rumors' role in shaping a political and personal brand and raising its popularity.

While traditional analyses of Khomeini's leadership often focus on ideological doctrines and revolutionary ideology, his supposed lunar apparition invites a deeper exploration of the multifaceted strategies employed in constructing and projecting his public persona. This episode serves as a poignant reminder of the intricate interplay between perception, symbolism, and political communication in shaping the leadership narrative in contemporary Iran.

Imam Is Still Alive. The perpetuation of rumors surrounding the continued existence of Ruhollah Khomeini's post-mortem bolsters the enduring popularity of his personal brand within Iranian society. Despite Khomeini's passing in 1989 at the age of 89, whispers persisted among Iranians, particularly during the formative years of those born a decade later, regarding alleged sightings of Khomeini during prayers in various

mosques across Iran. These rumors gained particular traction as they appeared in the aftermath of the Iran-Iraq War, a period characterized by the regime's need for additional ideological mobilization to maintain power and popularity, particularly among its initial followers and broader society.

Central to understanding the resonance of such rumors is examining the concept of *Imam Zaman* within Shia Islam, which holds significant theological and eschatological importance. Imam Zaman, also known as Imam Mahdi, is believed to be the 12th and final Imam, currently alive and active, but his identity is concealed. He will reappear to establish justice and peace (Mohseni, & Sagha, 2022, p. 5). While contemporary clerics and ideologists of the Islamic Revolution have not officially claimed the embodiment of Imam Zaman within figures such as Khomeini or Ali Khamenei, rumors have circulated.

The conceptual overlap between the immortal stature of Khomeini and the belief in the potential reanimation of Imam Zaman has contributed to the enduring influence of these rumors long after Khomeini's death. This prompts speculation regarding the strategic utilization of the immortality myth to perpetuate the value of Khomeini's personal brand and capitalize on his enduring popularity among Iranians, particularly in the initial decades following the Islamic Revolution. Such strategic manipulation of myth and symbolism may have served to bolster the regime's legitimacy and maintain its hold on power in the face of evolving socio-political challenges.

Imam, the Son of a Foreign Intelligence Agent. The examples above illustrate strategic political rumors that shape a positive image of a political figure, such as Imam Khomeini. However, during the years following the Islamic Revolution, particularly amid rising dissatisfaction with the current political regime, negative rumors about Khomeini, the creator of Iran's current government, have also emerged. This shift in attitude towards Khomeini's personal brand has prompted various individuals or groups to potentially benefit from spreading rumors about him being the son of a spy. These entities include political adversaries, foreign actors, dissidents, and competing ideologies. Such rumors undermine Khomeini's reputation, erode public trust in his leadership, and destabilize the government by sowing discord and confusion. It is crucial to critically evaluate the sources and motivations behind such claims before accepting them as factual. Despite the lack of credible evidence supporting these allegations, the persistence of such rumors underscores the complexity of political narratives and the potential for misinformation to shape public perception. Social media accounts, particularly those on X (previously, Twitter), and a long list of accounts on Reddit and Quora are the main places of generation and spreading these kinds of rumors. Notably, this anecdote fits better in the concept of gossip as it has a particular intention to harm the personal brand of the First

Supreme Leader of Iran. At the same time, compared to the previous rumors aiming to divinize Khomeini, this particular gossip fits into the trend of disappointment of the Iranian society in the regime of the Islamic Republic and tends to reshape his image.

Khomeini as Foreign Intelligence Agent. The phenomenon described in the passage can be analyzed through the lens of several sociological concepts. One pertinent term is *historical revisionism*, which is the reinterpretation of historical events to fit a particular narrative or agenda (Krasner, 2019). In this case, the frustration and disenchantment felt by segments of Iranian society lead them to revise their understanding of the Islamic Revolution of 1978-1979. Rather than acknowledging the complexities and internal factors that contributed to the revolution, they *externalize* the entire concept, attributing its origins to other countries, notably the United Kingdom and France. This process can also be understood as *scapegoating*, where the blame for the perceived failure or disillusionment with the revolution is shifted onto external actors or influences. By portraying the revolution as 'imported' from foreign powers, these individuals and groups absolve themselves and their society of responsibility for the outcomes of the Islamic Revolution. Additionally, by scapegoating the regime formation, they create distance from the current political situation, framing it as a mistake imposed from outside rather than an organic development or choice made by Iranian society.

Furthermore, the propagation of such narratives through social media and microblogs illustrates the concept of collective memory, whereby societal perceptions of historical events are shaped and reinforced through shared narratives and discourses. Despite the lack of historical evidence supporting these claims, the widespread dissemination and reception of anecdotes, such as the one about French Intelligence Services training Ruhollah Khomeini during his stay in Nofel Loshato, contribute to their acceptance as part of the collective memory surrounding the Revolution. These anecdotes garner significant attention and reactions on social media platforms, further reinforcing their influence on public discourse.

Ayatollah Khamenei is Either Dead or Terminally Ill. Over the past two decades, rumors surrounding the health status of Ayatollah Ali Khamenei, the Iranian Supreme Leader, have proliferated, particularly gaining traction following the conclusion of the Iranian Green Movement in 2010. This movement sought to challenge the existing regime, spurred by suspicions regarding the outcomes of presidential elections and the re-election of Mahmoud Ahmadinejad. Factors contributing to the spreading of such rumors include Ayatollah Khamenei's advancing age, numerous reports in both state and opposition media detailing his health challenges, and speculation regarding the succession of leadership following his eventual passing. The resultant landscape has become a ground for

conjecture regarding Ayatollah Khamenei's actual health condition. Social media platforms have become conduits for disseminating purported 'breaking news' regarding his demise, accompanied by conjecture on potential post-Khamenei scenarios. These speculations range from headlines speculating on the Islamic Revolution Guardian Corps assuming power to the prospect of the Assembly of Experts (AOE), the official body empowered to designate a new Supreme Leader, selecting a successor from a predetermined list of candidates.

It is worth considering that beyond expressions of dissent against the regime, such rumors may also stem from Iranians attempting to anticipate potential shifts in power dynamics following Ayatollah Khamenei's passing. However, this study's specific interest lies in analysing the responses of social media users to such posts. These responses gauge the Supreme Leader's popularity or lack thereof among the populace. Moreover, examining footage from street protests during the aforementioned Green Movement reveals a notable shift in perceptions of Ayatollah Khamenei's brand. Protestors, in their chants and slogans, often invoked Khamenei while demanding protection of their rights, thereby distinguishing between the roles of the President and the Supreme Leader and characterizing them as representing opposing moral values. However, under the current climate of speculation regarding Ayatollah Khamenei's health, social media users increasingly depict him as either deceased or incapacitated due to terminal cancer, contributing to a broader perception of him as emblematic of a despotic regime, indistinguishable from other members of the Iranian government.

Ahmadinejad's Ethnicity Shifts. Rumors regarding Mahmoud Ahmadinejad's ethnicity, mainly speculation that he has Jewish ancestry, have circulated sporadically over the years. These rumors often arise from various factors, including Ahmadinejad's controversial statements, geopolitical tensions, and historical context. One notable instance occurred during Ahmadinejad's presidency when some Western media outlets and commentators suggested that he had Jewish roots, based on his last name's (Sabourjian) resemblance to Jewish surnames and his family's background in the Aradan region of Iran, where there had been a significant Jewish population historically. However, these claims lack substantive evidence and are often dismissed as unfounded or politically motivated attempts to discredit Ahmadinejad and his administration. In 2009, following the dissemination of rumors regarding Mahmoud Ahmadinejad's purported Jewish heritage across various Israeli news platforms, The Guardian published a comprehensive analysis countering such assertions (Javedanfar, 2009). It is essential to approach such rumors with skepticism and critical analysis, considering their potential to perpetuate stereotypes, misinformation, and political agendas. Without concrete evidence, claims about Ahmadinejad's ethnicity remain speculative and

should be treated with caution. These rumors, his already controversial statements, and geopolitical tensions may have fueled mistrust and polarization, especially after the occurrence of the articles claiming he had no Jewish roots. Overall, they added complexity to his public image and the challenges during his presidency, highlighting the role of media narratives and political agendas in shaping perceptions of global political figures.

Benjamin Netanyahu Has Iranian Roots. A very similar case to the one of Ahmadinejad deals with his strict opponent in the region, Benjamin Netanyahu. Claims suggesting that Benjamin Netanyahu, the Prime Minister of Israel, shares an Iranian heritage akin to Moshe Katsav, one of the presidents of Israel, lack credible evidence and factual substantiation. While it is true that Moshe Katsav was born in Iran, Netanyahu's lineage is well-documented, predominantly tracing back to Eastern Europe, particularly Lithuania. These assertions about Netanyahu's ancestry appear to be unfounded and speculative. However, it is noteworthy to mention that such rumors have occasionally circulated, potentially impacting perceptions of Netanyahu's brand among Iranians.

Interestingly, disseminating rumors suggesting a connection between Netanyahu and Iran may have inadvertently led to some positive perceptions of Netanyahu among Iranians. This phenomenon can be attributed to several factors, including the potential for shared cultural heritage or the perception of Netanyahu as a bridge-builder between Iran and Israel due to his supposed Iranian roots. In a region marked by longstanding geopolitical tensions, the idea of an Israeli leader having Iranian ancestry could challenge stereotypes and foster a sense of commonality or understanding between the two nations.

Nevertheless, it is crucial to approach such claims cautiously, recognizing the complexity of identity politics and the potential for misinformation or manipulation. Without concrete evidence to support these assertions, they should be regarded as speculative and subject to critical scrutiny. Additionally, the impact of such rumors on Netanyahu's personal brand and diplomatic relations remains uncertain, highlighting the importance of accurate information and fact-checking in shaping public perceptions and international discourse.

Barak Obama is an Iranian. Rumors alleging that Barack Obama, the 44th President of the United States, has Iranian heritage under the name "Barak Abmal" lack credible evidence and are largely dismissed as unfounded speculation. Obama's family background is well-documented, with his father, Barack Obama Sr., of Kenyan descent and his mother, Ann Dunham, of predominantly English and German ancestry. No substantive information or historical record supports the claim that Obama has Iranian roots or that he ever used the name 'Barak Abmal.' These rumors may have emerged due to Obama's engagement with Iran during

his presidency, particularly regarding diplomatic efforts such as the Iran nuclear deal. However, attributing Iranian heritage to Obama based solely on his political actions or policies is a baseless assumption and does not align with factual evidence. On the other hand, the suggestion can be made that the family connections of John Kerry, the U.S. Secretary of State under Obama, hypothetically influenced these rumors. Regarding John Kerry's connections to Iran, it is crucial to separate fact from speculation. While John Kerry played a pivotal role in negotiating the Iran nuclear deal, there is no evidence to suggest that his actions were motivated by personal connections to Iran (his son-in-law was Iranian). Kerry's diplomatic efforts were driven by U.S. foreign policy objectives and the Obama administration's strategy for addressing the Iranian nuclear issue.

Despite the circulation of these rumors and speculation, their impact on U.S.-Iran relations and perceptions of Obama among Iranians was likely minimal. Like people worldwide, Iranians generally form their opinions of foreign leaders based on their policies, actions, and diplomatic relations rather than unsubstantiated rumors about their background. The broader context of U.S.-Iran relations during Obama's presidency, including the Iran nuclear deal and other geopolitical dynamics, likely played a more significant role in shaping perceptions of Obama among Iranians. Therefore, while rumors about Obama's supposed Iranian heritage and speculation about Kerry's connections to Iran may have circulated in certain circles, their influence on diplomatic interactions between the two countries and perceptions of these individuals among Iranians was likely marginal compared to broader geopolitical factors.

Hassan Rouhani and Iran's Territories. Rumors alleging that President Hassan Rouhani of Iran engaged in the sale of Iranian islands to China or ceded portions of the Caspian Sea coast to Russia could impact his personal brand. Although lacking credible evidence, these rumors could have undermined public trust in Rouhani's leadership and tarnished his reputation domestically and internationally. On the other hand, the decrease in his popularity during the second term of his presidency and the reimagining of his personal brand by the Iranian populace can be observed through the rumors mentioned earlier.

For Rouhani, who has sought to position himself as a moderate reformist and advocate for diplomatic engagement with the international community, spreading rumors about territorial concessions could have been damaging. The gossip portrays him as weak or willing to compromise Iran's sovereignty for political or economic gain. In a political landscape where national pride and

sovereignty were highly valued, such allegations could erode Rouhani's support base and credibility among segments of the Iranian population skeptical of foreign relations initiatives.

Moreover, during his second term, Rouhani faced increased scrutiny and pressure from conservative factions within Iran, which opposed his efforts to pursue diplomatic overtures with Western countries. Rumors about territorial concessions could have fueled existing criticisms of Rouhani's policies and provided ammunition to his opponents, further complicating his ability to implement his agenda.

Conclusions.

In conclusion, this study sheds light on the intricate interplay between gossip, rumors, and the formation of personal brands within Iran's political landscape. Exploring the research questions revealed several key findings.

Firstly, gossip and rumors occupy an essential place in Iranian politics, serving as pervasive tools that can significantly impact politicians' personal brands. Flourishing within environments characterized by informational opacity, these phenomena fill gaps in knowledge, offering alternative narratives and interpretive frameworks that shape public perception.

Secondly, Iranian political figures, their opponents, and often separate communities within the political milieu strategically leverage gossip to manipulate public opinion and bolster their support base. Within Iran's meticulously regulated political environment, politicians adeptly maneuver through alliances and rivalries, utilizing gossip as a tactical instrument to undermine adversaries and solidify their positions of influence. The articles analyze several cases to show the detailed dynamics of this phenomenon.

Lastly, the study highlights the substantial contribution of gossip to the success or failure of political branding in modern Iran. With personal branding playing a pivotal role in political ascendancy, the influence of gossip on public perception directly impacts the fortunes of political figures. Through in-depth analysis, this research provides valuable insights into the mechanisms through which gossip shapes the trajectories of political careers within Iran's dynamic political landscape.

In essence, this study underscores the critical importance of understanding the role of gossip and rumors in shaping personal brands within the context of Iranian politics. By illuminating these dynamics, policymakers and political actors can better navigate the complexities of political communication and public perception, ultimately enhancing their effectiveness in the political arena.

REFERENCES

- Adkins, K. (2018). *Gossip, Epistemology, and Power: Knowledge Underground*. Cham: Springer International Publishing.
- Ajodani, M., & Saniee, M. (2019). *The Role of Rumors in Social Disruption* (In Persian). University of Mohaghegh Ardabili Repository, 1-11. Retrieved from <https://repository.uma.ac.ir/id/eprint/10900/1/F-00287-AC.pdf>

- Berinsky, A. J. (2023). *Political Rumors: Why We Accept Misinformation and How to Fight It*. Princeton; Oxford: Princeton University Press.
- Besnier, N. (2009). *Gossip and the everyday production of politics*. Honolulu: University of Hawaii Press.
- Ghalebzade, H., Afshani, S. A., & Eslami, H. (2022). A grounded theoretical account of spreading and accepting rumors among the youth in Yazd. *Journal of Iranian Cultural Research*, 15(2), 127-156.
- Gölz, O. (2017). Khomeini's Face is in the Moon. Limitations of Sacredness and the Origins of Sovereignty. *Sakralität und Heldenheit*, (pp. 229-244). Würzburg: Ergon Verlag. <https://doi.org/10.5771/9783956503085-229>.
- Gossip. (2024). *Cambridge Dictionary*. Retrieved from <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/gossip>
- Grzesiak, M. (2018). *Personal Brand Creation in the Digital Age*. Springer International Publishing. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-69697-3>
- Hashemi, M. (2020). *Coming of Age in Iran: Poverty and the Struggle for Dignity*. New York: New York University Press.
- Javedanfar, M. (2009, October 5). Ahmadinejad has no Jewish roots. *The Guardian*. Retrieved from <https://www.theguardian.com/commentisfree/2009/oct/05/mahmoud-ahmadinejad-jewish-family>
- Krasner, B. (2019). *Historical Revisionism*. New York: Greenhaven Publishing LLC.
- Mohseni, P., & Sagha, M. (2022, June). The Hidden Imam and the End of Time: A Primer on the Mahdi, Islamic Theology, and Global Politics. *Project on Shi'ism and Global Affairs*. Retrieved from <https://shiism.hds.harvard.edu/publications/hidden-imam-and-end-time-primer-mahdi-islamic-theology-and-global>
- Moulin, C. (2010). *Border Languages: Rumors and (Dis)Placements of (Inter)National Politics*. *Alternatives: Global, Local, Political*, 35(4), 347-371. <https://doi.org/10.1177/030437541003500402>
- Pich, C., Armannsdottir, G., & Dean, D. (2020). Exploring the Process of Creating and Managing Personal Political Brand Identities in Nonparty Environments: The Case of the Bailiwick of Guernsey. *Journal of Political Marketing*, 19(4), 414-434. <https://doi.org/10.1080/15377857.2020.1825271>
- Pirzadeh, A. (2019). *Modern Iran in Perspective*. Cham: Springer International Publishing. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-25708-8>
- Rees, S. (2021). *Public Relations Branding and Authenticity*. Abingdon, Oxon; New York: Taylor & Francis Group.
- Rosillo-Lopez, C. (2017). Rumors, Gossip and Conversations in Roman Political Life. In *Public Opinion and Politics in the Late Roman Republic* (pp. 75-97). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781316535158.004>
- Rumour. (2024). *Cambridge Dictionary*. Retrieved from <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/rumour>
- Wimberly, C. (2021). *How Propaganda Became Public Relations*. Oxford: Taylor & Francis Group.

Political Stability of Ukraine under Martial Law: the Heuristic Potential of Using the Institutional Approach

UDC: 323.22+32.019.51

DOI: <https://doi.org/10.15421/172440>**Udzhmadzhuridze Heorhii**Ph.D., <https://orcid.org/0000-0002-1401-8522>, g.udzhmadzhuridze@gmail.com*Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine)*

Abstract

The relevance of the study is related to the need for self-preservation of Ukraine as an independent state. The existence of problems in the stable functioning of the Ukrainian political system, manifested in the periodic radical change of groups that control political power, are established.

The purpose of the article is to identify theoretical and methodological guidelines for analysing risks to political stability and developing recommendations for increasing political stability in Ukraine in war conditions.

The results. Established that as a theoretical-methodological basis for the analysis and development of practical recommendations for increasing political stability in Ukraine, the use of an institutional approach is heuristically justified and promising. The essence of the institutional approach is revealed in S. Huntington's explication.

Conclusions. Clarified that determining the political stability of the state is possible by comparing the level of political institutionalization with the level of political activity of the population: if the level of political activity is exceeded, the political system is unstable. A method of measuring indicators of the level of political institutionalization and the level of political activity through the construction of indices is proposed. A list of empirical indicators for constructing indices is provided. Revealed that Ukraine is a transitional praetorian society with a high risk of political instability. Established that the political activity of the population exceeds the capabilities and competencies of political institutions. Observed that the political activity of the population today is aimed at criticizing the authorities due to the insufficient efficiency of the mobilization of society's resources. A strategy for increasing political institutionalization during martial law through the introduction of reforms – controlled and targeted changes to increase the effectiveness of existing political institutions and create new ones – is proposed.

Keywords: martial law, modernization, political activism, political development, political institutionalization, political stability, socio-political frustration, strategies for political change

Політична стабільність України в умовах воєнного стану: евристичний потенціал застосування інституційного підходу

Уджмаджурідзе Георгій*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна)*

Анотація

Актуальність дослідження пов'язана з необхідністю самозбереження України як незалежної держави. Встановлено існування проблем у стабільному функціонуванні української політичної системи, що проявляються в періодичній радикальній зміні груп, що контролюють політичну владу.

Метою статті є виявлення теоретико-методологічних орієнтирів для аналізу ризиків для політичної стабільності та розробок рекомендацій щодо підвищення політичної стабільності в Україні в умовах війни.

Результати. Встановлено, що в якості теоретико-методологічної основи до аналізу та розробки практичних рекомендацій щодо підвищенню політичної стабільності в Україні евристично-виправданим та перспективним є застосування інституційного підходу. Розкрито суть інституційного підходу в експлікації С. Гантінгтона.

Висновки. З'ясовано, що визначення політичної стабільності держави можливе через співставлення рівня політичної інституціалізації до рівня політичної активності населення: у разі перевищення рівня політичної активності – політична система є нестабільною. Запропоновано метод заміру показників рівня політичної інституціалізації та рівня політичної активності через побудову індексів. Наведено перелік емпіричних індикаторів для побудови індексів. Виявлено, що Україна є перехідним преторіанським суспільством із високим ризиком політичної нестабільності. Встановлено, що політична активність населення перевищує можливості та компетенції політичних інституцій. Прослідковано, що політична активність населення сьогодні спрямована на критику влади через недостатню ефективність мобілізації ресурсів суспільства. Запропоновано стратегію підвищення політичної інституціалізації під час воєнного стану через впровадження реформ – контрольованих та спрямованих змін щодо підвищення ефективності наявних політичних інститутів та створення нових.

Ключові слова: воєнний стан, модернізація, політична активність, політична інституціалізація, політична стабільність, політичний розвиток, соціально-політична фрустрація, стратегії політичних змін

Стаття надійшла / Article arrived: 30.03.2024

Схвалено до друку / Accepted: 25.04.2024

Вступ.

Сьогодні перед українським суспільством стоїть питання виживання України як незалежної держави – політичної системи, що виконує колективну волю української нації. Питання самозбереження є найважливішим питанням будь-якого організму, як живого, так і соціального; воно мобілізує всі ресурси й потенції організму, усі вольові якості. У такій ситуації неминуче постають питання (підвищення) ефективності політичної системи – питання до (представників) політичної влади.

Політична влада здійснює управління суспільством через контроль над політичною системою: вона формує цілі й курс суспільства, визначає та нав'язує комплекси прийнятних дій (практик) і цінностей, здійснює контроль та регулювання над іншими структурами суспільства. Носіями політичної влади є «політики», представники «політичної еліти» – групи осіб, що захоплюють і утримують політичну владу різними шляхами. Реакції політичної влади на постійні запити громадян можуть бути різними, проте їх можна звизити до стратегій: «відкритості» (рішення, курс, відповідь) або «закритості» (ігнорування, блокування, санкція).

Невідповідності реакцій політичної влади на запити громадян слугують причинами політичної нестабільності держави. Політична нестабільність позначає події, що становлять загрозу для панівної політичної еліти у втраті політичної влади. Такі події настають через наявність внутрішньо-системних проблем у державі – не-репрезентативності, не-ефективності, не-підтримки, не-відкритості політичної влади.

Таким чином, викристалізовується проблема перспективи політичної стабільності України, яка особливо важлива в умовах війни за національне самозбереження. В Україні пройшли дві Революції з періодичністю менше 10 років (Reznik, 2016; Shveda & Park, 2016), а також відбулася радикальна зміна політичної еліти внаслідок виборів 2019 року (Anieri, 2022) – отож, наявні свідчення існування проблем стабільного функціонування української політичної системи, що проявляються в періодичній радикальній зміні груп, що контролюють політичну владу. В умовах війни перспективи подібної політичної нестабільності є неприйнятним ризиком, а отже, потребують виявлення причин та розробки рекомендацій для його мінімізації.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій.

Проблемами політичної стабільності займалися М. Балан (2019), А. Демартино (2020), А. Лясота (2019), А. Панарін (2018), Ю. Павлютін (2020). Проблемами суспільно-політичного ризику займалися В. Кривошеїн (2019), І. Петренко (Петренко, Філіпчук, & Постригань, 2021), І. Похило (2017), Н. Прямухіна (2021), Г. Щедрова (2016). Проблемами політичної активності займалися

П. Артёмов (2016), О. Афоніна (2023), І. Крупник (2023), Ю. Шайгородський (2023). В українському науковому дискурсі наявний великий пласт розробок щодо причин та наслідків політичності (не) стабільності, проте бракує наробок, що фокусуються на інституційних механізмах підвищення політичної стабільності та аналізі контексту воєнного часу.

Метою статті є виявлення теоретико-методологічних орієнтирів для аналізу ризиків для політичної стабільності та розробок рекомендацій щодо підвищення політичної стабільності в Україні в умовах війни.

Результати.

У якості теоретико-методологічної основи до аналізу та розробки практичних рекомендацій щодо підвищенню політичної стабільності в Україні евристично-виправданим та перспективним є застосування інституційного підходу.

Сьогодні питання ризику для політичної стабільності держави є питаннями суто «внутрішніми» – вони пов'язані із забезпеченням ефективної мобілізації і керуванням усіх ресурсів держави для перемоги у війні за національне самозбереження України. Це питання ефективності, компетентності, гнучкості, адаптивності політичної влади в умовах повномасштабної війни – а отже, ризики для політичної стабільності підвищуються за умов браку таких якостей. Тож, політично стабільна держава в умовах війни забезпечує кількісне та якісне зростання армії, зростання контролю над своєю територією, ефективну фіскалізацію, високий бойовий дух військових.

Причини підвищення ризику політичної нестабільності пов'язані із блокуванням і ігноруванням соціально-необхідної політичної участі громадян: з одного боку, правовий режим воєнного стану забороняє проведення масових заходів (зборів, мітингів, походів, демонстрацій, страйків, зібрань, акцій), виборів та референдумів (Про правовий режим воєнного стану, 2023); з іншого боку – масові заходи все одно відбуваються (Лозовенко, 2023; Шукова, 2023; Баранівська, & Железняк, 2024), проте реакції влади на них відсутні. Окрім цього, не заборонені інші форми політичної участі: звернення (до) депутатів та органів влади, петиції, особисті зустрічі з представниками влади – проте і вони часто ігноруються владою (Кузьменко, 2023; Калюжна, & Столбова, 2023; Ніколов, 2023).

Ігнорування запитів населення, разом із блокуванням каналів вираження політичної участі, може призвести до: нової хвилі масової еміграції, соціально-політичної фрустрації та «політизації» населення, радикалізації та маргіналізації окремих соціальних груп. Подібні ризики неприпустимі для України, а отже, має бути вироблений новий політичний курс щодо включення населення у політичне життя країни під час війни. Допомогти

у вирішенні цих завдань здатна концепція інституційного розвитку С. Гантінгтона.

С. Гантінгтон класик американської політичної науки XX століття, фокус його наукових інтересів, здебільшого, зосереджувався на вивченні особливостей зміни політичних режимів. Окрім цього, великий наробок був зроблений у сфері вивчення особливостей становлення та функціонування політичних інститутів, впливу модернізації на політичну сферу життя суспільства, аналізу політичної (не)стабільності різних держав. Основою методології С. Гантінгтона є інституційний підхід – суспільство складається зі множини соціальних інститутів, а найважливішим інститутом є політичний. Суспільства перебувають на різному щаблі розвитку, а ключовим критерієм поділу є ступінь модернізованості суспільства.

Окрім цього, С. Гантінгтон широко використовував історичний і порівняльний методи, був ціннісно-неупередженим у своїх судженнях та оцінках щодо ефективності авторитарних режимів. Безумовно, багато положень його концепції втратили актуальність, а його аналіз емпіричного матеріалу не є дуже переконливим (особливо для високо-модернізованих суспільств), проте – він чудово описує стан політичного порядку в перехідних суспільствах; у таких, що ще не визначилися зі своїм політичним режимом, що ще не є високо-модернізованими, де розвиток політичних інститутів ще активно може відбуватися.

Можна констатувати, що довоєнне українське суспільство так і залишилося «перехідним» у інституційному та ціннісному вимірах, а в результаті воєнних дій наша економіка відкинута на кінець XX століття (Звіт про прямі збитки, 2023). Тому, наробок С. Гантінгтона, що фокусувався на аналізі перехідних, пост-революційних, пост-воєнних суспільств, є дуже актуальним для нас – бо, дасть змогу розробити рекомендації щодо підвищення політичної стабільності.

Основа формування політичного порядку суспільств, за С. Гантінгтоном, полягає в співвідношенні двох факторів: рівня розвитку політичних інститутів та рівня політичної активності соціальних груп. Політична інституціоналізація відображає рівень розвитку суспільства, його стійкість та усталеність, низьку конфліктогенність та модернованість; окреслює розмір влади, якою володіють пануючі соціальні групи. Влада в розвинутому суспільстві завжди репрезентативна, а політичні інститути мають високі показники адаптивності, складності, автономії, згуртованості. Тож, у розвинутій політичній системі владу утримують професійні політики – бюрократи та партійні функціонери, які мають значний досвід роботи в державних інституціях та представляють різні соціальні групи суспільства. У разі слабкої політичної

інституціоналізації політична сфера суспільства не є автономним середовищем; великі соціальні групи (військові, студенти, священники, підприємці) є «політизованими» – у політиці їхні прагнення спрямовані не на покращення свого становища, а на питання захвату та (пере)розподілу політичної влади: «У політичній системі з високим рівнем інституціоналізації участь груп у політиці варіюється у відповідності до циклу виборів і скликань виборних інститутів, а також у зв'язку із появою проблем і їх зникненням із порядку денного» (Huntington, 2006). Особливо небезпечною для політичної стабільності є політизація військових, правоохоронців.

Політична активність населення відображає рівень сучасності суспільства. У сучасному суспільстві різноманітні соціальні групи бажають бути включеними в політичне життя, мати право «голосу» у формуванні політичної влади й політичного курсу, щоб їхні цінності та історія визнавалися іншими членами суспільства, щоб їхні проблеми та потреби були почуті та задоволені.

Сам індивід у сучасному суспільстві стає активною дієвою особою – актором, суб'єктом, учасником політичного життя; активізуються орієнтації суб'єктивної політичної ефективності та обов'язковості політичної участі. Політична активність населення, таким чином, постійно присутня в політичних системах; розвинуті політичні системи через мережу політичних інститутів здатні задовольняти постійні запити населення. Слабка політична інституціоналізація при високій політичній активності населення загрожує політичній стабільності держави: «Відсутність можливостей для мобільності й низький рівень політичної інституціоналізації в більшості країн, що модернізуються, призводять до кореляції між соціальними фрустраціями й політичною нестабільністю» (Huntington, 2006).

У таких політичних системах політична активність населення ігнорується або блокується: при першій стратегії – зростає рівень соціальної фрустрації населення, активізуються протестні рухи та настрої; при другій стратегії – додається і активізація неконвенціональної політичної поведінки (заколотів, революцій, повстань тощо). «Соціальні фрустрації спонукають пред'являти більш потужні вимоги до влади та до розширення своєї участі в політиці, що, у свою чергу, посилює вимогливість до влади. Водночас відсталість країни у сфері політичної інституціоналізації робить складним, якщо не неможливим, щоб вимоги до влади виражалися в законних формах і могли стримуватися та вбудовуватись у політичну систему» (Huntington, 2006).

Зростання політичної активності соціальних груп і індивідів нероздільно пов'язано з модернізацією суспільного буття: «Найбільш фундаментальним

аспектом політичної модернізації, відтак, є повсюдна участь соціальних груп у політиці» (Huntington, 2006).

Модернізація суспільства проявляється в декількох аспектах: це урбанізація, переселення основної частини населення із села до міста; індустріалізація, створення ефективних виробничих комплексів, що виробляють складні вироби з доданою вартістю; зміна структури зайнятості на професійний, спеціалізований труд; виникнення нових класів – міського прошарку інтелігенції, студентства; значне розповсюдження і зростання рівня освіти, грамотності населення; значне підвищення рівня ВВП на душу населення, заможності суспільства та людей; продовження людського життя, доступ населення до медицини та їжі. Сучасна людина стає «господарем» свого життя – вірить у свою можливість змінити світ та робить фактичні дії для цього; ставить нові вимоги перед політичною владою і вимагає відповіді на них: «Модернізація торкається не лише економічних умов, але і психічних аспектів особистості» (Huntington, 2006). Тож, чим більш модернізованим є суспільство тим більший рівень політичної активності населення і тим вищі вимоги до політичних інститутів.

Співвідношення рівнів політичної інституціоналізації та політичної активності населення визначає політичну стабільність суспільства: якщо рівень політичної активності перевищує рівень політичної інституціоналізації – суспільство класифікується як преторіанське; якщо навпаки – громадянське. Преторіанські суспільства мають надто слабку політичну систему й не здатні відповідати на запити своїх громадян, тому влада там змінюється або диктатурою одного, або диктатурою народу. Громадянські суспільства, навпаки, відрізняються політичною стабільністю; головною ознакою розвинутої інституціоналізації є включення різних соціальних груп (і їхніх представників) у політичне життя. У перших суспільствах влада є необмеженою, в других – діє система стримування влади. «В усіх суспільствах спеціалізовані громадські групи беруть участь у політиці. Що надає їм більш «політизований» вигляд у преторіанському суспільстві, так це відсутність ефективних політичних інститутів, здатних опосередковувати, оформляти і зробити більш помірною групову політичну дію» (Huntington, 2006).

Подолати преторіанство можна через розвиток політичних інституцій, проте різкий стрибок у політичному розвитку можливий лише в традиційних суспільствах. Так, С. Гантінгтон виокремлює декілька історично-обґрунтованих практик стрімкого підвищення політичної інституціоналізації суспільств. Для традиційних суспільств характерні (постійні) військові перевороти (путчі); захопивши владу військові обирають із чотирьох стратегій щодо утримання влади та реакції на політичну активність

населення: повернути владу цивільним та обмежити політичну активність, повернути владу цивільним та зняти обмеження політичної активності, утримувати владу та обмежити політичну активність, утримувати владу та зняти обмеження політичної активності – найбільш бажаною для політичного розвитку є друга стратегія, проте спрогнозувати розвиток подій у таких суспільствах вкрай важко.

Для суспільств, що модернізуються (перехідних) характерні революції – швидка, фундаментальна зміна цінностей і порядків суспільства, примусове оновлення всіх його інституцій, усунення від влади старих представників: «Політична сутність революції полягає у швидкому поширенні політичної свідомості та швидкій мобілізації нових груп у політику – настільки швидкому, що існуючі політичні інститути не можуть їх асимілювати» (Huntington, 2006). Однак, революція не гарантує збереження нового суспільно-політичного ладу – після революцій часто відбуваються «відкати» до старих практик, цінностей, еліт. Для високо-модернізованих (сучасних) суспільств єдиним способом підвищення політичної інституціоналізації є реформи. Реформи – це контрольовані і спрямовані зміни, що підвищують політичну інституціоналізацію, надають змогу включитися в політичне життя новим соціальним групам, створюють систему стримувань для влади.

Висновки.

Підводячи підсумки наших розвідок ми можемо виокремити головні елементи для теоретико-методологічного аналізу феномену політичної стабільності політичної системи. Ключовим є співставлення рівня політичної інституціоналізації до рівня політичної активності населення: у разі перевищення рівня політичної активності – політична система є нестабільною. Для емпіричного заміру цих показників можна скористатися методом побудови індексу.

Емпіричними індикаторами для індексу «Політична інституціоналізація» можуть слугувати: рівень довіри до політичних інститутів, оцінка ефективності політичних інститутів та системи, відчуття контролю над владою та суб'єктивної політичної ефективності, афілійованість із системною політичною партією. Емпіричними індикаторами для індексу «Політична активність» можуть слугувати: рівень інтересу до політики, практики політичної участі, ставлення до обов'язковості політичної участі, готовність до політичної участі, участь у суспільних рухах. Рівень модернізованості суспільства дозволяє визначити можливі стратегії щодо підвищення політичної інституціоналізації. До індексу «Модернізованість суспільства» можуть бути включені емпіричні індикатори: рівня доходу, відчуття безпеки, відчуття задоволення потреб, оцінка рівня самопочуття, рівня освіти, професійної приналежності, розміру населеного пункту.

Накладаючи концептуальну модель політичної стабільності С. Гантінгтона на реалії сьогодишнього українського суспільства, ми можемо зробити наступні висновки: українське суспільство не є високо-модернізованим, особливо враховуючи економічні наслідки війни, – воно є перехідним; Україна є преторіанським суспільством із високим ризиком політичної нестабільності, що підтверджують факти двох революцій та «електоральної революції» 2019 року – політичні інституції є слабкими, владу захоплюють не професіонали, а «народні» лідери суспільних рухів; політична активність населення перевищує можливості та компетенції політичних інституцій; політична активність населення сьогодні спрямована на критику влади через недостатню ефективність мобілізації ресурсів суспільства; політична участь ігнорується та блокується владою,

тому підвищується рівень соціально-політичної фрустрації населення, що збільшує ризик політичної нестабільності; єдиною можливою стратегією підвищення політичної інституціалізації під час воєнного стану є реформи – контрольовані та спрямовані зміни щодо підвищення ефективності наявних політичних інститутів та створення нових, таких що будуть агрегувати запити громадян (критику/підтримку) щодо воєнних потреб до політичної влади; спеціалізовані теорії модернових суспільств більше не актуальні – українські соціальні науки мають фокусуватися на теоріях, що вивчають особливості функціонування перехідних суспільств. Тож, подальші дослідження можуть фокусуватися на апробації та перевірці теоретико-методологічних положень концепції С. Гантінгтона на реаліях українського ((пост)воєнного) суспільства.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Артьомов, П. (2016). Суспільно-політична активність навколофутбольних субкультур: особливості сприйняття в сучасному українському суспільстві. *Український соціологічний журнал*, 1-2, 89-93.
- Афоніна, О. В. (2023). Класифікація конституційно-правових форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*, 1(72), 217-222. DOI: 10.24144/2307-3322.2022.72.92
- Балан, М. І. (2019). Суспільно-політична стабільність: змістовні ознаки та вербальні витоки. *Інвестиції: практика та досвід*, 4, 170-176. DOI: 10.32702/2306-6814.2019.4.170
- Баранівська, Т., & Железняк, А. (2024). *У Києві рідні та близькі провели акцію на підтримку військовополонених*. Відновлено з <https://suspilne.media/687192-u-kievi-ridni-ta-blizki-proveli-akciu-na-pidtrimku-vijskovopoloneni/>
- Демартіно, А. П. (2020). Забезпечення стабільності політичної системи в умовах інформаційних загроз. *Держава і право*, 87, 263-275. DOI: 10.33663/1563-3349-2020-87-263
- Звіт про прямі збитки інфраструктури та непрямі втрати економіки*. (2023). Відновлено з <https://damaged.in.ua/damage-assessment>
- Калюжна, С., & Столбова, А. (2023). "Мене запевняли, що немає дозволів": міський голова Черкас пояснив, чому не виходив до людей на акції під міськрадою. Відновлено з <https://suspilne.media/635588-na-poperedni-mitingi-ne-bulo-dozvoliv-miskij-golova-cerkas-poasniv-comu-ne-vihodiv-do-ludej-na-akcii-pid-miskradou/>
- Кривошеїн, В. В. (2019). Ідентифікаційні ризики у сучасному політичному процесі: соціологічний фокус аналізу. *Епістемологічні дослідження в філософії, соціальних і політичних науках*, 2(1), 14-21. DOI: 10.15421/341902
- Крупник, І. Р. (2023). Соціально-психологічні аспекти політичної активності студентської молоді. *Науковий вісник ХДУ Серія Психологічні науки*, 2, 25-31. DOI: 10.32999/ksu2312-3206/2023-2-4
- Кузьменко, Ю. (2023). *Петиція про скасування "правок Лозового" щодо топкорупціонерів набрала 25 тисяч голосів за годину*. Відновлено з <https://suspilne.media/639596-peticia-pro-skasuvanna-pravok-lozovogo-sodo-topkorupcioneriv-nabrала-25-tisac-golosiv-za-godinu/>
- Лозовенко, Т. (2023). "Настав час інших": в Україні пройшли мітинги на підтримку демобілізації. Відновлено з <https://www.pravda.com.ua/news/2023/10/27/7426002/>
- Лясота, А. Є. (2019). Основні фактори політичної нестабільності перехідних систем із позиції компаративного регіоналізму. *Регіональні студії*, 16, 58-63. DOI: 10.32782/2663-6170/2019.16.10
- Ніколов, Ю. (2023). *Міністерство оборони таки купувало яйця по 17 гривень за штуку попри відмазки міністра Резнікова*. Відновлено з <https://nashigroshi.org/2023/06/11/ministerstvo-oborony-taky-kupuvalo-iaystsia-po-17-hryven-za-shtuku-popry-vidmazky-ministra-reznikova/>
- Павлютін, Ю. М. (2020). Політична безпека в системі заходів із забезпечення національної безпеки України. *Честь і Закон*, 4(75), 49-55. DOI: 10.33405/2078-7480/2020/4/75/220566
- Панарін, А. С. (2018). Економічні фактори політичної стабільності. *Вісник НТУУ "КПІ" Політологія. Соціологія. Право*, 3/4(35/36), 28-33. DOI: 10.20535/2308-5053.2017.3/4(35/36).152729
- Петренко, І., Філіпчук, В., & Постригань, Г. (2021). Підходи до оцінки й аналізу політичних ризиків. *Науково-теоретичний альманах Грані*, 24(4), 38-47. <https://doi.org/10.15421/172137>
- Похило, І. Д. (2017). Ризик як складова прийняття політичного рішення політичним лідером. *Політичне життя*, 1-2, 16-20.
- Про правовий режим воєнного стану. (2023). *Закон України*. Відновлено з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#n181>
- Прямухіна, Н. (2021). Роль політичних механізмів у забезпеченні безпеки держави. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*, 25, 118-125. DOI: 0.32782/2305-9389/2021.25.20
- Шайгородський, Ю. Ж. (2023). Електоральна активність як індикатор суспільної консолідації. *Політичне життя*, 1, 45-52. DOI: 10.31558/2519-2949.2023.1.6
- Шукова, О. (2023). *"Гроші на ЗСУ": в Одесі люди вкотре вийшли на мітинг проти тендерів на реконструкції будівель суду та театру*. Відновлено з <https://suspilne.media/568345-grosi-na-zsu-v-odesi-ludi-vkotre-vijsli-na-miting-proti-tenderiv-na-rekonstrukcii-budivel-sudu-ta-teatru/>

- Щедрова, Г. П. (2016). Політичні ризики: сутність і специфіка в Україні. *Політик*, 3, 114-118.
- Anieri, P. (2022). Ukraine's 2019 Elections: Pro-Russian Parties and The Impact of Occupation. *Europe-Asia Studies*, 74(10), 1915-1936. DOI: 10.1080/09668136.2022.2117793
- Huntington, S. (2006). *Political Order in Changing Societies*. New Haven: Yale University.
- Reznik, O. (2016). From the Orange Revolution to the Revolution of Dignity: Dynamics of the Protest Actions in Ukraine. *East European Politics and Societies*, 30(4), 750-765. DOI: 10.1177/0888325416650255
- Shveda, Y., & Park, J. (2016). Ukraine's revolution of dignity: The dynamics of Euromaidan. *Journal of Eurasian Studies*, 7(1), 85-91. DOI: 10.1016/j.euras.2015.10.007

REFERENCES

- Afonina, O. V. (2023). Classification of constitutional and legal forms of political activity of citizens, implemented with the help of information and communication technologies. *Scientific Bulletin of the Uzhhorod National University. Series: Law*, 1(72), 217-222. DOI: 10.24144/2307-3322.2022.72.92
- Anieri, P. (2022). Ukraine's 2019 Elections: Pro-Russian Parties and The Impact of Occupation. *Europe-Asia Studies*, 74(10), 1915-1936. DOI: 10.1080/09668136.2022.2117793
- Artomov, P. (2016). Socio-political activity of football-related subcultures: peculiarities of perception in modern Ukrainian society. *Ukrainian sociological journal*, 1-2, 89-93.
- Balan, M. I. (2019). Socio-political stability: meaningful signs and verbal origins. *Investments: practice and experience*, 4, 170-176. DOI: 10.32702/2306-6814.2019.4.170
- Baranivska, T., & Zhelezniak, A. (2024). In Kyiv, relatives and friends held an action in support of prisoners of war. Retrieved from <https://suspilne.media/687192-u-kyievi-ridni-ta-blizki-proveli-akciu-na-pidtrimku-vijskovopoloneni/>
- Demartyno, A. P. (2020). Ensuring the stability of the political system in conditions of informational threats. *State and law*, 87, 263-275. DOI: 10.33663/1563-3349-2020-87-263
- Huntington, S. (2006). *Political Order in Changing Societies*. New Haven: Yale University.
- Kaliuzhna, S., & Stolbova, A. (2023). "I was assured that there were no permits": the mayor of Cherkas explained why he did not go out to people for actions under the city council. Retrieved from <https://suspilne.media/635588-na-poperedni-mitingi-ne-bulo-dozvoliv-miskij-golova-cerkas-poasniv-comu-ne-vihodiv-do-ludej-na-akcii-pid-miskradou/>
- Krupnyk, I. R. (2023). Socio-psychological aspects of political activity of student youth. *Scientific Bulletin of the KhSU Psychological Sciences Series*, 2, 25-31. DOI: 10.32999/ksu2312-3206/2023-2-4
- Kryvoshein, V. V. (2019). Identification risks in the modern political process: a sociological focus of analysis. *Epistemological studies in philosophy, social and political sciences*, 2(1), 14-21. DOI: 10.15421/341902
- Kuzmenko, Yu. (2023). He petition to cancel Lozovoy's "amendments" regarding top corrupt officials gained 25,000 votes in an hour. Retrieved from <https://suspilne.media/639596-peticia-pro-skasuvanna-pravok-lozovogo-sodo-topkorupcioneriv-nabrala-25-tisac-golosiv-za-godinu/>
- Liasota, A. Ye. (2019). The main factors of political instability of transitional systems from the standpoint of comparative regionalism. *Regional studies*, 16, 58-63. DOI: 10.32782/2663-6170/2019.16.10
- Lozovenko, T. (2023). "It's time for others": rallies in support of demobilization were held in Ukraine. Retrieved from <https://www.pravda.com.ua/news/2023/10/27/7426002/>
- Nikolov, Yu. (2023). The Ministry of Defense still bought eggs at 17 hryvnias per piece, despite Minister Reznikov's excuses. Retrieved from <https://nashigroshi.org/2023/06/11/ministerstvo-oborony-taky-kupuvalo-iaytisia-po-17-hryven-za-shtuku-popry-vidmazky-ministra-reznikova/>
- On the Legal Regime of Martial Law. (2023). *The Law of Ukraine*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#n181>
- Panarin, A. S. (2018). Economic factors of political stability. *Bulletin of NTUU "KPI" Political Science. Sociology. Right*, 3/4(35/36), 28-33. DOI: 10.20535/2308-5053.2017.3/4(35/36).152729
- Pavliutin, Yu. M. (2020). Political security in the system of measures to ensure national security of Ukraine. *Honor and Law*, 4(75), 49-55. DOI: 10.33405/2078-7480/2020/4/75/220566
- Petrenko, I., Filipchuk, V., & Postryhan, H. (2021). Approaches to the assessment and analysis of political risks. *Scientific and theoretical almanac Grani*, 24(4), 38-47. <https://doi.org/10.15421/172137>
- Pokhylo, I. D. (2017). Risk as a component of political decision-making by a political leader. *Political life*, 1-2, 16-20.
- Priamukhina, N. (2021). The role of political mechanisms in ensuring state security. *Chronicle of Volyn. Ukrainian scientific journal*, 25, 118-125. DOI: 10.32782/2305-9389/2021.25.20
- Report on direct damage to infrastructure and indirect damage to the economy. (2023). Retrieved from <https://damaged.in.ua/damage-assessment>
- Reznik, O. (2016). From the Orange Revolution to the Revolution of Dignity: Dynamics of the Protest Actions in Ukraine. *East European Politics and Societies*, 30(4), 750-765. DOI: 10.1177/0888325416650255
- Shaihorodskyi, Yu. Zh. (2023). Electoral activity as an indicator of social consolidation. *Political life*, 1, 45-52. DOI: 10.31558/2519-2949.2023.1.6
- Shchedrova, H. P. (2016). Political risks: essence and specificity in Ukraine. *Politicus*, 3, 114-118.
- Shukova, O. (2023). "Money for the Armed Forces": in Odesa, people once again came to a rally against tenders for the reconstruction of court buildings and a theater. Retrieved from <https://suspilne.media/568345-grosi-na-zsu-v-odesi-ludi-vkotre-vijsli-na-miting-proti-tenderiv-na-rekonstrukcii-budivel-sudu-ta-teatru/>
- Shveda, Y., & Park, J. (2016). Ukraine's revolution of dignity: The dynamics of Euromaidan. *Journal of Eurasian Studies*, 7(1), 85-91. DOI: 10.1016/j.euras.2015.10.007

Research on the Effectiveness of Active Learning Methods (Laboratory Work, Practical Classes, Research Projects) in Teaching Natural Sciences

UDC: 378:502

DOI: <https://doi.org/10.15421/172441>**Diuzhykova Tetiana**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0002-8163-3816>, dyuzhikova1970@gmail.com**Maksymov Oleksandr**Dr.Sc., Full Prof., <https://orcid.org/0000-0002-5055-5667>, maximoff1952@gmail.com**Kulyk Iryna**Senior Lecturer, <https://orcid.org/0009-0005-0185-3499>, irokkulik19@gmail.com*Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University (Zaporizhzhia, Ukraine)*

Abstract

Relevance. The article examines the issue of increasing the effectiveness of active learning methods in the teaching of natural sciences. This study aims to identify how laboratory work, practical classes, discussions, case studies and project work affect science students' understanding, their ability to think analytically, solve problems and adapt to change.

The purpose of the study is to evaluate the effectiveness of using active learning methods, such as laboratory work, practical classes and research projects, in teaching natural sciences.

Results. It was determined that active learning methods, playing a key role in the teaching of natural sciences, are aimed at attracting students to active participation in the educational process, transforming them from passive listeners to active participants who not only acquire knowledge, but also apply it in practice, developing this includes critical thinking and independent problem-solving skills. The main idea of active methods is to provide an opportunity for students to use the acquired knowledge in real situations, which significantly increases the effectiveness of learning. Practical aspects such as laboratory work and field research have been proven to allow students to directly investigate natural phenomena, which not only contributes to a better understanding of theoretical concepts, but also encourages a deeper interest in the subject. Such experiences develop not only specific scientific skills, but also universal competencies such as teamwork, research planning and analysis of results.

Conclusions. The study offers recommendations for the effective implementation of active learning methods in science teaching, including the need for a flexible approach to learning, provision of support and resources for teachers and students, and the use of modern technologies to enhance opportunities for active learning. It is substantiated that active learning methods open new horizons in the teaching of natural sciences, providing students with not only knowledge, but also valuable skills and competencies necessary for success in today's dynamic world.

Keywords: active learning methods, teaching practice, natural sciences, educational material, competencies, practical skills, critical thinking

Дослідження ефективності активних методів навчання (лабораторні роботи, практичні заняття, дослідницькі проекти тощо) у викладанні природничих наук

Дюжикова Тетяна, Максимов Олександр, Кулик Ірина*Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького
(Запоріжжя, Україна)*

Анотація

Актуальність. У статті досліджено питання підвищення ефективності активних методів навчання у викладанні природничих дисциплін. Це дослідження має на меті визначити, як лабораторні роботи, практичні заняття, дискусії, тематичні дослідження та проектна робота впливають на розуміння студентами природничих наук, їх здатність аналітично мислити, вирішувати проблеми та адаптуватися до змін.

Метою дослідження є оцінка ефективності використання активних методів навчання, таких як лабораторні роботи, практичні заняття та дослідницькі проекти, у викладанні природничих наук.

Результати. Визначено, що активні методи навчання, які відіграють ключову роль у викладанні природничих дисциплін, спрямовані на залучення учнів до активної участі в навчальному процесі, перетворення їх із пасивних слухачів на активних учасників, які не лише отримують знання, а й застосовують їх. На практиці розвиток цього включає критичне мислення та навички самостійного вирішення проблем. Основна ідея активних методів полягає в тому, щоб надати можливість студентам використовувати набуті знання в реальних ситуаціях, що значно підвищує ефективність навчання. Було доведено, що такі практичні аспекти, як лабораторні роботи та польові дослідження, дозволяють студентам безпосередньо досліджувати природні явища, що не тільки сприяє кращому розумінню теоретичних концепцій, але й заохочує глибший інтерес до предмету. Такий досвід розвиває не лише конкретні наукові навички, але й універсальні компетенції, такі як робота в команді, планування досліджень та аналіз результатів.

Висновки. Дослідження пропонує рекомендації щодо ефективного впровадження методів активного навчання у викладанні природничих наук, включаючи необхідність гнучкого підходу до навчання, забезпечення підтримки та ресурсів для вчителів і студентів, а також використання сучасних технологій для розширення можливостей для активного навчання. Обґрунтовано, що активні методи навчання відкривають нові горизонти у викладанні природничих дисциплін, надаючи учням не лише знання, а й цінні вміння та навички, необхідні для успіху в сучасному динамічному світі.

Ключові слова: активні методи навчання, практика викладання, природничі науки, навчальний матеріал, компетенції, практичні навички, критичне мислення

Стаття надійшла / Article arrived: 10.03.2024

Схвалено до друку / Accepted: 25.04.2024

Вступ.

Актуальність дослідження, присвяченого ефективності активних методів навчання (лабораторні роботи, практичні заняття, дослідницькі проекти тощо) у викладанні природничих наук, обумовлена кількома важливими чинниками. У сучасному освітньому просторі спостерігається значне переосмислення традиційних підходів до навчання, так зростаюча потреба у формуванні критичного мислення, аналітичних здібностей та практичних навичок у студентів вимагає інтеграції активних методів навчання в освітній процес. Перехід від пасивного сприйняття інформації до активної участі у навчальному процесі сприяє підвищенню мотивації студентів, їх залученню до глибокого аналізу навчального матеріалу та розвитку вмінь самостійно досліджувати проблеми, що особливо є важливим у сфері природничих наук, де розуміння концепцій та здатність застосовувати знання на практиці є ключовими для професійного розвитку. Активні методи навчання, такі як лабораторні роботи, практичні заняття та дослідницькі проекти, відіграють вирішальну роль у формуванні наукового світогляду, розвитку аналітичного мислення та практичних навичок. Ці методи дозволяють студентам не тільки глибше зрозуміти теоретичний матеріал, але й набути важливого досвіду роботи з науковими інструментами, методами дослідження та аналізу даних, що є незамінним у професійній діяльності.

Актуальність.

У контексті швидкого розвитку науково-технічного прогресу та постійного оновлення знань важливою є здатність випускників швидко адаптуватися до нових умов і викликів, сама ефективність активних методів навчання у викладанні природничих наук безпосередньо впливає на підготовку кваліфікованих фахівців, здатних до інноваційної діяльності, критичного мислення та вирішення складних професійних задач. Таким чином, дослідження ефективності активних методів навчання у викладанні природничих наук є актуальним і має важливе теоретичне та практичне значення для подальшого розвитку освітніх програм та методик викладання, спрямованих на формування високого рівня професійної компетентності студентів.

Мета дослідження: дослідити і оцінити ефективність використання активних методів навчання, таких як лабораторні роботи, практичні заняття та дослідницькі проекти, у викладанні природничих наук.

Завдання дослідження:

- дослідити рівні засвоєння наукових знань серед студентів, які використовують активні методи навчання, порівняно зі студентами, які навчаються за допомогою традиційних методів.

- оцінити процеси того, як практичні заняття та лабораторні роботи впливають на формування

практичних навичок у студентів, зокрема на вміння застосовувати теоретичні знання на практиці.

- визначити потенційні переваги активних методів навчання (наприклад, підвищення мотивації, краще засвоєння матеріалу) та можливих обмежень або викликів (наприклад, висока вартість обладнання, необхідність в тренуванні викладачів).

- розробити практичні рекомендації для викладачів природничих наук, які прагнуть інтегрувати ці методи у свій навчальний процес.

Аналіз попередніх публікацій.

Важливою в межах нашого дослідження є робота (Sikora, Skorobahatska, Lykholdieva, Maksymenko, & Tsekhmister, 2023), яка наголошує на важливості досвіду в процесі навчання, а також Панухник, 2023, які визначили активне навчання як процес, що залучає студентів до значущих навчальних діяльностей та міркувань над тим, що вони роблять.

Далі слід проаналізувати дослідження, які безпосередньо розглядають вплив лабораторних робіт, практичних занять і дослідницьких проектів на ефективність засвоєння наукових знань. Як показують дослідження, включення студентів у науковий процес, сприяє не тільки кращому розумінню матеріалу, але й розвиває навички критичного мислення та вміння працювати з науковими даними (Мар'єнко, & Коваленко, 2023).

Важливість використання змішаних методів дослідження, що поєднують кількісний та якісний аналіз, дозволяє глибше зрозуміти, як саме активні методи впливають на навчальний процес та результати навчання. Не менш важливим є аналіз робіт, які досліджують вплив активного навчання на мотивацію та залученість студентів. Дослідження вказують на те, що активні методи навчання можуть значно підвищити інтерес до предмета та спонукати студентів до активнішої участі в навчальному процесі (Македон, Валіков, & Кошляк, 2020).

В роботах (Калашнікова, Базелюк, & Базелюк, 2023; Коновальчук, 2017) надаються рекомендації для практики викладання природничих наук на основі активних методів навчання, а також визначенням потенційних напрямків для майбутніх досліджень. Особлива увага приділяється необхідності адаптації навчальних програм до потреб різноманітних груп студентів та використання технологій для розширення можливостей активного навчання. Огляд джерел підкреслює значення активних методів навчання в освіті природничих наук, демонструючи їхній потенціал для покращення якості навчання та підготовки студентів до майбутньої професійної діяльності.

Результати дослідження.

Сьогодні більше ніж коли-небудь актуальним стає запитання про ефективні методи викладання, здатні не тільки передати знання, але й навчити студентів мислити, аналізувати, вирішувати проблеми та бути

готовими до постійних змін у світі. Активні методи навчання – це такі підходи в освіті, що передбачають активну участь студента у навчальному процесі, вони зміщують акцент з викладача на студента, роблячи останнього не просто отримувачем знань, а активним учасником навчання. Це можуть бути лабораторні роботи, практичні заняття, дискусії, кейс-методи, проєктна робота та багато іншого. Суть активних методів полягає у тому, щоб забезпечити студентам можливість застосовувати отримані знання на практиці, виробляти навички критичного мислення та самостійного вирішення наукових та прикладних задач.

Природничі науки – це дисципліни, що вимагають не тільки глибокого теоретичного розуміння, але й практичних навичок. Вивчення біології, хімії, фізики, астрономії та інших природничих наук без практичного застосування знань є неповноцінним. Лабораторні роботи дозволяють студентам власноруч перевірити закони природи, практичні заняття дають змогу розвинути необхідні дослідницькі навички, а дослідницькі проєкти сприяють розвитку ініціативності, самостійності та здатності до наукового пошуку. Застосування активних методів навчання у викладанні природничих наук сприяє підвищенню мотивації студентів, і вони починають сприймати навчання як цікавий та корисний процес, здатний принести реальні результати. Активні методи дозволяють студентам відчувати відповідальність за власний процес навчання, формують у них навички самоосвіти та незалежного пошуку інформації (Калашнікова, Базелюк, & Базелюк, 2023).

Попри значний внесок традиційних методів навчання у формуванні основ наукових знань, їхні обмеження стають все більш помітними в умовах сучасного динамічного світу. Традиційні методи навчання, такі як лекції, читання та запам'ятовування, довгий час були основними в освітній практиці, і вони мають низку переваг, серед яких здатність передати великий обсяг інформації від викладача до студента в короткий термін. Проте, зосередження на теоретичних аспектах і недостатність практичної роботи в межах цих методів може обмежувати розуміння студентами природничих наук і знижувати їхню здатність до застосування знань на практиці. Природничі науки вимагають не тільки теоретичних знань, але й практичних навичок, здатності спостерігати, аналізувати та робити висновки. Традиційні методи навчання часто не забезпечують достатньої інтерактивності та експериментальної роботи, які є критично важливими для глибокого розуміння наукових принципів та законів.

Ще одним важливим аспектом, де традиційні методи навчання мають обмеження, є мотивація та залученість студентів, самі сучасні дослідження в галузі освіти показують, що активне залучення студентів у навчальний процес значно підвищує

ефективність навчання. Традиційні методи, які часто зводяться до пасивного сприйняття інформації, можуть не сприяти формуванню глибокого інтересу до предмета або розвитку критичного мислення. Активні методи навчання змінюють традиційний пейзаж освіти, пропонуючи глибше та більш захоплююче занурення у світ природничих наук (Коновальчук, 2017; Маринченко, & Моцак, 2021):

1. Інтерактивність та залученість. Активні методи перетворюють процес навчання, роблячи студентів активними учасниками, а не просто пасивними слухачами, що стимулює мотивацію, оскільки студенти відчують особисту відповідальність за своє навчання.

2. Розвиток критичного мислення. Практична природа активних методів вимагає від студентів аналізу, синтезу інформації та вирішення проблем, що розвиває навички критичного мислення та здатність до інноваційного підходу до вирішення задач.

3. Глибше розуміння матеріалу. Активне застосування теоретичних знань на практиці дозволяє студентам краще засвоювати та розуміти навчальний матеріал. Експерименти та практичні заняття допомагають відчувати науку "на дотик", перетворюючи абстрактні концепції на конкретні знання.

4. Розвиток комунікативних навичок та робота в команді. Багато активних методів навчання передбачають групову роботу, що сприяє вдосконаленню комунікативних навичок та здатності працювати в команді. Такі навички є вкрай важливими у професійному житті та науковій діяльності.

5. Адаптація до реальних викликів. Використання активних методів навчання готує студентів не тільки до успішного засвоєння теоретичних знань, але й до їх застосування в реальному світі, студенти навчаються адаптуватися до нових умов та швидко знаходити рішення складних задач.

6. Розвиток професійних навичок. Активні методи часто симулюють реальні професійні ситуації, що допомагає студентам розвинути специфічні для їх майбутньої професії навички і це стосується як практичного застосування наукових методик, так і вирішення конкретних дослідницьких задач.

7. Підготовка до постійного навчання. У сучасному світі знання швидко застарівають, тому вміння навчатися є ключовою компетенцією. Активні методи навчання сприяють розвитку цієї здатності, формуючи готовність до постійного освітнього росту.

Активні методи навчання не тільки роблять процес освоєння наукових дисциплін захоплюючим і цікавим, але й значно підвищують якість засвоєння матеріалу, розвивають критичне мислення та навички розв'язання проблем. Лабораторні роботи – це не просто доповнення до теоретичних лекцій; вони є невід'ємною складовою ефективного навчального процесу, що дозволяє студентам перейти від

абстрактних концепцій до реального застосування знань у практичних ситуаціях.

Лабораторні роботи. Лабораторні роботи забезпечують студентів безпосереднім досвідом, дозволяючи їм особисто спостерігати та експериментувати з природними явищами, що не тільки допомагає закріпити теоретичні знання, але й розвиває навички роботи зі спеціалізованим обладнанням та вміння аналізувати наукові дані. Однак лабораторні заняття можуть бути обмежені часом та ресурсами, а також потребують значних попередніх підготовчих робіт з боку викладачів (Осадча, Осадчий, Спірін, & Круглик, 2021).

Проектна діяльність. Проектна діяльність сприяє розвитку креативності, самостійності та вміння працювати в команді. Виконуючи проекти, студенти вчаться ставити цілі, планувати етапи роботи та аналізувати отримані результати, такий метод є особливо ефективним для розвитку інтегративного розуміння науки, оскільки студенти часто об'єднують знання з різних дисциплін. Втім, проектна діяльність вимагає значного часу та може відволікати від більш систематичного вивчення курсу.

Польові дослідження. Польові дослідження занурюють студентів у реальне наукове середовище, де вони можуть безпосередньо спостерігати за природними процесами та явищами, цей метод є незамінним для галузей, таких як екологія, геологія та біологія, де безпосереднє спостереження і досвід є ключовими для розуміння. Однак логістика польових досліджень може бути складною, а витрати – значними.

Рольові ігри та дискусії. Рольові ігри та дискусії стимулюють критичне мислення та дебати, дозволяючи студентам аналізувати наукові концепції з різних перспектив. Наведені методи є особливо ефективними для вивчення етичних, соціальних та політичних аспектів науки. Вони сприяють розвитку комунікативних навичок, але можуть не забезпечити глибоке розуміння специфічних наукових принципів.

Порівняння ефективності. Кожен із зазначених активних методів навчання має свої переваги та обмеження. Вибір конкретного методу залежить від цілей викладача, специфіки курсу, наявності ресурсів та вимог до навчального плану. Ідеальний підхід може включати комбінацію різних методів, щоб забезпечити глибоке розуміння матеріалу, розвиток практичних навичок та критичне мислення (Pomaza-Ponomarenko, Hren, Durman, Bondarchuk, & Vorobets, 2020).

Лабораторні роботи виконують кілька важливих функцій у процесі викладання природничих наук. По-перше, вони дозволяють студентам безпосередньо спостерігати за природними явищами та процесами, надаючи їм унікальну можливість візуалізувати те, про що вони читали у підручниках або слухали під час лекцій. По-друге, лабораторні

роботи розвивають важливі практичні навички, такі як здатність користуватися спеціалізованим обладнанням, точність у вимірюваннях і аналітичні навички при інтерпретації результатів. Ефективність лабораторних робіт можна оцінити через їх вплив на глибину розуміння студентами наукових принципів та здатність застосовувати ці знання у нових контекстах, і через практичний досвід студенти не тільки засвоюють теоретичний матеріал, але й вчаться мислити як науковці, ставлячи гіпотези, проводячи експерименти та роблячи висновки на основі даних. Такий досвід підвищує мотивацію студентів та їх зацікавленість у предметі, перетворюючи навчання з пасивного запам'ятовування на активний процес дослідження.

Практичні заняття, які можуть включати лабораторні роботи, проектну діяльність, а також інші види активного навчання, відіграють ключову роль у формуванні міцних та тривалих знань у студентів. Практичні заняття дозволяють студентам застосовувати теоретичні знання у реальних ситуаціях, перетворюючи абстрактні концепції на конкретні вміння, що дає можливість не тільки поглиблює розуміння студентами предмета, але й сприяє розвитку критичного мислення та навичок розв'язання проблем. Наприклад, під час лабораторних робіт з хімії студенти можуть спостерігати за хімічними реакціями на власні очі, зрозуміти, як зміна умов впливає на швидкість реакцій, і навіть розробити власні експерименти для тестування гіпотез. Практичні заняття не тільки поглиблюють теоретичні знання, але й сприяють розвитку важливих практичних навичок, що може бути здатність правильно користуватися лабораторним обладнанням, виконувати точні вимірювання, аналізувати результати дослідів або проводити наукові дослідження у полі. Такі навички є незамінними для будь-якого майбутнього науковця чи фахівця у галузі природничих наук (Makedon, Mykhailenko, & Dzyad, 2023).

Активне залучення студентів у процес навчання через практичні заняття значно збільшує їх мотивацію та зацікавленість у предметі. Виконання реальних завдань і спостереження за результатами своєї роботи можуть викликати відчуття задоволення та досягнення, яке спонукає студентів до подальшого вивчення предмета. Такий підхід також допомагає студентам зрозуміти практичне значення науки у повсякденному житті та її вплив на суспільство. Застосування практичних занять у викладанні природничих наук безперечно підвищує якість освіти. Студенти, які мають можливість безпосередньо експериментувати й спостерігати за явищами, розуміють матеріал на значно глибшому рівні, ніж ті, хто обмежується лише теоретичним вивченням і саме такий підхід також готує студентів до майбутніх наукових досліджень та професійної

діяльності, забезпечуючи їх необхідними навичками та знаннями.

Дослідницькі проекти у сфері природничих наук надають студентам унікальну можливість застосувати теоретичні знання на практиці, розвиваючи при цьому важливі наукові та аналітичні навички, що є незамінними для їхнього майбутнього професійного розвитку. Одним із ключових аспектів дослідницьких проектів є їх здатність розширювати теоретичні знання студентів через практичне застосування і цей процес допомагає студентам не тільки краще зрозуміти складні наукові концепції, але й виявити зв'язки між різними аспектами своєї спеціалізації, підкреслюючи при цьому міждисциплінарний характер сучасних наукових досліджень.

Дослідницькі проекти стимулюють розвиток навичок критичного мислення, самостійного навчання та дослідження, які є важливими для кожного науковця. Студенти навчаються формувати гіпотези, планувати та проводити експерименти, а також аналізувати та інтерпретувати дані, що сприяє розумінню наукового методу, але й готує студентів до можливих майбутніх наукових досліджень або професійної діяльності в галузі природничих наук (Рисинець, Кобилянський, Лісіца, & Пінаєва, 2021).

Дослідницькі проекти значно підвищують мотивацію студентів, оскільки вони відчують безпосередню залученість у процес вирішення реальних наукових проблем. Робота над проектами дозволяє студентам відчувати себе частиною наукової спільноти, що може стимулювати їх до подальшого навчання та дослідження. Крім того, успіх у реалізації проекту часто служить вагомим стимулом для розвитку власних наукових інтересів. Участь у дослідницьких проектах готує студентів до майбутнього професійного життя, розвиваючи навички роботи в команді, управління проектами та комунікації, ці навички є критично важливими не тільки в академічному світі, але й у багатьох секторах економіки, де вміння ефективно працювати в команді, представляти результати своєї роботи та управляти проектами є ключовими для успіху.

Розглянемо п'ять прикладів, які демонструють ефективність активних методів у викладанні природничих наук.

1. Лабораторні роботи з хімії. Лабораторні роботи є класичним прикладом активних методів навчання, які дозволяють студентам «на дотик» пізнавати закони хімії. Виконання експериментів не тільки допомагає краще зрозуміти теоретичний матеріал, але й розвиває навички роботи з лабораторним обладнанням, безпеку проведення експериментів та аналіз отриманих результатів, що формує у студентів відчуття відповідальності та незалежності у наукових дослідженнях (Dufva, 2018).

2. Польові дослідження у біології. Польові дослідження дозволяють студентам вивчати

біологічні процеси та екосистеми у їх природному середовищі і це не лише сприяє кращому розумінню предмета, але й виховує любов до природи та розуміння необхідності її збереження. Наприклад, спостереження за поведінкою птахів у їх природному середовищі або дослідження рослинності у різних екологічних зонах можуть значно поглибити знання студентів і їх зацікавленість у предметі.

3. Інтерактивні моделі та симуляції у фізиці. Сучасні технології надають можливість використовувати комп'ютерні симуляції для демонстрації фізичних явищ та процесів, що дозволяє студентам візуально побачити те, що може бути не так легко спостережуваним або безпечним у реальному світі. Такі симуляції не тільки покращують розуміння складних концептів, але й дозволяють «експериментувати» з різними умовами та змінними, що сприяє глибшому аналізу та кращому засвоєнню матеріалу (Гуржій, Глазунова, & Волошина, 2020).

4. Проектна діяльність в екології. Розробка та реалізація проектів з екології дає студентам можливість застосувати знання на практиці, проаналізувати реальні екологічні проблеми та спробувати знайти шляхи їх вирішення так, наприклад, проект зі створення стійких рішень для зменшення забруднення місцевої річки не тільки виховує екологічну свідомість, але й розвиває навички командної роботи, планування та ведення досліджень.

5. Рольові ігри та дебати з наукових питань. Рольові ігри та дебати можуть бути ефективно використані для вивчення складних етичних, соціальних та наукових питань. Наприклад, проведення дебатов на тему використання генетично модифікованих організмів у сільському господарстві дозволяє студентам критично оцінити різні точки зору, розвиває уміння аргументувати свою позицію та сприяє глибшому розумінню предмета. Активні методи навчання, такі як лабораторні роботи, проектна діяльність, польові дослідження, рольові ігри, та дискусії, спрямовані на те, аби залучити студентів до глибшого розуміння предмету, розвитку критичного мислення та навичок розв'язання проблем. Обґрунтуємо рекомендації, які можуть допомогти викладачам ефективно інтегрувати ці методи у навчальний процес (Bakumov, 2020).

1. Поєднання теоретичних занять з практичними вправами. Ефективне викладання природничих наук вимагає балансу між теоретичними заняттями та практичними заходами. Запропонуйте студентам після теоретичного вивчення концептів виконати лабораторні роботи або проекти, що дозволять їм застосувати знання на практиці.

2. Використання дослідницьких проектів. Залучіть студентів до роботи над дослідницькими проектами, які вони можуть обрати згідно власних інтересів, що сприятиме глибшому залученню в предмет та розвитку навичок критичного мислення.

3. Інтеграція новітніх технологій. Використання сучасних технологій, таких як віртуальні лабораторії або комп'ютерні симуляції, може зробити навчання більш доступним та захоплюючим. Такий інструмент дозволяє студентам експериментувати в безпечному й контрольованому середовищі.

4. Пошук нових підходів до залучення студентів. Методи, які вимагають активної участі, такі як дискусії, дебати, рольові ігри, стимулюють студентів до глибшого занурення в предмет. Вони розвивають не тільки наукові, а й комунікативні навички.

5. Заохочення самостійного навчання. Створіть умови, за яких студенти можуть самостійно досліджувати теми, що їх цікавлять. Надання можливостей для самостійної роботи сприяє розвитку дослідницьких навичок та підвищує мотивацію.

6. Розвиток системи оцінювання. Розробка системи оцінювання, яка відображає не тільки кінцеві результати, а й процес навчання, допомагає студентам зрозуміти власні сильні та слабкі сторони, забезпечення конструктивного зворотного зв'язку є ключовим для покращення навчального процесу.

7. Адаптація до різноманітності студентів. Враховуйте різноманітність навчальних потреб та стилів навчання студентів, адаптуючи методи викладання для забезпечення інклюзивного та ефективного навчального досвіду для всіх.

Застосування активних методів навчання у викладанні природничих наук значно збагачує навчальний процес, роблячи його більш захоплюючим, ефективним та відповідним до викликів сучасного світу, ці підходи не тільки сприяють кращому засвоєнню наукових знань, але й виховують у студентів необхідні навички критичного мислення, комунікації, командної роботи та неперервного навчання, які є ключовими для успіху в будь-якій сфері діяльності.

Висновки.

Таким чином, попри різноманітність активних методів навчання та їх специфічні переваги та

обмеження, усі вони спрямовані на забезпечення глибшого розуміння природничих наук і розвиток важливих наукових та дослідницьких навичок у студентів. Ефективне викладання природничих наук вимагає гнучкого підходу до вибору та застосування цих методів залежно від контексту навчання. Лабораторні роботи та практичні заняття демонструють високу ефективність у розвитку практичних навичок студентів, таких як робота з обладнанням, проведення експериментів та аналіз результатів. Ці методи дозволяють студентам перейти від абстрактного розуміння наукових теорій до їх практичного застосування. Дослідницькі проекти та інші види активних завдань значно покращують глибину розуміння наукового матеріалу, змушуючи студентів критично мислити та самостійно шукати рішення проблем. Це, своєю чергою, підвищує здатність студентів до аналітичного мислення та самостійного навчання.

Результати дослідження підтверджують, що активні методи навчання значно підвищують мотивацію студентів, оскільки вони відчувають безпосередній зв'язок між навчальним матеріалом та його практичним застосуванням. Включення студентів у процес дослідження та розв'язання реальних наукових завдань сприяє їх глибшій залученості в навчальний процес. Участь у дослідницьких проєктах та групових завданнях розвиває комунікативні та командні навички студентів, що є важливим аспектом їх професійної підготовки.

Використання лабораторних робіт, практичних занять, дослідницьких проєктів, та інших інтерактивних методів сприяє не тільки глибшому розумінню наукового матеріалу, але й розвиває важливі навички, необхідні для майбутнього професійного зростання студентів. Важливо, щоб викладачі продовжували шукати інноваційні підходи до викладання, адаптувати навчальні програми до потреб студентів та забезпечувати їх усіма необхідними ресурсами для ефективного навчання.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Гуржій, А. М., Глазунова, О. Г., & Волошина, Т. В. (2020). *Цифровий навчальний контент для системи відкритої освіти: Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми*. Київ-Вінниця: ТОВ фірма «Планер».
- Калашнікова, С., Базелюк, Н., & Базелюк, О. (2023). *Вдосконалення викладання у вищій освіті: теорія та практика*. (Монографія). Київ: Інститут вищої освіти НАПН України. <https://doi.org/10.31874/TE.2023>
- Коновальчук, І. І. (2017). Проєктні технології здійснення інноваційної освітньої діяльності. *Проблеми освіти: збірник наукових праць*, 87, 133-139.
- Македон, В. В., & Валіков, В. П., & Кошляк, Є. Є. (2020). Світовий ринок праці в координатах цифрової економіки. *Академічний огляд*, 52(1), 91-107. DOI: 10.32342/2074-5354-2020-1-52-9
- Мар'єнко, М., & Коваленко, В. (2023). Штучний інтелект та відкрита наука в освіті. *Фізико-математична освіта*, 38(1), 48-53. DOI: 10.31110/2413-1571-2023-038-1-007
- Маринченко, Г. М., & Моцак, С. І. (2021). Формування критичного мислення студентів під час дистанційного навчання. *Міжнародний науковий журнал «Грааль науки»*, 4, 463-467. <https://doi.org/10.36074/grail-ofscience.07.05.2021.083>
- Осадча, К. П., Осадчий, В. В., Спірін, О. М., & Круглик, В. С. (2021). Концептуальні засади розробки адаптивної системи індивідуалізації та персоналізації професійної підготовки майбутніх фахівців в умовах змішаного навчання. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах: збірник наукових праць*, 74(3), 65-70. <https://doi.org/10.32840/1992-5786.2021.74-3.12>.

- Панухник, О. (2023). Штучний інтелект в освітньому процесі та наукових дослідженнях здобувачів вищої освіти: відповідальні межі вмісту ШІ. *Галицький економічний вісник*, 84(4), 202-211. https://doi.org/10.33108/galicianvisnyk_tntu2023.04.202
- Рисинець, Н. О., Кобилянський, О. В., Лісіца, С., & Пінаєва, О. Ю. (2021). *Впровадження технологій освітньої мнемотехніки в закладах вищої освіти. Особистісно-професійний розвиток майбутніх фахівців: діалог зі стейкхолдерами*, (Монографія), (с. 333-349). Вінниця: ТОВ «Друк».
- Bakumov, O. S. (2020). Implementation of the concept “the state in a smartphone” as a direction for improving the legal responsibility of the state in modern Ukraine. *Subcarpathian Law* Bovill C. Co-creation in learning and teaching: The case for a whole-class approach in higher education. *Higher Education*, 79(1), 1023-1037. <https://doi.org/10.1007/s10734-019-00453-w>
- Dufva, T. (2018). *Art education in the postdigital era. Experiential construction of knowledge through creative coding*. (Doctoral dissertation). Helsinki.
- Makedon, V., & Mykhailenko, O., & Dzyad, O. (2023). Modification of Value Management of International Corporate Structures in the Digital Economy. *European Journal of Management Issues*, 31(1), 50-62. <https://doi.org/10.15421/192305>.
- Pomaza-Ponomarenko, A. L., Hren, L. M., Durman, O. L., Bondarchuk, N. V., & Vorobets, V. (2020). Management mechanisms in the context of digitization of all spheres of society. *Revista San Gregorio*, 42, 1-9.
- Sikora, Ya., Skorobahatska, O., Lykhodieieva, H., Maksymenko, A., & Tsekhmister, Y. (2023). Informatization and digitization of the educational process in higher education: main directions, challenges of the time. *Revista Eduweb*, 17(2), 244-256. <https://doi.org/10.46502/issn.1856-7576/2023.17.02.21>

REFERENCES

- Bakumov, O. S. (2020). Implementation of the concept “the state in a smartphone” as a direction for improving the legal responsibility of the state in modern Ukraine. *Subcarpathian Law* Bovill C. Co-creation in learning and teaching: The case for a whole-class approach in higher education. *Higher Education*, 79(1), 1023-1037. <https://doi.org/10.1007/s10734-019-00453-w>
- Dufva, T. (2018). *Art education in the postdigital era. Experiential construction of knowledge through creative coding*. (Doctoral dissertation). Helsinki.
- Gurzhi, A. M., Glazunova, O. G., & Voloshina, T. V. (2020). *Digital educational content for the open education system: Modern information technologies and innovative teaching methods in the training of specialists: methodology, theory, experience, problems*. Kyiv-Vinnitsia: "Planer" LLC.
- Kalashnikova, S., Bazelyuk, N., & Bazelyuk, O. (2023). *Improving teaching in higher education: theory and practice*. (Monograph). Kyiv: Institute of Higher Education of the National Academy of Sciences of Ukraine. <https://doi.org/10.31874/TE.2023>
- Konovalechuk, I. I. (2017). Project technologies for implementing innovative educational activities. *Problems of education: collection of scientific papers*, 87, 133-139.
- Makedon, V. V., & Valikov, V. P., & Koshlyak, E. E. (2020). The world labor market in the coordinates of the digital economy. *Academic Review*, 52(1), 91-107. DOI: 10.32342/2074-5354-2020-1-52-9
- Makedon, V., & Mykhailenko, O., & Dzyad, O. (2023). Modification of Value Management of International Corporate Structures in the Digital Economy. *European Journal of Management Issues*, 31(1), 50-62. <https://doi.org/10.15421/192305>.
- Marienko, M., & Kovalenko, V. (2023). Artificial intelligence and open science in education. *Physical and mathematical education*, 38(1), 48-53. DOI: 10.31110/2413-1571-2023-038-1-007
- Marynchenko, H. M., & Motsak, S. I. (2021). Formation of students' critical thinking during distance learning. *International Scientific Journal "Grail of Science"*, 4, 463-467. <https://doi.org/10.36074/grail-ofscience.07.05.2021.083>
- Osadcha, K. P., Osadchiy, V. V., Spirin, O. M., & Kruglyk, V. S. (2021). Conceptual principles of development of an adaptive system of individualization and personalization of professional training of future specialists in the conditions of mixed education. *Pedagogy of creative personality formation in higher and secondary schools: collection of scientific works*, 74(3), 65-70. <https://doi.org/10.32840/1992-5786.2021.74-3.12>.
- Panukhnyk, O. (2023). Artificial intelligence in the educational process and scientific research of students of higher education: responsible limits of AI content. *Galician Economic Bulletin*, 84(4), 202-211. https://doi.org/10.33108/galicianvisnyk_tntu2023.04.202
- Pomaza-Ponomarenko, A. L., Hren, L. M., Durman, O. L., Bondarchuk, N. V., & Vorobets, V. (2020). Management mechanisms in the context of digitization of all spheres of society. *Revista San Gregorio*, 42, 1-9.
- Rysynets, N. O., Kobylanskyi, O. V., Lisitsa, S., & Pinaeva, O. Yu. (2021). *Implementation of educational mnemonics technologies in institutions of higher education. Personal and professional development of future specialists: dialogue with stakeholders*, (Monograph), (pp. 333-349). Vinnitsia: "Druk" LLC.
- Sikora, Ya., Skorobahatska, O., Lykhodieieva, H., Maksymenko, A., & Tsekhmister, Y. (2023). Informatization and digitization of the educational process in higher education: main directions, challenges of the time. *Revista Eduweb*, 17(2), 244-256. <https://doi.org/10.46502/issn.1856-7576/2023.17.02.21>

Pedagogical Issues of Organizing Student Independent Work in the Lecture

UDC: 37.013

DOI: <https://doi.org/10.15421/172442>**Rzayeva Firuza Adalet****Ph.D., Assoc. Prof., Department of Foreign Language Teaching Methodology,****Head of the Master's Department, <https://orcid.org/0000-0002-0705-5878>, firuza.rzayeva@adu.edu.az*****Azerbaijan University of Languages (Baku, Azerbaijan)***

Abstract

The organization of the student's independent work is one of the most interesting problems from the sociological, psychological, and pedagogical point of view at the present stage. Therefore, I consider it appropriate to pay attention to some problematic issues and their solutions, and the article is dedicated to the study of those solutions.

The purpose of the research is to analyze the development characteristics of students in higher education schools and develop training methods in this direction by determining the role of independent work for its development. The following research methods were used during the research: analysis of psychological and pedagogical literature, observation, experiment, psychodiagnostic methods, qualitative and quantitative analysis of the research results. Literature analysis is an important method in researching the relevant problem.

The main novelty of the research is to train highly qualified specialists and scientific-pedagogical personnel who have creative tendencies, are ready to constantly improve their education and make innovations, taking into account the needs of society and the labor market. The implementation of this task, which may seem simple at first glance, is actually quite complicated. However, experience has shown that even if they participate in professional development courses every five years, very few personnel trained with such technology can independently increase their scientific-pedagogical and professional levels in their future activities. It is clear from the results of this pedagogical research that the main reason for this is that they do not have the habit of acquiring knowledge independently. In modern times, theoretical and practical science is developing, updating and changing very rapidly. Even in a number of cases, some scientific results included in the textbook are quickly replaced by new ones, there is a need to change the textbook, or some of the considerations that have just received a life license become obsolete before they are included in the textbooks and lecture courses.

Keywords: student, lecture, independent work, pedagogy, theoretical and practical foundations

Педагогічні питання організації самостійної роботи студента на лекції

Рзаєва Фіруза Адалет***Азербайджанський університет мов (Баку, Азербайджан)***

Анотація

Організація самостійної роботи студента є однією з найцікавіших з соціологічної, психолого-педагогічної точки зору проблем на сучасному етапі. Тому вважаю за доцільне звернути увагу на деякі проблемні питання та їх вирішення, дослідженню яких і присвячена стаття.

Мета дослідження – проаналізувати особливості розвитку студентів вищої школи та розробити методику навчання в цьому напрямі шляхом визначення ролі самостійної роботи для її розвитку. Під час дослідження були використані такі методи дослідження: аналіз психолого-педагогічної літератури, спостереження, експеримент, методи психодіагностики, якісний та кількісний аналіз результатів дослідження. Важливим методом у дослідженні відповідної проблеми є аналіз літератури.

Основною новизною дослідження є підготовка висококваліфікованих спеціалістів та науково-педагогічних кадрів, які мають творчі нахили, готові постійно вдосконалювати свою освіту та впроваджувати інновації з урахуванням потреб суспільства та ринку праці. Реалізація цього, на перший погляд, простого завдання насправді досить складна. Проте досвід показує, що навіть якщо вони кожні п'ять років проходять курси підвищення кваліфікації, дуже небагато кадрів, навчених такою технологією, можуть самостійно підвищити свій науково-педагогічний та професійний рівень у своїй майбутній діяльності. З результатів цього педагогічного дослідження стає зрозуміло, що головною причиною цього є відсутність у них звички здобувати знання самостійно. У сучасний час теоретична і практична наука дуже швидко розвивається, оновлюється і змінюється. Навіть у ряді випадків деякі наукові результати, включені до підручника, швидко замінюються новими, виникає необхідність змінити підручник або деякі міркування, які щойно отримали довічну ліцензію, застарівають до того, як вони включені в підручники та курси лекцій.

Ключові слова: студент, лекція, самостійна робота, педагогіка, теоретичні та практичні основи

Introduction.

In modern times, the training of highly qualified specialists and scientific-pedagogical personnel is approached from this direction, and a new quality requirement is placed in front of their preparation - the requirement to transform the student from an object of education that passively absorbs knowledge into a subject that is an active creator of knowledge. Thus, a modern student should be able to formulate a certain scientific problem, research and find ways to solve it, determine the result and prove its correctness.

Therefore, the technology of ready transfer of knowledge to a new generation should be replaced by the technology of enabling learners to acquire knowledge independently. Educators consider such a change in the technology of imparting knowledge to a new generation as a transition from a training paradigm to an educational paradigm: this is the demand for higher education of the modern era. Such setting of the issue requires recognition that student independent work has become one of the main components of the educational process in higher education.

Increasing the student's independence in the teaching process increases the possibilities of individual work in training, taking into account the wider use of interactive methods in the acquisition of knowledge, the development of the student's creative abilities, his demands and opportunities. Here we are talking about increasing student independent work in the educational process.

The purpose of the research is to analyze the development characteristics of students in higher education schools and develop training methods in this direction by determining the role of independent work for its development.

Analysis of the latest relevant research and publications.

This study is based on sources written by various authors, such as "Monitoring student retention in the Open University" by A. Ashby (2004); "Scientific and technical revolution and teacher training" by Ahmadov (1978); "Computer technologies in higher education" by Ahmadov (2016); "Study on the model for character education and the operation of virtue training in character development education for university students" by Han (2015); "New information and communication technologies in education: problems, priorities" by Qandilov (Gandilov, & Aliyev, 2013); "Opportunities and ways of student independent work in higher education" by Mahmudova (2005); "Towards a Theory of Independent Learning and Teaching" by Moore (1973) and others have been studied.

Results of the research.

In general, in the pedagogical literature, the concept of "independent work of students" is explained in a narrow and broad sense. In a narrow sense, the student's independent work is reading and reviewing sources,

textbooks, additional literature, lecture notes, seminars, and literature used in preparation for the exam, and in a broad sense, understanding what is covered in the curriculum, the materials given in the exercises, the formation and strengthening of trust and conviction in public affairs, among the population it is understood as the promotion of knowledge and so on. Based on our research and observations, including research conducted in this direction, we can say that the independent work of students is organized by teachers and is a pedagogical process that incites students to study independently, to work, action, expression independent thoughts and opinions, creative business and so on. In essence, the organization of independent work in higher school serves to strengthen the independent learning activity of students. The analysis of study plans shows that the number of hours of lecture classes in higher schools is gradually decreasing and, accordingly, the amount of theoretical knowledge provided is also decreasing. (Roger, & Johnson, 2008).

The world's leading university the number of hours of classroom training in their schools is also small. The goal here is to prevent students from being overloaded in lecture classes and to create conditions for students to acquire independent knowledge. During our research in higher schools, it was determined that there are many shortcomings in the organization of student independent work. For example, in order to acquire knowledge during lecture sessions, it is necessary to at least understand and creatively grasp the teaching material. In reality, in most cases, especially undergrads, they are content with memorizing the lecture. (Moore, 1973, p. 663).

Teachers do not pay attention to this subtle point, they overestimate the material they give to students. However, experience shows that despite the existence of the program, teachers often violate the requirements of intra-subject and inter-subject communication, consistency and succession principles. When the internal logical connections are weak, the student has fewer opportunities to remember this knowledge. Such a tendency is especially dangerous when studying subjects that require fundamental training. (Ahmadov, 1978, p. 21).

The independent work of students, both in the auditorium and outside the auditorium, interacts with each other. Sometimes a mistake made in the audience has a negative impact on the quality of the student's independent work outside the audience. For example, despite the fact that half of the classroom hours are allocated to classes outside the classroom in the educational standards, this norm is rarely followed. The number and volume of assignments for classes outside the auditorium are usually determined by the department and teachers. (Gandilov, 2013, p. 60). It should be noted with regret that when preparing these materials, the principle of "the more and more difficult, the better" is more often referred to, the degree of difficulty of the given task and the time required for its preparation are not always determined correctly. In

most cases, this is the student's formal performance of homework assignments, transfer from a friend, etc. results in As you can see, any careless "pedagogical approach" not only has a negative effect on the student's ability to perform independent work creatively, but also leads to formal performance of independent work, turning it into a pedagogically insignificant task. Teachers should pay special attention to these points to improve the quality of student independent work both in the audience and outside the audience. (Ashby, 2004, p. 67).

The organization of the student's independent work begins with the lecture session. That is, a university student starts independent work for the first time in a lecture class. For this reason, the article will focus on some pedagogical issues of organizing student independent work during the lecture. The lecture is considered as the main form of organization of training in the higher school and at the same time as an active method of training. In practice, informative, confidence-building and conviction-forming forms of lectures, directing students to independent work, as well as problematic lectures, dialogue-lectures, etc., are used.

Unfortunately, during the research conducted in higher schools, it was determined that the number of those who approach the lecture as a means of independent learning is very small. So, "what do you see as the main role and importance of the lecture?" to the question, 75% of the respondents in "consistent interpretation of the program material" and "giving information in accordance with the program", only 25% in "developing the cognitive activity and strengthening the logic of the student" in "understanding the life potential of science" in "explaining the possibilities and ways of independent acquisition of knowledge" have given their answers. However, lecture classes have wide opportunities in terms of organizing the student's independent work. To prove our point, let's pay attention to the forms of lectures that we encounter in universities in terms of the study of advanced practice:

1. Pre-reviewed lecture. The lecturer reviews the topic using the textbook or supplementary literature. During the lesson, without any improvisation, he simply reads that review. In such a lecture, both the facts and the conditions become old. Of course, such a lecture does not encourage the student to work independently.

2. Lecture based on theses. When preparing for the lecture, the lecturer groups the ideas he will say and defines the thesis of the text. Of course, this is based on memory, not a large text. Such a lecture is more important than the previous form, but does not attract attention with its comprehensiveness, scientific analysis of facts. Where to create a problem situation, where to give space for discussion, where to use an interactive method, etc. points that create activity are not in place, or are completely forgotten.

3. Lecture preferred over dialogue with the student. The lecturer gets acquainted with the relevant literature

in detail, studies them, prepares a comprehensive lecture text or summarizes it for comment. Prepares the plan of the lecture, shows the used literature, determines the list of recommended literature for student preparation. Prepares diagrams, charts, slides accompanying the lecture text. Prepares thought-provoking questions. Determines points for connection with other subjects of the subject, as well as with other sciences and specifies the content, etc. The lecturer interprets the prepared text according to its plan and theses with fluent, smooth, clear speech, logical connection, scientific analysis of facts, turns students into active participants of the lecture, makes them think, often engages in dialogue with students, solves the problem together, summarizes thoughts and draws conclusions. Thus, high-level training is obtained not only from a rational point of view, but also from an emotional point of view.

4. Lecture based on questions and answers. The teacher presents the text of the lecture to the students in advance, and the time of the lecture is announced to the students. During the lecture, the teacher conveys the content of the lecture to the students in a clear, fluent, clear speech, with logical connection, and the scientific analysis of the facts. Then the students ask questions to the teacher. He does not answer the questions directly, he enters into a dialogue with the student, creates conditions for the student to solve the problem, involves them in the process of search or partial search, allows students to enter into discussion in the audience. As a result, it turns students into active participants of the lecture, makes them think and solves the problem together. Such lectures are distinguished by the cognitive activity of the student.

As a whole, lectures that make students think, solve problems with their participation, and arouse emotions are listened to more carefully and with more interest. Collecting material and preparing text alone is not enough for the lecturer. When the lecturer has a high speech culture, uses the richness of the language, gestures and facial expressions, demonstrates visibility by closely connecting it with the topic, waits for the pace of the lecture, the lecture is not just a transmitter of collected materials, but a writer of ideas and opinions with confidence and evidence. (Ahmadov, 2016, 38) Students try to pay attention to every idea of an innovative scientist-teacher, who predicts the development of science, learn from him and carry out his advice and assignments with great confidence - as a result, they acquire active independent thinking and are able to cope with independent tasks properly. (Sedykh, 2013, p. 7)

The main requirements of the system we presented were:

1. Create a problem and ask questions from the beginning of the lectures.

2. Information and information should be based on basic concepts. Leave it to the students to find the missing parts, the unspoken information.

3. Attention should be paid to students' activity when referring to facts and examples when solving problems. Their thoughts and opinions should be included in the commentary and everyone should express their opinion on it, and the teacher himself should summarize the truth.

4. Schemes, graphs, slides and other technical means should be used during the lecture.

5. Use methods such as debate, brainstorming, group work, business games, etc. to increase students' cognitive activity during the interpretation of the topic.

6. The students should be given the necessary tasks to prepare abstracts, familiarize themselves with the literature, etc.

Taking into account the requirements we presented, the lecturers witnessed the increase in the number of students interested in independent thinking and independent work in the lectures they gave to the course students.

At the end of the course, we held discussions on various topics in order to determine how successful the experiment was in the groups conducted according to the methodology we offered the lectures. Let's focus on one of them. According to the program, the first topic included the question "Interaction of pedagogy with other sciences". A discussion was held with the students on that question.

In the study groups where the lecture was conducted based on traditional teaching practice, students listed the sciences with which pedagogy interacts. Several students also showed the reasons why pedagogy is related to psychology, biology, philosophy, sociology. However, they could not go beyond the information given in the lecture and textbook, and the answers did not include personal attitude and practical knowledge, but were an expression of what they had learned from the given materials. But in the groups of lecturers who worked with the proposed methodology, they stated that pedagogy was related to several sciences (for example, cosmography, ecology, demography, culturology, theology, etc.) that the teacher did not mention, and they tried to prove this with their personal claims in addition to the literature they read. They presented the scheme of sciences with which pedagogy interacts and tried to prove to what extent and why these sciences are related in the scheme, but also tended to express their own attitude to each rather than a template. (Han, 2015, 450).

Apparently, the lecture can also prepare the students to be active in the seminar and laboratory exercises. While conducting a pedagogical experiment in higher schools, it was determined that the teacher can achieve the activity of students in independent intellectual or social and other fields of activity, that he builds and develops his activity consistently on 5 main components in the educational process. Those components are: knowledge,

skill, habit, attitude-communication, creativity in action. Knowledge, skill, habit are long accepted pedagogical concepts. However, strange as it may seem, the creative components in relation-communication and action have not attracted attention as active concepts in the pedagogical literature, although they are unequivocally appreciated by researchers and scientific educators.

However, the pedagogical process is manifested in interpersonal relations and communication, and it is embodied in the background of the subject's influence on the subject or intersubjective relations. Dozens of students listen to a teacher giving a lecture, and not only his words, but also the tone of his voice, smile, and look shape the relationship and communication with the listeners. Sympathetic, respectful relationship between teacher and student, communication of mutual understanding creates love for the lecturer's lessons, words, and the course conducted by the student. Thus, the lecturer has a psychological effect on the student with methodical tasks and requirements, as well as with his personal example.

Conclusions.

From what has been said, it is clear that the lecture plays an initial role in the organization of the student's independent work. In other words, the organization of the student's independent work begins in the lecture session, continues in seminars and practical sessions, and through forms outside the auditorium. A logic is clear here: the more efficiently the student's independent work is organized in the lecture session, the higher the efficiency of the student's subsequent cognitive activity. Such setting of the issue increases the importance of lecture sessions in the organization of student independent work.

Our conclusion is also that it is important to pay attention to one point. During the lecture, it should be monitored how he mastered the materials given to the students in the audience. Of course, using various (for example, dialog) methods for this, it is possible to determine how the student assimilates the information at the moment the teacher gives a lecture. At this time, students can be asked questions in two directions: a) questions asked by the teacher in relation to the issue that the teacher said some time ago in the lecture; b) creative questions. While the student is answering the questions, the teacher can observe how the student mastered the given issues on the one hand, and determine whether the student is able to approach the issue creatively or not on the other hand. At such moments, experienced teachers usually create a problem situation and try to solve the problem together with the students. If the students are unable to solve the problem, he helps them to some extent, creates conditions so that in the end the students solve the problem "by themselves".

REFERENCES

- Ahmadov, B. (1978). Scientific and technical revolution and teacher training. *Azerbaijan school magazine*, 6, 19-26.
- Ahmadov, B. (2016). Computer technologies in higher education. *ICT in education*, 3. Baku.
- Ashby, A. (2004). Monitoring student retention in the Open University. *Journal of Open and Distance Learning*, 19(1), 65-77.
- Gandilov, R. T., & Aliyev, A. F. (2013). New information and communication technologies in education: problems, priorities. *Scientific Works of the Institute of Educational Problems of the Republic of Azerbaijan*, 1, 59-61. Baku.
- Han, M. (2015, April). Study on the model for character education and the operation of virtue training in character development education for university students. *Indian Journal of Science and Technology*, 8(S7), 448-51.
- Mahmudova, R. (2005). *Possibilities and ways of student independent work in the higher school*. Baku: Çashioğlu.
- Moore, G. (1973). Towards a Theory of Independent Learning and Teaching. *The Journal of Higher Education*, 44(9), 661-679.
- Roger, T., & Johnson, D. (2008). *Cooperative Learning*. Retrieved from <http://www.context.org/ICLIB/IC18/Johnson.html>
- Sedykh, E. P. (2013). Strategic management of educational activities at the university. *European Social Science Journal*, 11(38), 43-8.

Науково-теоретичний альманах "ГРАНІ"

Підписано до друку 25.04.2024 р.
Формат 60х84 1/8. Папір офсетний. Гарнітура Time New Roman.
Друк цифровий. Ум. друк 18,18. Наклад 100 пр. Зам. № 7/24

Видавництво «ГРАНІ»
49005, м. Дніпро, вул. Гоголя 20-б/32
Свідоцтво про внесення до Держреєстру ДК № 2131 від 23.02.2005
www.grani-print.dp.ua granidp@gmail.com